7.5

श्रीः

अखिलभारतसंस्कृतशिक्षासम्मेलनशाखात्मकस्य वेदमीमांसानुसन्धानकेन्द्रस्य

द्वितीयं सुमम्

श्री त्रिपुरोपनिषद्

भाष्यद्वयोपेता

Sri Tripuropanishad

WITH TWO BHASHYAS

Edited By

Acharya P.N. Pattabhirama Shastri

Veda Mimamsa Research Centre
4/7 Hanuman Ghat, Varanasi
1981

श्रीः

अखिलभारतसंस्कृतशिक्षासम्मेलनशाखात्मकस्य वेदमीमांसानुसन्धानकेन्द्रस्य

द्वितीयं सुमम्

श्री त्रिपुरोपनिषद्

श्रीरामानन्दसाधकैः

श्री भास्कराचार्यैश्च

विरचितभाष्याभ्यां समुपेता

सम्पादकः

आचार्य श्रीपट्टाभिरामशास्त्री विद्यासागरः

वेदमीमांसानुसन्धानकेन्द्रेण प्रकाशिता

१९८१

वेदमीमांसानुसन्धानकेन्द्रेण
प्रकाशिता
४/७ हनुमानघाट, वाराणसी

मूल्यम् १६ रू०

मुद्रकः—
प्राणलाल वी आचार्यः
आचार्यमुद्रणालयः
ए १/१२ गायघाट, वाराणसी ।

Veda Mimamsa Research Centre Series No. 2

Sri Tripuropanishad

WITH BHASHYAS OF

Sri Ramananda
&
Sri Bhaskaracharya

Edited By

Acharya P.N. Pattabhirama Shastri

Veda Mimamsa Research Centre
4/7 Hanuman Ghat, Varanasi
1981

Publishers
Veda Mimamsa Research Centre
4/7 Hanuman Ghat, Varanasi

Price 16 Rupees

Printers
Pranlal B. Acharya
Acharya Mudranalaya
A 1/12 Gaighat, Varanasi

FOREWORD

I am happy to know that Veda Mimamsa Anusandhana Kendra has published one more book, the commentary on Tripura-Upanishad. The commentary is written by Shri Ramanand Tirath a disciple of Shri Raghawanand Tirath. There is another commentary on this Upanishad by Shri Bhaskaracarya.

The first publication of this Kendra, Vyasa-Shiksha could be printed off through the financial assistance received from the singhaniya family of Kanpur. This second publication has been possible because of the financial assistance received from Sri S. S. Ramchandra Raja, son of Shri S. N. R. Shri Ranga Raja of Rajapalaiyam, Tamilnade.

Pt. Pattabhiram Shastri, the Director of the Institute, which was open in 1973 by His Holiness Shri Jayendra Sarasvati of Kanchi-Kama-Kothi-Pith, has been taking active interest in building it up on proper lines. This Upanishad is available in the Shankhyayana recension of the Rigveda in which Tripura, the Primal Power having two aspects, immanent and transcendent, is described. Tripura is the source of this Universe She is the cream of all the knowledge contained in the Upanishad. She is identical and conterminous with Shiva.

The literature on Tripura is very rich. Tripura is a popular deity with the teachers of monistic philosophy. The Commentary is lucid and furnishes useful explanations of many an intricate point of the system.

I wish the Director all success in his future programme and have only praises for the work that he has done.

3 .9. 1981

Varanasi

Gaurinath Sastri
Vice-chancellor
Sampurnanand Sanskrit
University; Varanasi

श्रीगुरुगणेशः

किमपि प्रास्ताविकम्

श्रीमत्साम्बशिवारम्भां भगवत्पादमध्यमाम् ।
अस्मदाचार्यपर्यन्तां वन्दे गुरुपरम्पराम् ।।

अथेयं प्राकाश्यमुपनीयते त्रिपुरोपनिषदो भाष्यद्वयी जिज्ञासु-विद्वद्-भक्तजन-परितोषाय । अस्याः प्रकाशनकर्मणि सुगृहीतनामधेयानां शास्त्ररत्नाकराणां मीमांसादिनानाशास्त्रधुरन्धराणां पण्डितश्रीपट्टाभिरामशास्त्रिपादानामुत्साहः प्रयासश्च मूलहेतुरिति कथने न कोऽपि सङ्कोचः । स्थविरे वयसि शिथिलेऽपि शरीरे शास्त्रीयग्रन्थरत्नप्रकाशनविधौ तेषां यादृशः समुद्यमः स तावत्साम्प्रतिकेषु जनेषु दुर्लभ एवाऽस्ति । तैर्महता प्रयासेन द्वयोर्भाष्ययोः प्रतिलिपिकरणादिना परिशोधनेन च मुद्रणमार्गः सौलभ्यमुपनीतः । तेषां प्रेरणया यत्किञ्चन सहकारित्वमाचरता मया प्रास्ताविकलेखने साहसमवलम्ब्यते—तत्र प्रथमं भाष्यं **श्रीपरमहंसपरिव्राजकश्रीराघवानन्दतीर्थयोगीन्द्र-शिष्यश्रीरामानन्दविरचितम्** । प्रायः सार्धशतकात् शतकद्वयाद् वा पूर्वं लिखितमिति यथोपलब्धप्रमाणैरवगम्यते । चोल-द्रविडप्रदेशे स्थलविशेषे च कृतवसतिरसौ लेखक इति ज्ञायते । द्वितीयन्तु भाष्यं सप्तदश्यां शताब्द्यां प्रादुर्भूतैर्दिगन्तविश्रान्तयशोविशेषैः **श्रीभास्कररायसूरिचरणैर्विरचितमस्ति** । एतद्भाष्यं बहोःकालात्पूर्वं 'कलकत्तातान्त्रिकसीराज्' ग्रन्थमालायां मुद्रितमपि सम्प्रति सर्वथा दुर्लभमेवाऽऽसीत् । प्रथमन्तु भाष्यमिदानीं प्रथमत एव प्रकाश्यते । श्रीविद्योपासना नाम स्वात्मशक्तिस्वरूपिण्या ब्रह्मविद्याया एवाऽभेदानुसन्धानरूपोपास्तिः । भगवत्पादैरपि स्वकीयभाष्ये 'विशेषानुग्रहश्च' इति सूत्रव्याख्यानावसरे 'तेषामपि विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसम्बन्धिभिर्जपोपवासदेवताराधनादिभिः धर्मविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः सम्भवति' इत्यादि प्रतिपादयद्भिरस्या एव ब्रह्मविद्यायाः सङ्केतो विहित इति ज्ञायते । अन्यथा निर्गुणब्रह्मोपास्तौ जपोपवासादयः के वा भवेयुः ? । तादृशब्रह्मविद्योपासकानां संवर्तादीनां महायोगिनामनाश्रमित्वेऽपि आचार्यत्वं सूचितं भाष्यकारैः । तथा चागमोक्ताः ब्रह्मविद्यानुग्रहकारणभूता धर्मविशेषा इत्युक्त्या तदपेक्षया आश्रमधर्माणां सामान्यधर्मत्वमपि सूचितम् ।

श्रीविद्याया उपास्तिर्वेदेष्वागमेषु च सम्यङ्निरूपिता समुपलभ्यते । एतेन ये केचन श्रीविद्यायास्तन्त्रैकप्रतिपाद्यत्वं मन्यन्ते ते सर्वथा भ्रान्ता एव । तत्र च प्रमाणमूर्धन्यभूता तावदियमेवोपनिषत्, त्रिपुरातापिनी, कौलोपनिषत्, अरुणोपनिषत् प्रभृतयश्चान्ये च परःशता मन्त्रब्राह्मणभागा मन्त्रोपासनादिरहस्यानि समुचितैः

शब्दैरभिव्यञ्जयन्त्येव । अत्रदेमनुसन्धेयम् 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रुतिप्रतिपादितदृशा श्रवणमननिदिध्यासनादिभिरात्मसाक्षात्कारं कामयमानानां कदाचित् श्रवणादिवैकल्ये सति आत्मदर्शनं न स्यात् शोकोत्तीर्णता च न सम्भवेत्। न चैकस्मिन् जन्मनि सर्वेषां श्रवणमननादीनि साकल्येन सम्पाद्यात्मसाक्षात्कारः सुलभः। इत्थञ्च बहुजन्मबह्वायासपरम्परासाध्योऽयं श्रवणादिद्वारक आत्मसाक्षात्कारमार्गः। साक्षादात्मोपासनामार्गमेवंविधसङ्कटसमाकुलं दृष्ट्वैव दयामयी भगवती श्रुतिरात्मशक्त्युपासनामार्गं पूर्वापेक्षया सुकरं निर्दिशन्ती, तेन च पथा शोकोत्तीर्णतालाभस्य नैश्चित्यं ध्वनयितुमेव 'य एनां वेद स शोकं तरति स शोकं तरति'। (श्री देव्युपनिषद्) इति द्विवारमुदघोषयत्। अत एव श्रीविद्योपास्तिप्रतिपादनपरे कल्पसूत्रे भगवान् परशुरामोऽपि 'तत्र सर्वथा मतिमान् दीक्षेत' 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' इत्यादि सूत्रयामास।

श्रीविद्याया वेदैकमूलकत्वादेव निखिलनास्तिकपाखण्डिखण्डनाय गृहीतावताराणां श्रीशङ्करभगवत्पादानां सौन्दर्यलहरीस्तोत्रव्याजेन श्रीविद्यामाहात्म्यप्रतिपादनं त्रिशतीस्तोत्रस्य भाष्यकरणं प्रपञ्चसाराख्यतन्त्रनिर्माणञ्च सङ्गच्छते। त्रिपुरोपनिषदादिश्रुतिषु प्रतिपादितो विषय एव दक्षिणामूर्तिसंहिता–ज्ञानार्णव-तन्त्रराजपरशुरामकल्पसूत्रादिग्रन्थेषु प्रपञ्चितः समुपबृंहितश्च वर्तते। श्रीभास्कररायचरणैः स्वकीयव्याख्यानेषु तत्र तत्र मूलश्रुतिवचनानां तन्त्रवचनैः साकमुपजीव्योपजीवकभावः स्फुटीकृत्य प्रदर्शित एव। प्राचीनेषु श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिचरणानां 'विद्यार्णव' निबन्धनिर्माणं श्रीगौडपादाचार्याणां श्रीविद्यारत्नसूत्रनिर्मितिः, अगस्त्यस्य महर्षेः शक्तिसूत्रप्रणयनं दुर्वाससो महर्षेस्त्रिपुरामहिमस्तोत्रविरचनञ्चेत्येवंविधानि परःशतानि प्रमाणानि एतस्या विद्यायाः त्रय्या इव पारम्पर्येण समधिगम्यत्वमुपास्यत्वञ्च दृढीकुर्वन्ति। अतएव भगवत्पादानां मठेषु सर्वत्र श्रीचक्रप्रतिष्ठापनं तदुपास्तिपरायणता च दृश्यते।

आगमशास्त्रदृष्ट्याऽपि श्रीविद्यायाः सर्वविद्यामूलभूतत्वं प्राधान्यञ्च तत्र तत्र निर्दिष्टं तथैव प्रतिष्ठितं गोचरीक्रियते। तथा च नित्याषोडशिकार्णवे—

त्रिपुरा परमा शक्तिराद्या ज्ञानादितः प्रिये।
स्थूलसूक्ष्मविभेदेन त्रैलोक्योत्पत्तिमातृका॥ इति।

'कवलीकृतनिःशेषतत्त्वग्रामस्वरूपिणी' इति च त्रैलोक्योत्पत्तिमातृकेति कथनात् सर्वेष्वागमेषु तन्त्रेषु च प्रतिपादिताः सर्वा अपि विद्या एतत्प्रसूता एवेति भगवतः शिवस्याऽऽशयः। एवमन्यत्राऽपि—

'वागुरामूलवलये सूत्राद्याः कवलीकृताः।
तथा मन्त्राः समस्ताश्च विद्यायामत्र संस्थिताः'॥

इत्युक्त्या श्रीविद्याया निखिलागमशास्त्रजालस्य मूलवलयभूतायां सर्वेऽपि मन्त्राः जालसूत्राणीवोपनिबद्धाः, प्रत्युत अनयैव सहायभूतया इतरमन्त्राणां वीर्यवत्ते-

त्यपीति शिवस्याऽऽशयः। एतस्याश्च विद्याया मनुप्रभृतिद्वादशोपासकानां सम्प्रदायाः श्रूयन्ते। तत्राऽपि कामराजोपासिता लोपामुद्रोपासिता चेति कादि-हादि-पदाभ्यां निर्दिष्टे द्वे विद्ये प्रधानभूते। तत्राऽपि जगन्मातुर्विशेषानुग्रहभाजनस्य कामराजस्यैव सम्प्रदायः सविशेषं प्रसिद्धः प्रचलति वसुन्धरायामिदानीं यावत्।

तत्र प्रथमो भाष्यकारः **श्रीरामानन्दयतिवरो** विस्तरेण मन्त्रान् व्याख्यातवान्, बहुतरग्रन्थसंवादश्चोपदर्शयामास। स्थले स्थले मन्त्रब्राह्मणोपनिषदां प्रमाणानि संहितादिग्रन्थांश्च निर्दिदेश। वेदान्तसिद्धान्तं प्रायेणाऽनुसरन् शक्तितत्त्वमपि तथैव व्याचचक्षे। एतद् व्याख्यानं सौन्दर्यलहरीटीकाकारस्य **लक्ष्मीधरस्य** सरणिं बाहुल्येन पुष्णाति। द्वैतभावप्रधानेषु तन्त्रेषु तत्तदावरणदेवतादीनां पृथग्ध्यानानि भवन्ति। अस्मिन् भाष्ये प्रायः सैव सरणिः परिगृहीता दृश्यते। कल्पसूत्रकारादीनां मते तु सर्वा आवरणदेवताः श्रीदेवीसमानाकारा इति सिद्धान्तः। श्रीचक्रलेखनप्रकारोऽप्यत्र विस्तरेणोपदर्शितः। इतिकर्तव्यता विषये मतमेतदीयं न तथा सम्यङ्मतिमारोहति। एतन्मते बाह्यपूजाकलापः समयिनां कृते नाऽस्तीत्युच्यते आणवशाक्तदीक्षा कौलानां शाम्भवदीक्षामात्रं समयिनामित्युक्तम्। एतत्तु सिद्धान्तविरुद्धमिवाभाति। आणव-शाक्त-शाम्भव-दीक्षाणां क्रमेणैव कर्तव्यतायाः शास्त्रसिद्धत्वात्। जीवन्मुक्तस्याऽपि बाह्यचर्यापरिहारस्य निषेधाच्च। स्थूलोपासानायां प्रवृत्ते सति तदभ्यासे च सूक्ष्म-सूक्ष्मतरक्रमः समधिगन्तुं शक्य इति निर्विवादः सिद्धान्तः। ज्ञानिनामपि कर्मपरिहारो नाऽस्ति, सति विदेहभावाधिगमे स्वभावत एव कर्मपरिहारो भवति न तु बुद्ध्या क्रियते। एवं स्थिते समयिनां बाह्यपूजादिकं नाऽस्तीति कथनं शास्त्रविरुद्धमेवाऽऽभाति। भगवता परशिवेनाऽपि नित्याषोडशिकार्णवे–'मयाऽप्येतद्व्रतस्थेन क्रियतेऽद्यापि सुव्रते' इत्यादि वदता मया–नित्यमुक्तेनाऽपि क्रियते किमुत दीक्षितेन मनुष्येण कर्तव्यमिति सुस्पष्टमेव समुद्घोषितम्। तथाऽप्येतट्टीकाकारस्य भूयान् परिश्रमः श्लाघ्य एव। ग्रन्थान्तरसंवादा व्याख्यानकौशलञ्च नितरामुपादेयं जिज्ञासूनामित्यत्र नाऽस्ति किमपि वैमत्यम्।

द्वितीयं भाष्यं श्रीभास्कररायदीक्षितेन्द्राणाम्। एतत्तु विस्तारदृष्ट्या लघुकायमपि प्रमेयबहुलम्, मीमांसान्यायोपबृंहितम्, साम्प्रदायिकरहस्यगर्भितं सारभूतार्थं प्रकाशकञ्च विद्योतते। एतस्मिन् भाष्ये प्रथमतोऽधिकारिभेदनिरूपणप्रसङ्गेन देवतोपासनायाः प्रवृत्तिः कर्ममार्गेण तदविरोधश्च प्रदर्शितः। तदनु चक्रोद्धारक्रममाश्रित्य पञ्च संख्याका ऋचो व्याख्याताः। 'उशतीरिव मातरो मा विशन्तु' इत्यादिमन्त्रवर्णानामेव चक्रन्यास-योगिनीन्यासादौ उपबृंहणमस्तीति 'योगिन्यो यास्तु तास्सर्वा गेहं कुर्वन्तु मे वपुः' इति शक्तिन्यासमन्त्रलिङ्गसंवादात्साधितम्।

षष्ठी ऋक् पीठन्यासमुपलक्षयतीति प्रतिपादितम्। उपास्तिविधौ 'श्रीविद्यादीक्षितो द्रव्यवता स्वपीठार्चनेन निर्विकल्पकवृत्तिद्वारा सर्वान् भावयेत्'

इति भावनाविशिष्टभावनान्तरविधिः पर्यवस्यतीति व्याचक्षणैराचार्यैरेवत्यधिकरणसिद्धान्तः प्रदर्शितः। तर्पणादिविधीनां क्रत्वर्थत्वेन तत्र रागप्राप्तैकविषयाः पुरुषार्थनिषेधा न प्रवर्तन्ते इत्यपि स्पष्टमेव व्याख्यातम्। एवं बहिर्यागद्रव्यविषये 'मुख्याऽलाभे प्रतिनिधिः ? इति सिद्धान्तः कल्पसूत्रादिरीत्या स्फुटीकृत एव। किञ्च-परदेवतातर्पणमात्रपर्याप्तमात्रस्य लाभेऽपि न प्रतिनिधिना यागः' इत्युक्तम्। अन्यत्र च तैरेव 'शक्तः प्रथमकल्पस्य नाऽनुकल्पं समाचरेत्' इत्यादिप्रसङ्गानुगतं सिद्धान्तितमस्ति। एवञ्च हेयोपादेयविचारः सम्प्रदायादेवाऽवगन्तव्य इति तैर्निरूपितम्। संक्षेपेण सर्वोऽपि त्रैपुरदर्शनसिद्धान्तस्तदितिकर्तव्यता च यथा श्रीमद्भास्कररायैः स्फुटीकृता सा न कस्याऽप्यन्यस्य ग्रन्थकर्तुः परिदृश्यत इत्यालोचकानामतिरोहितम्।

मीमांसान्यायानुसारिणी च विमर्शशैली विषयस्य पूर्वापरसम्बन्धं विशदीकृत्य सिद्धान्तमवगमयति। स्थले स्थले च जिज्ञासूनां कृते पट्टाभिरामशास्त्रिवर्यैर्मीमांसान्यायाष्टिप्पण्यां स्फुटीकृताः सन्ति।

एवमनयोरुभयोरपि भाष्ययोः साहाय्यादियमुपनिषद् विदुषां विद्यानुरागिणां साम्प्रदायिकानाञ्च परितोषाय प्रभविष्यतीति विश्वसिमि। तथाऽप्येतच्छास्त्रस्य रहस्यतरत्वान्नानाविधसूक्ष्मविमर्शरूपत्वात् गुरुपारम्पर्यैकलभ्यत्वाच्च सुधीभिः स्वपरम्परामनुसृत्यैव प्रवर्तनीयमित्युचितं प्रतीयते। अन्यथाकरणे प्रत्यवायोऽपि श्रूयते-यथा—

पारम्पर्यविहीना ये ज्ञानमात्रेण गर्विताः।
तेषां समयलोपेन विकुर्वन्ति मरीचयः॥ इति।

अन्ते चैतद् भूमिकालेखने मदीयमतिदोषादल्पज्ञत्वाच्च सम्भावितानि स्खलितानि परिशोधयितुं विद्वज्जनानभ्यर्थ्य श्रीजगदम्बिका महाकारुण्यरूपिणी भक्तानां क्षेमपरम्परां परिपुष्णात्विति प्रार्थयन् विरमामि विस्तरात्।

इति विद्वज्जनानुचरः

बटुकनाथशास्त्री खिस्ते

श्रीः

किञ्चिन्निवेदनम्

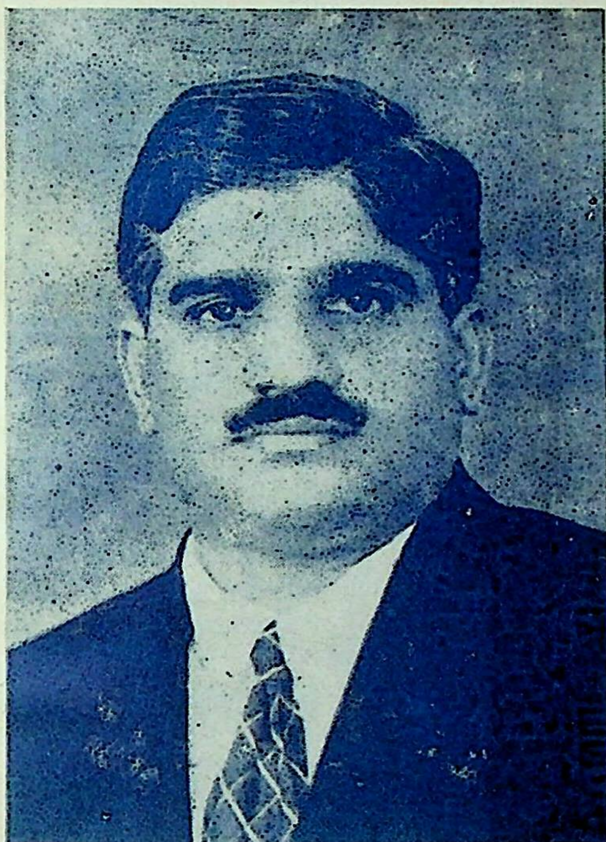
श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधीश्वराणां जगद्गुरुश्रीशङ्कराचार्याणां भगवत्पादपारम्पर्यमविच्छेदेनानुपालयतां श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीश्रीचरणान्तेवासिवर्याणां श्रीजयेन्द्रसरस्वतीश्रीपादानां करकमलैः १९७२ ई० वत्सरे समुद्घाटिताद् वेदमीमांसानुसन्धानकेन्द्रान्निस्सृतमिदं द्वितीयं सुमं भाष्यद्वयोपेतत्रिपुरोपनिषदाख्यं विद्वन्मणीनां करकमलयोस्सादरभरं समर्पयन्नितरां प्रसीदामि। त्रिपुरोपनिषदः तद्भाष्यद्वयस्य च विषये यद्वक्तव्यं तत्सङ्क्षेपेण परम्पराप्राप्तश्रीविद्योपासकः तद्रहस्यपरिज्ञाता च मन्मित्रमणिः श्री बटुकनाथशास्त्री खिस्तेमहोदयः स्वीयभूमिकायां न्यरूपयदिति श्रीशास्त्रिणं धन्यवादशतैः परिपूरयन् ग्रन्थविषये नाधिकं किञ्चिल्लिखितुमभिलषामि।

इतः पञ्चवर्षेभ्यः पूर्वं चेन्नपुरीं प्राप्तवानहं श्रीरामानन्दविरचितं त्रिपुरोपनिषद्भाष्यं श्रीविद्यासमुपासकानां साधकाग्रगण्यानां ब्रह्मश्रीस्वामिशास्त्रिणां सकाशादवापम्। भाष्यमधीत्य तस्योपादेयतां निश्चित्य तत्प्रकाशनसामग्रीसञ्चये प्रावर्तिषि। प्रथमसुमस्य 'व्यासशिक्षा' भिधस्य प्रकाशने कर्णपुरस्थसिंहानियापरिवारेण यथा साहाय्यमाचरितम्, तथा द्वितीयस्यास्य सुमस्य दक्षिणभारते '**राजपालया**' भिजनैः धार्मिकप्रवरैः **श्रीरामचन्द्रराजामहोदयैः** स्वजनकस्य **सकललोकप्रियस्य** (Philanthropist) दानशौण्डस्य श्री S.N.R. **श्रीरङ्गराजामहोदयस्य** चिरस्मारकतया प्रकाशनाय वित्तसाहाय्यं कृतमिति तद्वंशजानां सर्वेषां सकलसौभाग्यश्रीसमृद्धये भगवतीं श्रीमत्त्रिपुरसुन्दरीं करुणमयीं प्रार्थयन् तेभ्यः कृतज्ञतामाविष्करोमि। अस्य ग्रन्थस्याङ्ग्लभाषया प्रस्तावनां विलिख्य ग्रन्थगौरवं परिपोषितवद्भ्यः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयकुलपतिभ्यः सहृदयवर्येभ्यः Dr. **श्रीगौरीनाथशास्त्रिमहोदयेभ्यः** स्वीयां हार्दिकीं कृतज्ञतामाविष्करोमि।

सं० २०३७ भाद्रपद कृष्णैकादशी — **इति विद्वदाश्रवः**

वेदमीमांसानुसन्धानकेन्द्रम् — **पट्टाभिरामशास्त्री**

वाराणसी

श्रीमतां धर्मप्राणानां सकललोकप्रियाणां

Philanthropist

S. N. R. श्रीरङ्गराजामहोदयानां

चिरस्मरणाय प्रकाशितमिदं सुमम्

॥ श्रीः ॥

श्रीराघवानन्दतीर्थयोगीन्द्रशिष्यविरचितं

त्रिपुरोपनिषद्भाष्यम्

॥ श्रीमद्गुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः ॥

॥ त्रिपुरोपनिषद् भाष्यप्रारम्भः ॥

शोणप्रभं सोमकलावतंसं पाणिस्फुरत्पञ्चशरेक्षुचापम् ।
प्राणप्रियं नौमि पिनाकपाणेः कोणत्रयस्थं कुलदैवतं नः ॥ १ ॥

घ्राणायुष्करबाणां रसनाजीवननिदानचापलताम् ।
पाशाङ्कुशाङ्कितकरां प्राणकलां नौमि पञ्चवक्त्रस्य ॥ २ ॥

दीव्यन्तौ तमसः पारे स्त्रीपुंसौ व्यक्तविग्रहौ ।
जगतः पितरावाद्यौ, उपासे दिव्यदम्पती ॥ ३ ॥

त्रयी-सीमन्तसिन्दूर-रञ्जित-श्रीपदाम्बुजौ ।
परब्रह्ममहामञ्चनिविष्टौ भावये शिवौ ॥ ४ ॥

ययोरुपासनं पुंसां प्रेयः-श्रेयः-प्रयोजनम् ।
जगत्कुटुम्बप्रथितौ दम्पती प्रणमामि तौ ॥ ५ ॥

समकालोदितानेकसूर्यमण्डल-भास्वरम् ।
मिथः सदा परिष्वक्त-मिथुनं किमपि श्रये ॥ ६ ॥

शृङ्गारसान्तसर्वस्वं शृङ्गारितपरस्परम् ।
चिरन्तनं स्वप्रतिष्ठं चिन्तये मिथुनं मिथः ॥ ७ ॥

नत्वा श्रीराघवानन्दतीर्थयोगीन्द्रपादुकाम् ।
त्रिपुरोपनिषद्भाष्यं क्रियते तत्कृपाबलात् ॥ ८ ॥

श्रीशङ्कराचार्यकृतान् प्रबन्धान् सौभाग्यविद्या-सुभगोदयादीन् ।
पुनः पुनः साधु विचिन्त्य बुद्ध्या तदध्वना भाष्यमिदं करोमि ॥९॥

धीमन्तोऽभीष्टसाधने प्रवर्तन्ते, अनिष्टसाधनात् निवर्तन्ते, तदुभयभिन्न-मुपेक्षन्ते। इष्टत्वादितारतम्यात् प्रवृत्त्यादेरपि तारतम्यं भवति। आत्मा चेष्टतमः तदात्मलाभान्न परं विद्यते। तथा च बृहदारण्यके—"तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मात्, अन्तरतरं यदयमात्मा' 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति।

अन्यत्राऽपि—'तरति शोकमात्मवित्' 'ज्ञात्वा तन्मृत्युमत्येति' 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति' 'ईशानं ज्ञात्वा मृत्युपाशाञ्छिनन्ति' 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति' 'इह चेदवेदीत् अथ सत्यमस्ति' 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' 'तद् यो यो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत' 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह' इत्यादिना आत्मवेदनं अमृतत्वप्राप्तिहेतुरित्यभ्यधायि।

आत्मवेदनं तु ब्रह्मविद्यैव,

'अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा सद्भिः सेव्यमानां निगूढाम्।
यथाऽचिरात् सर्वपापं व्यपोह्य परात्परं पुरुषमुपैति विद्वान्॥'

'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम' 'तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद् ब्रह्मावित् यस्मात् सर्वमभवत्' 'स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाम्' 'आत्मविद्या तपोमूलं सर्वं तद् ब्रह्मोपनिषत् परम्' 'विद्ययाऽमृतत्वं विन्दते' इत्यादि श्रुतिभ्यः।

विद्या द्विविधा—परा अपरा चेति। अपरा कर्मकाण्डविषया, परा ब्रह्म-विषया। तथा च मुण्डकोपनिषदि—'द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यत् ब्रह्मविदो वदन्ति। परा चैवाऽपरा च। तत्राऽपरा—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा—यया तदक्षर-मधिगम्यते, यत् तदद्रश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभु सर्वगतं सुसूक्ष्म'मिति द्विरूपत्वं काण्डद्वयविषयत्वं च विद्यायाः प्रतिपादितम्।

तत्र ब्रह्मविद्या द्विप्रकारा-स्थूला, सूक्ष्मा च। स्थूला उपनिषद्रूपा, सूक्ष्मा प्रणव-रूपा। स्थूलायाः प्रतिपादकत्वेन ब्रह्मविद्यात्वं गौणम्। सूक्ष्मायाः प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्म-विद्यात्वं मुख्यम्। तथाहि—'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद् वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत् ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि ओमित्येतत्।'

'एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम्।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्॥'

'एतद् वै सत्यकाम परं चाऽपरं च ब्रह्म यदोङ्कारः' 'तदेकधा समभरत्, तदेतदोमिति' 'ओमिति ब्रह्म ओमितीदं सर्वम्' 'ओङ्कार एवेदं सर्वम्' 'ओमित्येवं

१. पराविद्यायाः श्रीविद्यायाश्चैक्यं स्थापयितुमुपनिषद् वाक्यानि निर्दिशति।

ध्यायथ आत्मानम्' 'स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्' 'ओमित्येतदक्षरम्'। इदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद् भविष्यदिति' 'सर्वमोङ्कार एव, यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमाः शिवोऽद्वैतः'। 'एवमोङ्कार आत्मैवम् ओमित्येतदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यमित्येतदक्षरं परं ब्रह्म सर्वध्यानयोगज्ञानानां यत् फलम् ओङ्कारो वेद। पर ईशो वा शिव एको ध्येयः शिवङ्करः' इति प्रणवस्य प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मविद्यात्वं मुख्यम्। उपनिषदां प्रतिपादकत्वेन ब्रह्मविद्यात्वं गौणमिति सर्ववेदेषु श्रूयते। सूतसंहितायामपि—

'प्रणवं सम्प्रवक्ष्यामि समासेन न विस्तरात्।
परापर-विभागेन प्रणवस्तु द्विधा मतः॥
परात् परतरं ब्रह्म प्रज्ञानन्दादिलक्षणम्।
प्रकर्षेण नवं यस्मात् परं ब्रह्म स्वरूपतः॥
अपरः प्रणवः साक्षात्, छन्दोरूपः सुनिर्मलः।
प्रकर्षेण नवत्वस्य हेतुत्वात् प्रणवः स्मृतः॥
परमप्रणव-प्राप्तिहेतुत्वात् प्रणवोऽथवा।' इत्यादि।

'अजायन्त क्रमेणैव कोटिसूर्यसमप्रभाः।
अकारश्च तथोकारो मकारश्चेति सुव्रताः॥
तानेकधा समभरदज ओमिति स प्रभुः।
तस्मिन्नेव शिवः साम्बः सर्ववस्त्ववभासकः॥
प्रतिबिम्बितवांस्तेन प्रणवस्तस्य वाचकः।' इति।

अयं भावः—सत् एकम् अद्वितीयं भूमानन्दं यत् आत्मतत्त्वम्, तत् सर्वदाप्येकमेव। तत् पुनः अविद्यादशायां स्वात्मकल्पितमायासंवेशात् अव्यक्तताख्यं बीजं सत् सूक्ष्मं वटबीजमिव सूक्ष्मा-परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरी-महामूलदृढम्, अनेकार्थनानाधातुपार्श्वोपमूलं नानाशाखाभेदभिन्नं सर्वमूलप्रमाणस्वतः-प्रमाणचतुर्वेदमहाप्रकाण्डं शिक्षादिषडङ्गमहाशाखं स्मृतीतिहासाऽऽगमविस्तृतनानोपशाखं तर्कयोगसाङ्ख्यशास्त्रकोटरभीषणं नानापुराणपत्रसुच्छायं काव्यनाटकप्राकृतपैशाचादिनानाभाषाकिसलयरमणीयम् अनेकपाखण्डशास्त्रपाण्डुपत्रं धर्मशास्त्रबहुमुकुलम् उपासनाशास्त्रकुसुमस्तवकं 'सुखी अहम्' 'दुःखी अहम्' इति निरन्तरशब्दायमानदेवतिर्यङ्नानापक्षिनिबिडचतुर्दशभुवननीडजालं शब्दादिविषयजीवनं पञ्चमहाभूतबद्धवेदिकं सप्तकोटिमहामन्त्रसिराजातं 'तत्त्वमस्या'दिवाक्यरसालबीजम् उपनिषत्फलम्, एवं नानारूपप्रपञ्चात्मकमक्षान्तं वृक्षं दर्शयित्वा स्वयं तन्मूलकारणमाह। तस्मात् पुनः स्वयमुत्पन्नमिव अस्मात् सूक्ष्मादपि अतिसूक्ष्मादव्यक्ताद् बीजात् शब्दार्थप्रपञ्चात्मकोऽयं महावृक्षो जायत इति दर्शयितुम् अव्याकृतमव्याकृतम् एतेन स्वयमेव प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावमापद्यते। 'एतद् वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः'

इत्यादि श्रुत्या 'परमात्मैव' ओङ्कारः। स एव विद्यादशायां विचारतः ब्रह्मभावं वेत्तीति ब्रह्मविद्येति गद्यते। इदमत्राकूतम्—

'अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्ये'त्यादिना स एव जीवो भूत्वा 'कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे' 'कतरः स आत्मे'ति विचारः। 'तदात्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात् तत् सर्वमभवत्' इत्यादि श्रुत्युक्तरीत्या नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दाद्वय ब्रह्मैवाहमास्मि इति, स्वयमेव स्वात्मानं वेत्तीति ब्रह्मविद्येति गद्यत इति, तत्प्रतिपादकोपनिषदपि 'ब्रह्म वेदयती'ति गौण्या वृत्त्या ब्रह्मविद्येत्युच्यते। एषा केवलशुद्धसत्वाश्रयचिन्मात्ररूपा। तथा च तापिन्याम्—"अथ सामश्रवा याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच—कथं ते भगवन्! ब्रह्मविद्यानामाख्या ब्रह्मण्याधाता सङ्ग्रहान्ममोपदिश' अथाह याज्ञवल्क्येति होवाच—'शृणु सौम्य! अनवशिष्टब्रह्मणः सकाशात् ब्रह्मणि आस्थिता प्रकृतिरियम् अग्रे चतुर्विधा-केवला, सत्वप्रधाना, रज-सत्वोपसर्जना, तमःप्रधाना चेति एवं चतुर्विधा, ततः चित्केवलाम् अवलम्ब्य ध्यानमुख्या ब्रह्मविद्या, तथा रजस्तमोपसर्जनसत्वप्रधानं स्वीकृत्य सर्वज्ञ ईश्वरो जातः। ततः तमःसत्वोपसर्जनरजःप्रधानं प्रविश्य 'जीव' इति, रजःसत्वोपसर्जनतमःप्रधानं ईश्वरः सङ्गृह्य जीवस्य भोग्य-भोगायतन-भोगार्थं आकाशादिमहाभूतानि कृत्वा भूतसत्वांशैः ज्ञानेन्द्रियाणि सत्वसमष्ट्या अन्तःकरणं च, तद्रजोंशैः कर्मेन्द्रियाणि च तत्समष्ट्या प्राणं च अथ भूतानि पञ्चीकरणं कृत्वा रजोपहितं प्रतिबिम्बभूतं कृत्वा, स्वयं बिम्बभूतः सन् स्थितवान्' इति। शुद्धसत्वाश्रयचिद्रूपा ब्रह्मविद्येत्युक्तम्। सूतसंहितायां च—

'चिन्मात्राश्रयमायायां शक्त्याकारे द्विजोत्तमाः।
अनुप्रविष्टा या संवित् निर्विकल्पा स्वयम्प्रभा॥'
'सदाकारा परानन्दा संसारच्छेदकारिणी।
सा शिवा परमा देवी शिवाभिन्ना शिवङ्करी॥'
'एषा सा साक्षिणी शक्तिः शङ्करस्यापि शङ्करी।
शिवाभिन्ना तया हीनः शिवः साक्षान्निरर्थकः॥'

इति परब्रह्मविद्याया एव नामान्तरं 'श्रीविद्ये'ति। तथा चोक्तं तापिन्याम्—

'अथ भगवन् कथं परमहंसा ब्रूहि, का ब्रह्मविद्या? मनूनां सर्वेषां भूतानां प्रथमा श्रीविद्या। ब्रह्मविद्या वा अन्या वा? अपि आद्यपक्षो यदि ब्रह्मसदृशविद्या वा ब्रह्मैव विद्या वा? मायाधिष्ठितचैतन्यरूपशिवाभिन्ना वा तच्चैतन्यरूपा वा? द्वितीयश्चेत्, ब्रह्मविद्याया न हि ब्रह्मविद्यात्वम्। वक्तव्यम् आद्यपक्षमवलम्ब्य तत् कथम्? अथ याज्ञवल्क्यः प्रोवाच—शृणु सौम्य चरमपक्षे श्रीविद्यायाः परब्रह्मविद्यात्वं युक्तम्। आद्यपक्षे चातुर्विध्यं विकल्पितं ब्रह्मसदृशविद्या वा ब्रह्मैव विद्या वा, मायाधिष्ठितचैतन्यशिवाभिन्ना वा, तच्चैतन्यरूपा वा इति चतुर्विधा। अनन्तरं ह्याद्यपक्षे ब्रह्मसदृशा चेदौपचारिकतया तदप्रयोजकम्। न तस्मात् ब्रह्मसदृशा भवति। द्वितीये ब्रह्मैव विद्या चेत्, असङ्गततया न हि ब्रह्मविद्यात्वम्। चरमपक्षे मायाधिष्ठित-

चैतन्यरूपा चेत्, ईश्वर एव, देवताऽप्येकस्य मायाधिष्ठितस्य चैतन्यस्य ईश्वरत्वं चेत्, देवतात्वं कथं वक्तव्यम्? तस्मात् तृतीयपक्षमवलम्ब्य शिवाभिन्ना चेत्, सा ब्रह्मविद्या समीचीना, सैव देवता, सा श्रीविद्येति। 'श्रीविद्यारत्नभाष्येऽपि भगवत्पादैः श्रीविद्यैव ब्रह्मविद्येति प्रतिपादितम्। 'शॄ हिंसायाम्' इति शृणाति = हिनस्ति 'ब्रह्माहमस्मी'ति अखण्डाकारवृत्तिफलकारूढं सत् कार्यकारणात्मकं लोकप्रपञ्चं प्रविलापयतीति 'श्रीः' प्रत्यक्चितिः परमात्मा, स एव विद्यादशायां विचारतः ब्रह्मात्मभावं वेत्ति। 'कः परमात्मा को जीवः, किमिदं जगत्, कथं बन्धः, कथं मोक्षः' इति विचारः। स एव जीवो भूत्वा ज्ञातब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मभावरूपं वेत्ति, स्वयमेवाहं ब्रह्मास्मि, स एव लब्धप्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मभावस्य इव वेत्ति। स्वयमेव नित्यशुद्ध नित्यस्वभाव ब्रह्मैव अहमस्मीति कण्ठगतचामीकरवल्लभ इति। श्रीश्चासौ विद्या चेति श्रीविद्येत्युच्यते, तत्प्रतिपादिका विद्यापि श्रियं प्रत्यक्चिन्मात्रं परमात्मानं वेदयति, विचारं कारयति, ज्ञापयति, लापयतीति गौण्या वृत्त्या 'श्रीविद्येत्युच्यते' इति। अत्र श्रीविद्यायाः परब्रह्मविद्यात्वं युक्तम्। सा ब्रह्मविद्या समीचीना। सैव देवता। सा श्रीविद्येति वक्तुर्वेदस्यायमभिप्रायः—

ब्रह्मविद्याख्य ओङ्कारस्त्रिमात्रोपेतः श्रीविद्याख्य ईकारोऽपि त्रिबिन्दूपेत इति लक्षणसाम्यात् अनयोरभेद इति।

ननु ओङ्कारस्य ब्रह्मविद्यात्वं सर्वश्रुतिसिद्धम्। ईकारस्य श्रीविद्यात्वं कुत्र दृष्टम्? इति चेत्, तदपि सर्वश्रुतिसिद्धमेव। 'तां पद्मिनीमीँ शरणमहं प्रपद्ये' 'यः प्राणिति, य ईँ शृणोति यदीँ शृणोत्यलकँ शृणोति' 'य ईँ चकार न सो अस्य वेद'। 'य ईँ ददर्श' 'चत्वार ईँ बिभ्रति क्षेमयन्तः'। 'स ईँ पाहि' 'स ईँ सत्येभिः सखिभिः शुचद्भिः' क ईँ वेद ससुते सचा, 'क ईँ व्यक्त्या नरस्सनीळाः। य ईँ वहन्त आशुभिः' इति श्रुतेः।

अयमर्थः—अकारो विष्णुवाचकः। तस्य स्त्री 'पुंयोगादाख्यायमि'ति ङीषि तस्यामिति अमा यथार्थानुभवः परोक्षश्रुत्या लुप्ताकारत्वेन अर्थो ग्राह्यते, 'मितेरपीतेर्वा' इति श्रुतेः। तस्मादीकारस्य श्रीविद्यात्वमिति।

किं च—ईकारनिरूपणे श्रीपर्यायनामानि श्रुतिपुराणागमेषु दृश्यन्ते। 'कामो योनिः कमला वज्रपाणिः'। कामादिमन्त्रराजस्तु 'स्मरो योनिः श्रियो मुखम्' 'स्मरं योनिं लक्ष्मीं त्रितयमिदमादौ तवमनो'रित्येवमादीनि। किं च–श्रीविद्यामनोराम्नायस्वरूपमुद्दिश्य, इत्युपक्रम्य—'शृणु सौम्य ब्रह्मवाचकवस्तु प्रणवो वर्तते। स पुरा प्रपञ्चाधिष्ठानविद्या। स हि त्रिमात्रोपहिता' इति तापिन्यां श्रीविद्याब्रह्मविद्ययोरत्यन्ताभेदः प्रतिपादितः। अन्यत्रापि 'गायत्रीं च्छन्दसां माता' इत्युपक्रम्य 'अभिभूरों गायत्रीमि'ति कामकलाब्रह्मविद्ययोरभेदोऽभ्यधायि। पुनरपि ब्रह्मविद्यायाः अत्यन्त गुह्यानि श्रुतिपुराणागमप्रसिद्धानि सन्ति कानिचिन्नामानि। तान्यत्र प्रकृतोपयोगितया उदाह्रियन्ते। घृतसूक्ते—

'श्रियं लक्ष्मीमौपलामम्बिकां गां षष्ठीं जयाम् इन्द्रसेनेत्युदाहुः ।
तां विद्यां ब्रह्मयोनिं सरूपाम् उदायुषो तर्पयामो घृतेन ॥'

इति । त्रिपुरतापिन्याम् महोपनिषदि च—'तान् सहोवाच सर्वे यूयं श्रुत्वाऽपूर्वां कामाख्यां विद्यां तुरीयरूपां सहृदयां सामृतां सकलां सेन्द्रियां सदोदितां परापराविद्यां स्फुटीकृत्वा हृदये निधाय ध्यानेऽन्वयं गमयित्वा त्रिकूटां त्रिपुरां परमां मायां श्रेष्ठां परां वैष्णवीं सन्निधाय हृदयकमलकर्णिकायां परां भगवतीं लक्ष्मीं सदोदितां महावश्यकरीं मदनोन्मादिनीं धनुर्बाणधारिणीं वाग्बीजगतां चन्द्रमण्डलवर्तिनीं चन्द्रकलां सप्तदशीं, महानित्योपस्थितां पाशाङ्कुशमनोज्ञपाणिपल्लवां समुद्यत्सहस्रार्कनिभां त्रिणेत्रां विचिन्त्य देवीं महालक्ष्मीं मायां सर्वलक्षणसम्पन्नां हृदये चैतन्यरूपिणीं निरञ्जनीं त्रिकूटाख्यां स्मितमुखीं महामायां देवीं सुन्दरीं सुभगां कुण्डलिनीं त्रिपीठमहावर्त्तिनीं अकथादि श्रीपीठेशीं परां चित्कलां महात्रिपुरां देवीं ध्यायेत् महाध्यानयोगेनेति । एतेषां नाम्नां निष्पत्ति तत्प्रकरणे विशदीकरोमि ।

एषैव देवता, 'अहं रुद्रेभिः' 'पवमान' 'शन्न' इत्यादित्रिःसूक्तशाखमन्त्रोपनिषद्भिः ऋक्शाखाभिः 'गन्धद्वाराम्', 'अनन्तामन्तात्' 'चित्रावसो', 'आवहन्ती' 'प्रजापतिर्देवानसृजत', 'चरणं पवित्रं' 'इयं वाव सरघा पुत्रो निर्ऋत्या वैदेहः' इत्यादिसूक्तोपनिषन्मन्त्रब्राह्मणैः यजुःशाखाभिः श्रीनिधन-हाई-श्रीनिधनादिभिः बहुविधसामभिः यज्ञायज्ञीयगायन्तीयवृहद्रथन्तरवाचोव्रतपुरुषव्रतज्येष्ठसामादिभिः सोहनिधनादिविशेषेण अत्यन्तरहस्यतया प्रकाश्यते । 'एषैव उपास्येति पुराणान्यागमाश्च अनुशासति । यथा ब्रह्माण्डपुराणे अगस्त्यं प्रति हयग्रीववचनम्—

'वर्णाश्रमविहीनानां पापिष्ठानां नृणामपि ।
यद्रूपध्यानमात्रेण दुष्कृतं सुकृतायते ॥
येऽर्चयन्ति परां शक्तिं विधिनाऽविधिनाऽपि वा ।
नैते संसारिणो नूनं मुक्ता एव न संशयः ॥
शिवोऽपि यां समाराध्य ध्याननिष्ठाबलेन च ।
ईशानः सर्वविद्यानामर्धनारीश्वरोऽभवत् ॥
अन्येऽब्जप्रमुखा देवाः सिद्धास्तद्ध्यानवैभवात् ।
स्वातन्त्र्याद् विश्ववैचित्र्यं दर्शयन्ति युगे युगे ॥
तस्मादशेषलोकानां त्रिपुराराधनं विना ।
न स्तो भोगापवर्गौ तु यौगपद्येन कुत्रचित् ॥ इति ।

प्रायश्चित्तखण्डे वृहस्पतिः—

'कृतस्याऽखिलपापस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं पराशक्तेः पदस्मृतिः ॥
इदं च शृणु देवेन्द्र! रहस्यं परमं महत् ।
सर्वेषामपि पापानां यौगपद्येन नाशनम् ॥

भक्ति-श्रद्धा-समायुक्तः स्नात्वाऽन्तर्जलसंस्थितः।
अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेत् पञ्चदशाक्षरीम्॥
आराध्य च परां शक्तिं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः।
तेन नश्यन्ति पापानि कल्पकोटिशतान्यपि॥
सर्वापद्भ्यो विमुच्येत सर्वाभीष्टं च विन्दति॥'

प्रदेशान्तरे—

एतस्मिन्नन्तरे विष्णुः सर्वलोकैकरक्षकः।
सम्यगाराधयामास ललितां विश्वरूपिणीम्॥
भगवानपि योगीन्द्रः समाराध्य महेश्वरीम्।
तदैकध्यानयोगेन तद्रूपः समजायत॥

पूजाखण्डे—

'अन्यदैवत-पूजानां यस्याः पूजाफलं विदुः।
यस्याः पूजाफलं प्राहुर्यस्या एव हि पूजनम्॥
तस्याः श्रीललितादेव्या वर्णयामि कथां पुरा॥' इति।

मदालसाखण्डेऽपि—

इन्द्रस्येन्द्रत्वमेतेन मन्त्रेण ह्यभवत् पुरा।
विष्णोर्विष्णुत्वमेतेन भानोर्भास्करताऽमुना॥
सर्वेषामेव देवानां तास्ताः सिद्धय उज्ज्वलाः।
अनेन मन्त्रजातेन जाता इत्यवधारय॥' इति।

वामकेश्वरतन्त्रे—

'परो हि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किञ्चन।
शक्तस्तु परमेशानि! शक्त्या युक्तो यदा भवेत्॥' इति।

तत्रैव—

'एतामेव पुराऽऽराध्य विद्यां त्रैलोक्यमोहिनीम्।
त्रैलोक्यमोहनं रूपमकार्षीद् भगवान् हरिः॥
कामदेवोऽपि देवेशि महात्रिपुरसुन्दरीम्।
समाराध्याऽभवल्लोके सर्व-सौभाग्यसुन्दरः॥' इति।

स्मृतिरपि—

'विश्वात्मिका तदुत्तीर्णा हृदयं परमेश्वरी॥' इति।

श्रीखण्डेऽपि—

'नात्र कालः कलाभावो नैकता न च देवता।
सुनिर्वाणं परं शुद्धं गुरु-वक्त्रं तदुच्यते॥

शिवशक्तिरिति ख्यातं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।
पश्यामि तं वरारोहे ! विज्ञानातीतमद्भुतम् ॥
अविष्कलं तु सकलं नीरूपं निर्विकल्पकम् ।
निर्द्वन्द्वं परमं तत्त्वं शिवाख्यं परमं पदम् ॥' इति

चिदानन्दवासनायामपि

'विश्वात्मिकां तदुत्तीर्णां प्रकाशामर्शरूपिणीम् ।
परापरमयीं देवीमात्मत्वेन विचार्यताम् ॥' इति ।

चतुःशत्यां च—

'त्रिपुरा परमा शक्तिराद्या ज्ञानादितः प्रिये ।
स्थूल-सूक्ष्म-विभेदेन त्रैलोक्योत्पत्तिमातृका ॥
कवलीकृतानिःशेषतत्व-ग्रामस्वरूपिणी ॥' इति ।

एव सकलजगत्कारणभूता त्रिपुरासुन्दरी ब्रह्मविद्या निखिलवेदान्तसारभूतया त्रिपुरोपनिषदा प्रकाश्यते ।

अवतारिका

इयमुपनिषत् ऋग्वेदान्तर्गतसाङ्गायनशाखायामाम्नाता । अनया आद्या शक्तिः अनवच्छिन्ना पराभट्टारिका शिवादिक्षित्यन्ता षट्त्रिंशत्तत्त्वमयसर्वप्रपञ्चात्मिका तदुत्तीर्णा चेति सर्वोपनिषत्प्रसिद्धा त्रिपुराऽभिधीयते । एवं हि सत्सम्प्रदायविद्भिः महायोगिभिः त्रिपुराशब्दनिर्वचनं श्रूयते । कथम् ? त्रिभ्यो तेजोबन्नादिभ्यः पुराभूता त्रिपुरेति । तेजोबन्नादिभ्यः पूर्वसत्त्वमेव हि सर्वतत्त्वातत्तीत्वं तत्त्वं ब्रह्मणः । तद्द्वारा सर्वतत्त्वात्मकत्वं तु उपनिषदप्येतदाह । तथाहि छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके—

"श्वेतकेतुर्हं आरुणेय आस । तं ह पितोवाच । श्वेतकेतो, वस ब्रह्मचर्यम् इति वेदाध्ययनादिरूपब्रह्मचर्यं विचार्य, आचार्यः श्वेतकेतवे अधीतसर्ववेदाय 'स्तब्धोऽसि उत तमादशम् अप्राक्षीः येनाऽश्रुतं श्रुतं भवति इत्यादिना शिष्ययोग्यतां निश्चित्य, ब्रह्मविद्यामुपदिदेश । तत्र एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानद्वारा सर्वतत्त्वानां तन्मयत्व-मुक्तम् । तत्र दृष्टान्तमाकाङ्क्षमाणः शिष्यः पृच्छति—

'कथं नु भगवः स आदेशो भवती'ति । 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यादि दृष्टान्तपरम्परया ब्रह्मणो विश्वात्मकत्वं तदुत्तीर्णं चाप्युक्त्वा अनन्तरं तु 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयमि'त्यादिना विश्वातीतं वस्त्वभिधाय पुनश्च विश्वात्मकत्वमभिधत्ते ।

'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'ति सङ्कल्प्य, 'तत्तेजोऽसृजत, तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजाये'ति, तदपोऽसृजत ता अन्नमसृजन्ते'ति । तेजोबन्नादि सृष्ट्वा, 'सेयं देव-

तैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतम् एकैकां करवाणि' इति, 'अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्। तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्' इत्यादितेजोबन्नानामहम्भावेन ब्रह्मणः पूर्ववर्तित्वम्, सर्ववस्तुपूरकत्वं तु स्वस्वरूपमित्युक्त्वा तेजोबन्नात्मकमेव देवादिस्थावरान्ततत्त्वजातमाचष्टे। 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्। यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्य, अपागादादित्यादादित्यत्वम्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्, यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य अपागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणि इत्येव सत्यमि'त्यादिना 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते' इत्यादि सा वागि'त्यन्तेन 'दध्नस्सौम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा, स ऊर्ध्वः समुदीषति, तत्सर्पिर्भवती'त्यादि अन्नमयं हि सौम्य मनः आपोमयः प्राणः तेजोमयी वागि'त्येन्तेन च त्रिवृत्कृतप्रपञ्चपूरणा त्रिपुरैव परा ब्रह्मैवेत्यभिधीयते। तथा चोक्तम्—

त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुराभवत्वात् त्रयीमयत्वाच्च पुरैव देव्याः।
लये त्रिलोक्या अपि पूरकत्वात् प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम॥'

इति तादात्म्यलक्षणेन सामीप्येन नितरां त्रिपुराख्यां देवतां गमयित्वा, अहमादिग्रन्थीन् शिथिलीकृत्य अविद्यासंस्कारान् सादयति विनाशयतीति'त्रिपुरोपनिषत्। इयमुपनिषत् शरीरत्रयात् प्रत्यगात्मानं विभज्य, तस्य तेजोबन्नादिविविक्तपरदेवतायाम् ऐक्यं वक्तुं श्रीचक्रपरदेवतास्वरूपप्रतिपादनद्वारा विभजते—

तिस्रः पुरस्त्रिपथा विश्वचर्षणी अत्राकथा अक्षराः संनिविष्टाः।
अधिष्ठायैनामजरा पुराणी महत्तरा महिमा देवतानाम्॥ १॥

भाष्यम्—

तिस्रः पुर इति पुरस्थानानि। कति पुरः? तास्तिस्रः त्रिसङ्ख्याकाः। पूःशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् तद्व्यावर्तकस्य त्रिशब्दस्य 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' इतितिस्रादेशः। पुर्यः पूर्यमाणाः, पुरःतिस्र इति यावत्। पदद्वयेन त्रिकोणचक्रमुपलक्ष्यते। तासां त्रिकत्वहेतुमाह—

त्रिपथा विश्वचर्षणी'ति। विश्वं जगच्चक्रम्, तत्र चर्षणशीला सञ्चरणशीला। 'चर् गतिभक्षणयो'रिति धातोः औणादिकः प्रत्ययः। विश्वसर्जनोन्मुखीति यावत्। सा यस्मात् त्रिपथा त्रयः पन्थानः यस्या इति षष्ठीबहुव्रीहिः। त्रिमार्गा त्रिप्रकारा तस्मात् पुरस्तिस्र इत्यर्थः। त्रिप्रकारत्वं नाम बिन्दुत्रय-मात्रात्रय-तत्त्वत्रय-व्याहृतित्रय-वाक्त्रय बीजत्रय-वेदत्रय-लोकत्रय-गुणत्रय-सन्तानत्रय-गुरुत्रय-धामत्रय-पीठत्रय-शक्तित्रय-मातृकाद्यष्टमूलत्रिकोणरूपमित्यर्थः। **विश्वसर्ज-**

नोन्मुखी ब्रह्मविद्या त्रिमुखीति तापिन्यादिसर्वश्रुतिषु दृश्यते। यथा-अथ श्रीविद्यामनोराम्नायस्वरूपमुपदिश्यते ब्रह्मचारिणे शान्ताय गुरुभक्ताय यथा विद्यामनुः कस्मिन्नु भगव एतत्स्वरूपं ब्रूहीति होवाचेह शृणु सौम्य ब्रह्मवाचकस्तु प्रणवो वर्तते। स पुरा प्रपञ्चाधिष्ठानविद्यासहितत्रिमात्रोपहितः, का मात्राः? अकारोकारमकाराः तास्तत्वत्रयेण परिणमन्ति। तत् कथं तत्वत्रयत्वम्? तस्य भावस्तत्वम्। तदात्मविद्या शिवनामभिस्त्रयत्वम्। अतो ह्यात्मतत्वमेकम्, विद्यातत्त्वमन्यत्, शिवतत्त्वं पृथक्, तानि तत्त्वानि व्याहृतयः तान्येव परा-पश्यन्ती मध्यमाः। श्रुतिगोचरा मध्यमा, द्योतितार्था हि पश्यन्ती, ध्वनिः परा चेत्येवमर्थः। पुनस्तान्येव वाग्भव-कामराज-पराबीजानीत्येवमर्थः, तान्येव ऋग्यजुः सामानि त्वित्येवमर्थं, तान्येव त्रयो लोका इत्येवमर्थः, तानि च परा-लोपामुद्रा-कामराज-पारम्परीत्येवमर्थः, पुनस्तानि शाम्भवी विद्या श्यामेति। बृहदारण्यकेऽपि त्र्यन्न-प्रकरणे ब्रह्मणः त्र्यन्नरूपत्वं त्र्यन्नानां तु ब्रह्मविजृम्भणत्वं सम्यङ् निरूपितम्। तद्यथा—त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणः तान्यात्मनेऽकुरुत अन्यत्रमना अभूवं नादर्शम्, अन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम् इति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति। कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येवं सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सैषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न, प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वायमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः। त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोकः मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः। त्रयो वेदा एत एव वागेव ऋग्वेदः मनो यजुर्वेदः, प्राणः सामवेदः। देवाः पितरो मनुष्या एत एव, वागेव देवाः, मनः पितरः प्राणो मनुष्याः। पिता माता प्रजैत एव, मन एव पिता, वाङ् माता, प्राणः प्रजा, विज्ञातं विजिज्ञास्यम् अविज्ञातमेत एव यत् किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेवैनं तत् भूत्वाऽवति यत् किञ्च विजिज्ञास्यं मनसः तद्रूपं, मनो हि विजिज्ञास्यं मन एवैनं तद्भूत्वाऽवति। यत् किञ्च अविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपम्, प्राणो ह्यविज्ञातः, प्राण एवैनं तद्भूत्वाऽवति, तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः, तद् यावत्येव वाक् तावती पृथिवी तावानयमग्निः। अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं, ज्योतीरूपमसौ आदित्यः, तद्यावदेव मनस्तावती द्यौः, तावानसौ आदित्यः तौ मिथुनं समैताम्, ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद। अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरम् ज्योती रूपम् असौ चन्द्रः तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपः, तावानसौ चन्द्रः, त एते सर्व एव समाः सर्वे अनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्ते अन्तवन्तं स लोकं जयति, अथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तं स लोकं जयति, स एष सम्वत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः, यो वै स संवत्सर प्रजापतिः षोडशकलः। अथ त्रयो वाव लोका इति। अथातः सम्प्रत्तिः यदा प्रैष्यन् मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म, त्वं यज्ञः त्वं लोकः इति, स पुत्रः प्रत्याह—

अहं ब्रह्म, अहं यज्ञ अहं लोक इति, यद् वै किञ्चानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता, ये वै के च यज्ञास्तेषाँ सर्वेषां यज्ञ इत्येकता। ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषाँ लोक इत्येकता एतावद् वा इदँ सर्वं एतन्मा सर्वँ सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात् पुत्रम् अनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदेवं विदस्मात् लोकात् प्रैत्याथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन किञ्चिदक्षणयाऽकृतं भवति। तस्मादेनं सर्वस्मात् पुत्रो मुञ्चति, तस्मात् पुत्रो नाम। स पुत्रेणैवाऽस्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति। अथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति, पृथिव्यै चैनम् अग्नेश्च दैवी वागाविशति। सा वै दैवी वाग्, यया यद् यदेव वदति, तत् तद् भवति। दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति, तद् वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवति। अथो न शोचति। अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति, स वै दैवः प्राणो यः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्यथते अथो न रिष्यति स एवं वित् सर्वेषां भूतानामात्मा भवति, यथैषा देवतैवँ स यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्ति। यदु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न है वै देवान् पापं गच्छति। अथातो व्रतमीमाँसा-प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त। वदिष्या-मेवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम्, एवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत् तान्याप्त्वा मृत्युर-वारुन्धत्। तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रम् अथेममेवानाप्नोद् योऽयं मध्यमः प्राणः तानि ज्ञातुं दध्रिरे। अयं वै नः श्रेष्ठो सञ्चरंश्चासंश्चरंश्च न व्यथते। अथो न रिष्यति। हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति। त एतस्यैव सर्वे रूपम् अभवन्। तस्मादेत एतेन आख्यायन्ते प्राणा इति। तेन हवाव तत्कुलमाचक्षते। यस्मिन् कुले भवति स एवं वेद य उहैवविदा स्पर्धते अनुशुष्यति। अनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम्।

अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमिति अग्निर्दध्रे, तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः। एवं अन्या देवताः यथादैवतम्। स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्निम्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषा अनस्तमिता देवता यद् वायुः। अथैष श्लोको भवति। यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति। प्राणाद् वा एष उदेति प्राणे अस्तमेति तं देवाः चक्रिरे धर्मम्। स एवाद्य स उ श्व इति। यद्वा एते अमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति। तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्। प्राण्यच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवद् इति यद्युचरेत् समा-पिपयिषेत्तेनो एतस्यैव देवतायै सायुज्यं स लोकतां जयति। त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थम्। अतो हि सर्वाणि नामानि उत्तिष्ठन्ति। एतदेषां साम एतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्म एतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति, अथ रूपाणां चक्षुरित्येतत् एषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाणि उत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामै-तद्धि सर्वै रूपैः समम् एतदेषां ब्रह्म एतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति अथ कर्मणा-

मात्मेत्येतदेषामुक्थम्, अतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां साम एतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्म एतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति, तदेतत् त्रयं सदेकमयमात्मा एकस्सन्नेतत् त्रयं तदेतदमृतं सत्येन च्छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्न इति । एवं सर्वत्र त्रिपुराप्रपञ्चो दृश्यते ।

"अनुत्तरानन्दचितिरिच्छाशक्तिनियोजिता ।
त्रिकोणमिति तत् प्राहुर्विसर्गामोदसुन्दरम् ।।
मेय-मातृ-प्रमा-मान-प्रसरैः सङ्कुचत्प्रभम् ।
शृङ्गाररूपमापन्नमिच्छाज्ञानक्रियात्मकम् ।।" इति ।

शृङ्गाररूपं त्रिकोणमित्यर्थः । **विरूपाक्षपञ्चाशिकायामपि**—एतदेव बिन्दुचक्रं यदा विकासभावमयते, तदा त्रिकोणचक्रम् उदेती'ति । **कामकलाविद्यायाम्**—'मध्यं चक्रस्य स्यात् परामयं बिन्दुतत्त्वमेवेदम् । उच्छूनं तच्च यदा त्रिकोणरूपेण परिणतं स्पष्टम् । एतत् पश्यन्त्यादित्रितयनिदानं त्रिबीजरूपं चे'ति । अयमर्थः—चक्रस्य नवयोन्यात्मकस्य मध्यं मध्योद्भवं बिन्दुतत्त्वमिदं स्वसाक्षात्कृतं परामयमेव पराशक्तिस्वरूपमेव । उच्छूनं तच्च यदेति । यदा यस्मिन् काले प्राण्यदृष्टवशात् उच्छूनं तच्च बैन्दवं सञ्जातविकासं भवति, तदा त्रिकोणरूपेण अनुत्तरानन्देच्छाशृङ्गार (सङ्घट्ट) रूपेण परिणतं त्रिकोणाकारं भवतीत्यर्थः । एतत् त्रिकोणचक्रं पश्यन्त्यादित्रितयनिदानं पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीप्रमुखशक्तित्रयोत्पत्तिकारणमित्यर्थः । त्रिबीजरूपञ्चेति । त्रिबीजानि त्रिखण्डात्मक-वाग्भव-कामराज-शक्तिबीजानि । तेषां बीजानां रूपं यस्य तत् तथेति । परा वाग्बिन्दुरूपा । सैव पश्यन्त्यादिकारणमिति तत्र तत्र श्रूयते । यथा विश्वलहरीस्थानमातृत्रयात्मकं बैन्दवं चक्रमिति सुभगोदयवासनायाम्—

'इच्छादिशक्तित्रितयं पशोः सत्वादिसंज्ञितम् ।
महात्र्यश्रं भावयामि गुरुवक्त्रादनुत्तरात् ।।' इति ।

प्रत्यभिज्ञायामपि—

'स्वाङ्गरूपोष्मभावेषु पत्युर्ज्ञानं क्रिया च या ।
मायातृतीये ते एव पशोः सत्त्वं रजस्तमः ।।'

इति इच्छाज्ञानक्रियाशक्तय एव पश्यन्त्यादिशक्तित्रयात्मतापन्नाः । तदाह—

'इच्छा रेखामया विश्वस्थिता प्रमितविग्रहा ।
तत्संहृतिदशायां च बैन्दवं रूपमास्थिता ।।
प्रत्यावृत्तिक्रमेणैव शृङ्गारवपुरुज्ज्वला ।
क्रियाशक्तिस्तु कापीयं वैखरी विश्वविग्रहा ।।' इति ।

श्रीतन्त्रसद्भावेऽपि —

'या सा तु मातृका लोके परतेजःसमन्विता ।
तया व्याप्तमिदं सर्वमाब्रह्मभुवनान्तरम् ॥'

इत्यारभ्य—

'एकैवेत्थं परा शक्तिः त्रिधा सा तु प्रजायते ।'

इत्यन्तेन पराशक्त्यात्मकं पश्यन्त्यादिशक्तिजालनिरूपणं कृतम् । तत्तु तत एवावधार्यम् । इह तु ग्रन्थविस्तरभीत्या न लिखितम् । श्रुतिरपि,

'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ।
ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्
देवात्मशक्तिं सगुणैर्निगूढाम् ॥' इति ।

यः सर्वान् लोकान् ईशते ईशनीभिरिति जननीभिः परमशक्तिभिः अभिन्नां पराशक्तिम् इच्छाज्ञानक्रियारूपां स्तौति । आगमश्च 'स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वाक् अनपायिनी' । यस्यां दृष्टस्वरूपायां ममकारो निवर्तते' इति । लघुभट्टारकश्च—

'सा त्वं काचिदचिन्त्यरूपमहिमा शक्तिः परा गीयसे' इति ।

सैषा परा ध्वनिरूपा तु पश्यन्ती द्योतितार्था । मध्यमा श्रुतिगोचरा । वैखरी नामाखिलवर्णरूपिणी । एतत् तापिन्यामुदाहृतम् । 'तान्येव परा पश्यन्ती मध्यमा श्रुतिगोचरा । मध्यमा द्योतितार्था हि पश्यन्ती ध्वनिः परा चेत्येवमर्थं इति ।
सुभगोदयवासनायां च —

'पराभूज्जन्म पश्यन्ती ··· ··· ··· समुद्भवा ।
मध्यमा सौरभा वैखर्यक्षमाला जयत्यसौ ॥'

चिदानन्दवासनायामपि—

'विवक्षा अध्यवसायोक्तिरूपा एतास्त्रिमातरः । पश्यन्त्यादि महादेव' इति ।
कामकलाध्याने चक्रदैवतयोरैक्यं प्रतिपाद्यते । यथा—

'यसान्तरोहरूपा परा महेशी त्रिभाविता सैव ।
स्पष्टा पश्यन्त्यादि त्रिमातृकात्मा च चक्रतां याता ॥
चक्रस्यापि महेश्या न भेदलेशो विभाव्यते विबुधैः ।
अनयोः सूक्ष्माकारा परैव सा स्थूलयोर्न कापि भिदा ॥ इति ।

तथा च वामकेश्वरतन्त्रे—

'तच्छक्तिपञ्चकं सृष्ट्वा लयेनाग्निचतुष्टयम् ।
पञ्चशक्ति-चतुर्वह्नि-संयोगाच्चक्रसम्भवः ॥

एतच्चक्रावतारं तु कथयामि तवानघे।
ऐषा सा परमा शक्तिः ··· ·· ··· ··· ॥'

इत्युपक्रम्य,

चक्रं कामकलारूपं प्रसारपरमार्थतः॥'

इत्यन्तेन सम्यगभेदः प्रतिपादितः। चक्रस्य कामकलारूपत्वं बिन्दुत्रयात्मकत्वं मण्डलत्रयरूपत्वादिति ज्ञेयम्। तदुक्तम्—

'त्रिखण्डं मातृकाचक्रं सोमसूर्योऽनलात्मकम्।' इति।

रहस्याम्नायेऽपि—

'बीजत्रयात्मकं स्वात्मश‍ृङ्गारं विद्धि सुन्दरम्।
मिश्रं शुक्रं च रक्तं च पुराणं प्रणवात्मकम्॥
रेखात्रयावगन्तव्यं संवित् साम्बशिवात्मकम्।'

इत्यादि 'तयोर्मिश्रं संयोगे निर्वाणं निर्मलमि'त्यन्तेन प्रोक्तम्। चतुःशत्यां तु—

'कूटत्रयात्मिकां देवीं समष्टिव्यष्टिरूपिणीम्।
आद्यां शक्तिं भावयन्तो भावार्थ इति मन्त्रतः॥' इति।

कामकलाध्याने—

'माता मानं मेयं बिन्दुत्रयाऽभिन्नबीजरूपाणि।
धामत्रय-पीठत्रय-शक्तित्रयभेदभावितान्यपि च॥
तेषु क्रमेण लिङ्गात्त्रितयं तद्वच्च मातृकात्रितयम्।
इत्थं त्रितयपुरीया तुरीयपीठा च भेदिनी विद्या॥' इति।

प्रत्यभिज्ञायामपि—

'अखण्डितस्वभावोऽपि विचित्रां मातृकल्पनाम्।
स्वहृन्मण्डलचक्रेयं प्रथयेत्तं नमः शिवम्॥' इति।

चतुःशत्याम्—

'अतीतं तु परं तेजः स्वसंविद्देवतात्मकम्।
स्वेच्छाविश्वमयोल्लेखखचितं विश्वरूपकम्।
चैतन्यमात्मनो रूपं निसर्गानन्दसुन्दरम्॥
मेय-मातृ-प्रमा-मानप्रसरैः सङ्कुचत्प्रभम्।' इति।

एवं सर्वातीता सच्चिदानन्दघनलक्षणा परदेवता सृष्टिसमये त्रिप्रकारा सती त्रिकोणाकारतां प्राप्तेत्यर्थः।

मातृकैव त्रिकोणात्मतया परिणतेति कथयति—

'यत्राकथे'ति। यत्र पुरत्रयाख्ये त्रिकोणचक्रे, अ-क-थाः अकार-ककार-थकारादयः वर्णाः षोडशधा विभक्ताः। अकारादिस्वराः षोडश, कादितान्ताः षोडश,

थादि सान्ताः षोडश, एवं षोडशत्रिकम् । एवं विभक्ताः **अक्षराः** मातृकायाः एकपञ्चाशद् वर्णाः कोणस्थ–ह्-ळ–क्ष सहिता इति शेषः । **सन्निविष्टाः** ऋजुरेखाकारेण प्रविष्टा इत्यर्थः । 'ऋजुरेखामयी विश्वस्थितौ प्रथितविग्रहा' इत्युक्तत्वात् । तथा च पादुकापञ्चरत्नस्तुतौ—

'तत्र कन्दलितकर्णिकापुटे
क्लृप्तरेखमकथादिरेखया ।
कोणलक्षित-ह्-ळ-क्षमण्डलं
भावलभ्यमनलालयं भजे ॥' इति ।

अन्यत्रापि—'अ-क-थादित्रिरेखात्मा ह्ळक्षा···बुध' इति । तथा च महोपनिषदि—'त्रिपीठमध्यवर्त्तिनीम् अकथादित्रिपीठेशीं परां चित्कलां महात्रिपुरसुन्दरीं ध्यायेदि'ति । तापिन्यामपि—'अकथादित्रिरेखाशब्दितत्रिकोणमेव श्रीगुरोः सदनमि'ति । तैत्तिरीयकशाखायां च–'चित्रावसो स्वस्तित' इत्युपक्रम्य 'स त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा' इति । श्रीतन्त्रसद्भावे—

'सर्वे वर्णात्मका मन्त्राः देवः शक्त्यात्मकः प्रिये ! ।
शक्तिस्तु मातृकाज्ञेया मातृका तु शिवात्मिका ॥
या सा तु मातृका लोके परतेजःसमन्विता ।
तया व्याप्तमिदं सर्वमाब्रह्मभुवनान्तरम् ॥' इति ।

एवम् अधिष्ठानं प्रपञ्च्याधिष्ठात्रीं कथयति—

'अधिष्ठायैना' इति । अधिष्ठाय अवष्टभ्य एनाः पूर्वोक्ताः तिस्रः पुरः । **अजरा** अपक्षयरहिता, पुराणी जन्मरहिता । आद्यन्तशून्येत्यर्थः । यदा अजरा पुराणीति विशेषणद्वयम् तदेतरेषामुपलक्षणम् । तस्मात् षड्भावविकाररहितेत्युक्तं भवति । तथा च श्रुतिः—

'न जायते म्रियते वा विपश्चित्
नायं कुतश्चित् न बभूव कश्चित् ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥'

इति । अथर्वशिरसि 'यस्याः स्वरूपं ब्रह्मादयो न जानन्ति तस्मादुच्यतेऽज्ञेया । यस्या अन्तो न विद्यते तस्मादुच्यतेऽनन्ता । यस्याः ग्रहणं नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽलक्ष्या । यस्या जननं नोपलभ्यते तस्मादुच्यते **अजा** । एकैव सर्वत्र वर्तते तस्मादुच्यते **एका** । एकैव विश्वरूपिणी तस्मादुच्यते **नैका** । अत एवोच्यतेऽज्ञेयाऽनन्ताऽलक्ष्याऽजैका नैके'ति ।

महत्तरा 'महदि'ति महत्तत्त्वम्, ततोऽधिका महत्तरा । **महच्छब्दग्रहणम्** अव्यक्ताऽहङ्कारयोरप्युपलक्षणम् । त्रिकोणस्था महाकामेश्वर्यादिदेवता उच्यन्ते ।

तथा च भावनोपनिषदि—'अव्यक्त-महदहङ्काराः कामेश्वरी-वज्रेश्वरी-भगमालिन्योऽन्तस्त्रिकोणाग्रगा देवता' इति। त्रिकोणमध्यस्थित इति भावः। बिन्दुपीठेश्वरी-पञ्चब्रह्ममञ्चवासात् महत्तरेत्यर्थः। महत्तरत्वमेव साधयति—

'महिमा देवताना'मिति। महिमा पूज्या, कासाम्? देवतानाम्, त्रिकोणाऽग्रस्थमहाकामेश्वर्यादीनाम्, शिवादि-क्षित्यन्तषट्त्रिंशत्तत्त्वदेवतानां चेत्यर्थः। एषा त्रिपुरा भगवती महोपनिषदि श्रूयते। 'अथैतस्मिन्नन्तरे भगवान् प्राजापत्यं वैष्णवं विलयकारणरूपमाश्रित्य 'त्रिपुराभिधा भगवती'त्येवमादिश्रुत्या भूर्भुवस्वस्त्रीणि पुराणि स्वर्ग-मध्य-पातालाख्यानि ह्रीन्मयात्मकेन ह्रीङ्कारेण हृल्लेखास्या भगवती त्रिपुराभिधा त्रिकूटावसाने निलये धाम्नि महसा घोषेण व्याप्नोति। सैवेयं भगवती त्रिपुरेति प्रपद्यते। क्रोधभट्टारकाश्च—

'देवानां त्रितयं त्रयी हुतभुजां शक्तित्रयं त्रिस्वराः
त्रैलोक्यं त्रिपदी त्रिपुष्करमथो त्रिब्रह्मवर्णास्त्रयः।
यत् किञ्चित् जगति त्रिधा नियमितं वस्तु त्रिवर्गात्मकं
तत् सर्वं 'त्रिपुरे'ति नाम भगवत्यन्वेति ते तत्त्वतः ॥' इति ॥ १ ॥

२

अवतारिका—'पराभट्टारिकामयं बिन्दुतत्त्वमेव ऊर्ध्वाधोमुखनवयोन्यात्मकं श्रीचक्रमभवदि'त्याह—

नवयोनिर्नव चक्राणां दीधिरे
नवैव योगा नव योगिनीश्च।
नवानां चक्रे अधिनाथाः स्योना
नव मुद्रा नव भद्रा महीनाम् ॥ २ ॥

नवधा भिन्ना योनयः यस्याः सकाशात् सा नवयोनिः, 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येक' इति वा ङीष्। नवत्रिकोणकारणेत्यर्थः। एता नव योनयः वामादिनवशक्तिमयाः। तथा च कामकलाध्याने—

'एतत् पश्यन्त्यादि त्रितयनिदानं त्रिबीजरूपं च।
वामा ज्येष्ठा रौद्री चाम्बिकयाऽनुत्तरांशभूताः स्युः ॥
इच्छा ज्ञानं क्रिया शान्तेति चतस्र उत्तरावयवाः।
व्यस्ताऽव्यस्ततदर्णद्वयमिदमेकादशात्म पश्यन्ती ॥' इति।

अयमर्थः—वामा ज्येष्ठा रौद्री अम्बिका, चकारात् परा शक्तिश्च। इमाः पञ्चशक्तयः अनुत्तरांशभूताः। श्रीचक्रान्तर्गताधोमुखानि पञ्चत्रिकोणानि, अंशेन भूता जाता इत्यर्थः। इच्छा-ज्ञान-क्रिया-शान्ताः एताश्चतस्रः शक्तयः उत्तरावयवाः ऊर्ध्वत्रिकोण-चतुष्टयरूपाः। अयं भावः—परविलसनरूपा एताः पश्यन्ती-वामा-ज्येष्ठा-रौद्री-

अम्बिका-इच्छा-ज्ञान-क्रिया-शान्ताश्चेति एतच्छक्तिनवकरूपं नवत्रिकोणं चक्रमिति। एतच्चतुःशत्याम् 'आत्मनः स्फुरणं पश्येत् यदा सा परमा कला' इत्यारभ्य 'वैखरी विश्वविग्रहे'त्यन्तेन सम्यङ् निरूपितम्। तत् तत एवाऽवगन्तव्यम्। व्यस्ताऽव्यस्त-तदर्णद्वयम्—व्यस्तं व्यष्टिरूपम्, अव्यस्तं समष्टिरूपम्, सर्वोपनिषत्प्रसिद्धम् अर्णद्वयं 'सन्दंशन्यायेन अखिलाक्षरात्मकमातृमन्त्रमयप्रकाशविमर्शरूपपूर्णाहन्ता-भावगर्भकामकलाक्षरात्मकबिन्दुसत्त्वमित्यर्थः। अत्रेदं तत्त्वम्—पूर्णाहन्तामयं परं ब्रह्म, पत्नीविशिष्टमेव सकलकार्यनिर्वाहकमिति सर्वागमप्रसिद्धम्। तथा बृहदा-रण्यके—'आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्, सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्। ततोऽहं नामाऽभवत्। तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽह-मित्येवाग्र उक्त्वा अथाऽन्यन्नाम प्रब्रूते, इत्युपक्रम्य, पूर्णाहन्तामय-परब्रह्मस्वरूपं दिव्यदम्पतीरूपत्वेनाऽऽस्थाय सर्वतत्त्वनिर्मातृत्वेन विद्योतत' इत्युक्त्वा उपरितन-वाक्यैः निरूप्यते। यथा 'स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्। स इममेवाऽऽत्मानं द्वेधाऽपातयत्। ततः पतिश्च पत्नी चाऽभवताभि'त्यादिना सपत्नीकमेव ब्रह्म प्रतीयते। एवम्भूतमर्णद्वयम् एकादशात्मकं संहृत्य विचार्यमाणे एकादशविधं भवतीत्यर्थः। कथम्? परादिशान्तान्तं शक्तिदशकम्, व्यष्टिरूपं सर्वं समष्टिरूपत्वेन चैकम्। तेन च एकादशात्मकं बिन्दुतत्त्वमेव पश्यन्तीकारणम्। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपसीते'तिवत् कार्यकारणयोः अभेदव्यपदेशेन। नवधातवः एताश्च नवयोनयः। नवधातुहेतवः। तथा चोक्तं कामिकायाम्—

'त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिधातवः शक्तिमूलकाः।
मज्जाशुक्लप्राणजीवधातवः शिवमूलकाः॥
नवधातुरयं देहो नवयोनिसमुद्भवः।
दशमो योनिरेकैव पराशक्तिस्तदीश्वरी॥'

दशमी योनिः बैन्दवं स्थानम्, तदीश्वरी तस्य देहस्येत्यर्थः।

'एवं पिण्डाण्डमुत्पन्नं तद्वत् ब्रह्माण्डमुद्बभौ।
पञ्चभूतानि शाक्तानि मायादीनि शिवस्य तु॥
माया च शुद्धविद्या च महेश्वर-सदाशिवौ।'

एकादशेन्द्रियाणि शब्दादितन्मात्राः तच्छब्देन परामृश्यन्ते।

'शिवशक्त्यात्मकं विद्धि जगदेतच्चराचरम्॥'

---

१. एकाङ्गानुवादेन विधीयमानयोरङ्गयोरन्तराले विहितत्वं सन्दंशत्वम्। अन्तराले विहितस्य तस्य तदङ्गत्वमेव ययोर्मध्ये तद्विहितम्। अत्रावान्तरप्रकरणं विनियोजकम्। यथाऽभिक्रमणं प्रयाजाङ्गम्। प्रयाजानुद्दिश्य विहितयोर्द्वयोरङ्गयोर्मध्ये विहितत्वादभि-क्रमणस्य प्रयाजाङ्गत्वमेव, न तु महाप्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति सन्दंशन्यायस्वरूपम्। अयं न्यायः 'अ हम्' इत्यत्र योजनीयः।

चरं पिण्डाण्डम्, अचरं ब्रह्माण्डमित्यर्थः। केचित् षट्त्रिंशत् तत्त्वान्याहुः। तत् उत्तरत्र वक्ष्यामः। एकपञ्चाशत् तत्त्वानीति पौराणिकाः कथयन्ति। तथाहि—

'पञ्चभूतानि तन्मात्रपञ्चकं चेन्द्रियाणि च।
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च॥
त्वगादिधातवः सप्त पञ्च प्राणादिवायवः।
मनश्चाहङ्कृतिः ख्यातिर्गुणाः प्रकृति-पूरुषौ॥
रागो विद्या कला चैव नियतिः काल एव च।
माया च शुद्धविद्या च महेश्वरसदाशिवौ॥
शक्तिश्च शिवतत्त्वं च तत्त्वानि क्रमशो विदुः।'

एतानि एकपञ्चाशत् तत्त्वानि वायव्यसंहितादिशैव पुराणेषु सर्वेषु प्रतिपादितानि। एतेषु तत्त्वेषु कतिचन तत्त्वानि कुत्रचिद् अन्तर्भवन्ति। त्वगादि-सप्तधातवः भूतेष्वन्तर्भूताः। प्राणादिवायवो वायावन्तर्भवन्ति। अतो भूतेषु एषामन्तर्भावः। अहङ्कारस्य मनसि अन्तर्भावः। ख्यातेः विद्यायाम् अन्तर्भावः। गुणानां प्रकृतावन्तर्भावः। प्रकृतेस्तु शक्तावन्तर्भावः। पुरुषस्य महेश्वरेऽन्तर्भावः। कलायाः शुद्धविद्यायामन्तर्भावः। नियतेस्तु शक्तावेव अन्तर्भावः। कालस्य महेश्वरे सदाशिवे अन्तर्भावः। शक्तेस्तु शुद्धविद्यायामन्तर्भावः। शिवतत्त्वस्य सदाशिवे अन्तर्भाव इति। तत्त्वानि पञ्चविंशतिरेव। पञ्चभूतानि तन्मात्रपञ्चकं पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि माया-शुद्धविद्या-महेश्वर-सदाशिवात्मकानि चत्वार्येतानि पञ्चविंशति तत्त्वानि सम्मतानि श्रुत्यनुगृहीतत्वात्। तथा च श्रुतिः—'पञ्चविंश आत्मा भवती'ति। अतश्च सर्वतत्त्वातीतं शिवशक्तिसम्पुटम्, तस्मादेव जगदुत्पत्तिः। तदुक्तं सुभगोदये—

'परोऽपि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किञ्चन।
शक्तः स्यात् परमेशानि! शक्त्या युक्तो भवेद् यदि॥' इति।

भैरवयामले चन्द्रज्ञानविद्यायामपि—

'साधु साधु महाभागे! पृष्टं त्रैलोक्यसुन्दरि!।
गुह्याद् गुह्यतरं ज्ञानं न कुत्रापि प्रकाशितम्॥
कलाविद्या परा शक्तिः श्रीचक्राकाररूपिणी।
तन्मध्ये बैन्दवं स्थानं तत्राऽऽस्ते परमेश्वरी॥
सदाशिवेन सम्पृक्ता सर्वतत्त्वातिगा सती।
चक्रं त्रिपुरसुन्दर्याः ब्रह्माण्डाकारमीश्वरि!॥
पञ्चभूतात्मकं चैव तन्मात्रात्मकमेव च।
इन्द्रियात्मकमेवं च मनस्तत्त्वात्मकं तथा॥
मायादितत्त्वरूपं तु तत्त्वातीतं तु बैन्दवम्।
बैन्दवे जगदुत्पत्तिस्थिति-संहारकारिणी॥
सदाशिवेन सम्पृक्ता तत्त्वातीता महेश्वरी।' इति।

यत् तु भगवद्गीतायाम्—

'भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ।।'

इति भगवद्वचनम्, तत् 'अष्टयोनीमष्टपुत्रामि'त्यादि श्रुत्यनुसारेण चित्तस्य बुद्धौ अन्तर्भावमङ्गीकृत्य भगवता प्रतिपादितमिति अवगन्तव्यम्।

'बिन्दुरूपा परा योनिरि'त्युक्तम्, तदेव स्पष्टीकरोति—'नवचक्राणि दीधिरे' इति। नवसङ्ख्याकानि चक्राणि दीधिरे चकाशिरे। 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' इति धातोर्लिट्। बिन्दोरुभयतः ऊर्ध्वंत्रिकोणाश्चत्वारः। अधस्त्रिकोणाः पञ्च। आहृत्य नवसङ्ख्यानि त्रिकोणचक्राणीत्यर्थः। एतानि मध्यमाया व्यष्टिरूपाणि वामादिशब्दवाच्यानि त्रिकोणचक्राणि नवैव दीधिरे इत्यर्थः। 'परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चतुर्धा वाग्भिन्ने'ति प्रागुक्तम्। 'श्रुतिगोचरा मध्यमे'त्यादि-लक्षणमपि निरूपितम्।

इदानीं तासां चक्रस्वरूपत्वं वक्तव्यमिति कामकलाविद्यायां प्रोक्तमुदाहृत्य प्रदर्श्यते। यथा—

'याऽसान्तरोहरूपा परा महेशी त्रिभाविताकारा।
स्पष्टा पश्यन्त्यादित्रिमातृकात्मा च चक्रतां याता ।।
चक्रस्यापि महेश्या न भेदलेशोऽपि भाष्यते विबुधैः।
अनयोः सूक्ष्माकारा परैव सा स्थूलयोश्च न कापि भिदा ।।
मध्यं चक्रस्य स्यात् परामयं बिन्दुतत्त्वमेवेदम्।
उच्छूनं तच्च यदा त्रिकोणरूपेण परिणतं स्पष्टम्।
एतत् पश्यन्त्यादित्रितयनिदानं त्रिबीजरूपं च ।।
वामा ज्येष्ठा रौद्री चाम्बिकयाऽनुत्तरांशभूताः स्युः।
इच्छा-ज्ञान-क्रिया-शान्ताश्चै ताश्चोत्तरावयवाः ।।
व्यस्ताव्यस्ततदर्ण-द्वयमिदमेकादशात्मपश्यन्ती ।
एवं कामकलात्मा त्रिबिन्दुतत्त्वस्वरूप-वर्णमयी।
सेयं त्रिकोणरूपा याता त्रिगुणस्वरूपिणी माता ।।
एका परा तदन्या वामादिव्यष्टिमातृसृष्ट्यात्मा।
तेन नवात्मा जाता माता सा मध्यमाभिधानाभ्याम् ।।
द्विविधा हि मध्यमा सा सूक्ष्मा स्थूलाकृतिस्थिता सूक्ष्मा।
नवनादमयी स्थूला नववर्गात्मा च भूतलिप्याख्या ।।
आद्या कारणमन्या कार्यं त्वनयोर्यतस्ततो हेतोः।
सैवेयं न हि भेदस्तादात्म्यं हेतुहेतुमतोर्दिष्टम् ।। इत्यादि।
'परया पश्यन्त्याऽपि च मध्यमया स्थूल-सूक्ष्मरूपिण्या।
एताभिरेकपञ्चाशदक्षरात्मिका वैखरी जाता ।।' इति।

अयमर्थः—सान्तरोहरूपा—अन्तरम्—अन्तःकरणं तस्मिन्नूहः वितर्कः, इत्थमिति परिच्छेदः। तेन सहितं रूपं यस्याः सा सान्तरोहरूपा, सा न भवतीति अवाङ्मनसगोचरा सर्ववेदान्तैरपि परिच्छेत्तुमशक्या सर्वकारणभूता शिवादि-धरण्यन्ततत्त्वसङ्घाताऽऽविर्भावभूमिः महेश्वरी परा सर्वोत्कृष्टेत्युच्यत इति भावः। श्रुतिश्च—'परास्य शक्तिः विविधैव श्रूयते' इति। आगमश्च-'स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी' इति।

एवम्भूतलक्षणा सैव परा शक्तिरेव 'स्पष्टा पश्यन्त्यादित्रिमातृकात्मे'ति स्पष्टा प्रथमोत्पन्नत्वेन विवक्षिता, विषयिणी पश्यन्तीत्युच्यते। 'आदिशब्देन मध्यमा वैखरी च। सैव वैखरीनामा अखिलवर्णरूपा। एवंरूपा त्रिमातृकात्मिका सैव परा, चक्रतां याता प्राप्ता। त्रिखण्डचक्रैक्यमियायेत्यर्थः। एतदेवाह—'चक्र-स्यापी'ति। त्रैलोक्यमोहनादिवैन्दवान्तनवावरणात्मकस्य सुन्दर्यधिष्ठानभूतस्य चक्रस्य, महेश्याः तदधिष्ठात्र्याः सुन्दर्याश्च भेदलेशः ईषद्भेदोऽपि विबुधैः विशेषज्ञैः न विभाव्यते नाऽनुभूयते। कुतः? श्रीसुन्दरीरूपत्वात् श्रीचक्रस्य। पुनरपि तादृगभेदमेव तयोराचष्टे—'अनयोः सूक्ष्माकारे'त्यादिना। अनयोः सूक्ष्म-रूपयोः चक्रदेवतयोः। सूक्ष्मरूपत्वं नाम अपरिच्छिन्नत्वमेव। तत्र श्रीचक्रस्य सूक्ष्म-रूपेणाऽवस्थानं बिन्द्वात्मना बिन्दोश्च अपरिच्छिन्नत्वं 'वैन्दवे परमाकाशे' इत्यादिना अवगन्तव्यम्। देवताया अपि 'विद्याऽपि तादृगात्मे'त्यादिना अभिहितमेव। तथा स्थूलयोश्चक्रदेवतयोश्च। अत्र स्थूलत्वं नाम चक्रस्य त्रिकोणादि-चतुरस्रपर्यन्त-विजृम्भणम्। देवताया अपि त्रिपुराऽम्बिकादि-त्रिपुराशक्त्यन्तरूपेणाऽऽमननम्। एवंविधयोश्चक्रदेवतयोः भेदो न कदाचिदित्यर्थः।

अत्र हेतुमाह—'सा परैव सूक्ष्माकारे'ति। सा पूर्वोक्तलक्षणा परैव आदि शक्तिरेव, सूक्ष्माकारा सूक्ष्मभूतः आकारः स्वरूपमनयोरित्यर्थः। अत एव हेतोः ईषद् भेदोऽपि विद्वद्भिर्नानुभूयते। 'मध्यं चक्रस्य स्यादि'त्यादि 'वामा ज्येष्ठे'त्यारभ्य 'एकादशात्मपश्यन्ती'त्यन्तं व्याख्यातम्। 'एवं कामकलात्मे'ति। एवं पूर्वोक्त-प्रकारेणेत्यर्थः। कामकलात्मा—'कामः' प्रकाशैकस्वभावः अनुत्तराक्षरात्मा परमशिवः। 'कला' अखिलवर्णान्त्यपरमहंसाक्षरमयी विमर्शविग्रहा। 'तदुभयात्मकं' नाम स्वाभाविकपरिपूर्णाहम्भावशीलत्वम्। एवंरूपा कामकलात्मिका 'त्रिबिन्दुतत्त्वस्वरूप-वर्णमयी'—त्रिबिन्दवः रक्तशुक्लमिश्ररूपाः, तेषां स्वभावस्तत्त्वम्, तत्स्वरूपा ये वर्णाः (अं, हं, अहं) वाग्भवादयः, तदात्मिका सेयम्। 'त्रिकोणरूपा' सच्चिदानन्द-घनपरमार्थसकलाम्नायसारभूता, इयं विश्वाहम्भावनाकारिभिः महायोगिभिः आत्मसाक्षित्वेनाऽनुभूयमाना, 'त्रिगुणा' इच्छा-ज्ञान-क्रिया-माया-शक्तिमयी सत्व-रजस्तमोरूपा। अत एव 'माता' सर्वजगन्निर्मात्री। 'आत्मा वा इदमेकाग्र आसीत्' इति श्रुत्युक्तरीत्या सर्वतत्त्वातीता परा शक्तिः। त्रिकोणरूपम् अनुत्तरानन्देच्छासङ्घट्ट-

१. 'पश्यन्त्यादित्रिमातृकात्मा' इत्यत्रादिशब्देनेत्यर्थः।

त्रिकोणमित्यभियुक्तोक्तरीत्या सर्वसिद्धिप्रदायिकाऽतिरहस्यभूतत्रिकोणचक्रं याता तन्मयी जातेत्यर्थः।

एका परेति। सत्त्वरजस्तमोगुणसाम्यरूपा। 'तदन्या' पश्यन्ती। अन्यत्र अनुत्तरगुणरूपवैषम्यरूपेत्यर्थः। मध्यमा-वामादि-व्यष्टिरूपा स्थूलात्मिका, वामादि-शक्तयः बैन्दवस्थानस्योभयत्र सम्पुटत्वेनाऽवस्थिताः। एता एव व्यूहशब्दवाच्याः सत्यो नवात्मकशब्देन व्यवह्रियन्ते। समष्टिरूपाः ताः पराः या मन्त्रभूताः। तेन कारणेन नवात्मा जाता। सा मध्यमा अभिधानाभ्याम् नामभ्याम्। द्विविधा हि यस्मात् सा मध्यमा सूक्ष्मा स्थूलाकृतिश्चेति द्विधा। सूक्ष्मस्वरूपमाह—'स्थिते'ति। स्थैर्यावस्थायुक्त्यवस्थायामेव भाव्या। **'नवनादमयी'ति** नवनादस्वरूपिणी नववर्गात्मा च–अ क च ट त प य श ळाः परस्परभिन्नजातीयाः, स्वर-कवर्ग-चवर्ग-टवर्ग-तवर्ग-पवर्ग-यवर्ग-शवर्गः-ळवर्गाणां परस्परमभिन्नत्वेन प्रतीयमानत्वात्।

तत्र प्रमाणमाह—**'भूतलिप्याख्येति।** ह य र व लाख्यलिपिरूपाभिख्या विज्ञेया, मिथ्यारूपाया लिपेराख्यापनत्वं दर्पणप्रतिबिम्बस्य मुखज्ञापकत्वमिव न विरुध्यते। **'अद्या कारणमन्ये'ति।** अद्या सूक्ष्मरूपा मध्यमा कारणम्, स्थूलरूपा या मध्यमा कार्यम्; अनयोः सूक्ष्म-स्थूलयोः कार्यकारणयोः यतस्ततो हेतोः सैवेयं सैव सूक्ष्मैवेयं स्थूला। अतः स्थूलसूक्ष्मयोरैक्याभेदविमर्शदशायामपि न कोऽपि भेदहेतुरस्तीति तात्पर्येणोक्तं **'यतस्ततोहेतोः'** इति। तदेव प्रतिपादयति—**'न हि भेद' इति।** हेतुहेतुमत्तादात्म्यमभीष्टमित्यन्वयः। सर्वत्र तादात्म्यं हेतुहेतुमद्व्यति-रेकेण नास्तीत्यर्थः। **'परये'ति।** परा-पश्यन्ती-मध्यमाभिरेताभिः एकपञ्चाशद्-वर्णात्मिका वैखरी वाक् जातेत्यर्थः। तत्र श्रुतिः—'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि, तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति, तुरीयं वाचं मनुष्या वदन्ति' इति। अस्या अर्थः—चत्वारि-चतुःसङ्ख्याकानि, वाक् = वाचि। सप्तम्यर्थे प्रथमा। परिमिता परिमितानि, पदानि = वाक्यानि परा-पश्यन्ती-मध्यमा-संज्ञकानि, तानि पदानि। विदुः ब्राह्मणाः वेदविदः। ये मनीषिणः धीमन्तः योगिनो वा। गुहा गुहायाम्। अन्तरे त्रीणि पदानि = परा-पश्यन्ती-मध्यमाख्यानि निहितानि निक्षिप्तानि, नेङ्गयन्ति न चलयन्ति। न बहिर्निःसरन्तीत्यर्थः। तुरीयं चतुर्थं पदं वैखर्याख्यं योगिनो वाचः भारत्याः मनुष्याः वदन्ति जल्पन्तीत्यर्थः। तस्मान्मध्यमाया व्यष्टिरूपाणि वामादिशब्दवाच्यानि नवत्रिकोणचक्राणि इति सिद्धम्। यथोक्तं चतुःशत्याम् -

'चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः।
शिवशक्तिमयं ज्ञेयं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः॥' इति।

मूलप्रकृतिरूपाणां नवानां रेखाणां संयोगादपि नवैवेत्याह—**'नवैव योगा' इति।** नवानां रेखाणां त्रिकोणत्वसम्पादकप्रान्तरेखाद्वयसंयोगाच्च नवसङ्ख्याका एव दीधिर' इत्यन्वयः।

श्रीचक्रलेखनम्

एतत् सर्वं चक्रलेखनापरिज्ञाने ज्ञातुं दुःशकमिति चक्रलेखनप्रकारो निरूप्यते। स च द्विप्रकारः सृष्टिक्रमेण संहारक्रमेण चेति। यद्यपि संहारक्रमेण लेखनं कौलमार्गं एव, तथापि नवयोनिपरिज्ञानार्थं स प्रकारो निरूप्यते। पुरतो वृत्तमालिख्य, तन्मध्ये नवलेखा विलिख्य, पश्चिमरेखाप्रान्ताभ्यां त्रिकोणमुत्पाद्य, स्वापेक्षया षष्ट्या रेखया योजयेत्। एवं प्राग् रेखाप्रान्ताभ्यां त्रिकोणमुत्पाद्य, स्वापेक्षया सप्तम्या रेखया योजयेत्। पश्चिमद्वितीयरेखाप्रान्ताभ्यां त्रिकोणमुत्पाद्य स्वापेक्षयाऽष्टम्या योजयेत्। ततः प्राक्पश्चिमतृतीयरेखाप्रान्ताभ्यां षट्कोणमालिखेत्। षट्कोणमध्यस्थितह्रस्वरेखात्रितये पश्चिमरेखाप्रान्ताभ्यां त्रिकोणमुत्पाद्य स्वापेक्षया पञ्चम्या योजयेत्। एवं प्राग् रेखाप्रान्ताभ्यां त्रिकोणमुत्पाद्य स्वापेक्षया पञ्चम्या योजयेत्। मध्यस्थितातिह्रस्वरेखाप्रान्ताभ्यां त्रिकोणमुत्पाद्य स्वापेक्षया तृतीयरेखया योजयेत्। एतत् कौलमतं नवयोनिचक्रं भवति।

सृष्टिक्रमेण लेखनप्रकारो महोपनिषदि प्रतिपादितः—

यथा—'देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन्। महाचक्रं चक्रनायकं नो ब्रूहीति। सर्वकामिकं सर्वाराध्यं सर्वरूपं सर्वतोमुखं मोक्षद्वारम्। यद् योगिनः प्रपद्य परं ब्रह्म भूत्वा निर्वाणमुपदिशन्ति। तान् स होवाच भगवान्। श्रीचक्रं व्याख्यास्यामः। आद्यं त्रिकोणं त्र्यश्रं कृत्वा तदन्तर्मध्यवर्तिमानयष्टिरेखामाकृष्य विशालं नीत्वाऽग्रतो योनिं कृत्वा पर्वयोन्यग्ररूपिणीं मानयष्टिरेखां कृत्वा तां सर्वोर्ध्वां कृत्वा योनिं कृत्वा आद्यं त्रिकोणचक्रं भवति। द्वितीयमन्तरालं भवति। तृतीयमष्टयोन्यङ्कितं भवति। अथाऽष्टारचक्राद्यन्तविदिक्कोणाग्रतो रेखां नीत्वा साध्याद्याकर्षणबद्धरेखां नीत्वेत्येवमथोर्ध्वसम्पुटयोन्यङ्कितं कृत्वा कक्षाभ्यः ऊर्ध्वरेखाचतुष्टयं कृत्वा यथाक्रमेण मानयष्टिद्वयेन दशयोन्यङ्कितं भवति। अनेन प्रकारेण पुनर्दशारं चक्रं भवति। मध्यत्रिकोणाग्रचतुष्टयाद् रेखा चाराग्रकोणेषु ऊर्ध्वं योनिं सम्पुटं कृत्वा मध्यचतुष्टयकक्षाभ्यो रेखाचतुष्टयं कृत्वा दशाऽराद्यकोणेषु संयोज्य तद्दशारांशतो नीतां मानयष्टिरेखां योजयित्वा चतुर्दशारं चक्रं भवति। षोडशपत्रसंवृतं चक्रं चतुर्द्वारं भवति, ततः पार्थिवं चक्रं चतुर्द्वारं भवति, एवं सृष्टियोगेन चक्रं व्याख्यातमेतन्नवात्मकमि'ति। एवं योगाश्च नवैव चकासतीत्यर्थः। योगिन्यश्च विविधा एव सन्तीत्याह—**'नव योगिनीश्चे'**ति। योगिन्यः प्रकटादयो नव विद्या एव दीधिरे इत्यर्थः। यथा प्रकटयोगिन्यो गुप्तयोगिन्यो गुप्ततरयोगिन्यो सम्प्रदाययोगिन्यः कुलोत्तीर्णयोगिन्यः निगर्भयोगिन्यः रहस्ययोगिन्यः रहस्यतरयोगिन्यः परापररहस्ययोगिन्य इत्येवं नवयोगिन्यश्चकासतीत्यर्थः। तत्र सिद्धिदेव्यो दश ब्राह्म्याद्यष्टशक्तयः, मुद्रादेव्यो दश, एतास्त्रिविधाः प्रकटयोगिन्याख्याः। एतासां सिद्धदेव्योऽणिमाद्याः, अणिमा, लघिमा, महिमा, गरिमा, ईशित्वं, वशित्वं, प्राकाम्यं भुक्तिः प्राप्तिः सर्वकामेति। एताश्चतुर्भुजा जपाकुसुमवर्णाः चिन्तामणिकपालत्रिशूलसिद्धकज्जलजलधराः ध्येयाः। ब्राह्म्याद्यास्तु

ब्राह्मी माहेश्वरी वैष्णवी वाराही माहेन्द्री चामुण्डी कौमारी महालक्ष्मीत्यष्ट शक्तयः। एता द्विभुजाः शोणविग्रहाः कपालमुत्पलं च दधाना रक्तवस्त्रा ध्येयाः। ब्रह्मादिसदृशाकाराः ब्रह्मादिसदृशायुधधराश्च। मुद्रादेव्यस्तु सर्वसंक्षोभिणी, सर्वविद्राविणी, सर्वाकर्षिणी, सर्ववशङ्करिणी, सर्वोन्मादिनी, सर्वमहाङ्कुशा, सर्वखेचरी, सर्वबीजा, सर्वयोनिः सर्वत्रिखण्डिनीति दश। एता दाडिमीपुष्पसङ्काशाश्चभुजा मुद्राविरचन युक्त-हस्त-गदा-भुजद्वययुतचर्मकृपाणिकाः मन्दरक्तविलोलाक्ष्यः ध्येयाः। एवमष्टाविंशतिसंख्याकाः प्रकटयोगिन्यो ज्ञेयाः। गुप्तयोगिन्यः षोडश। कामाकर्षिणी बुद्ध्याकर्षिणी, अहङ्काराकर्षिणी, शब्दाकर्षिणी, स्पर्शाकर्षिणी, रूपाकर्षिणी, रसाकर्षिणी, गन्धाकर्षिणी, चित्ताकर्षिणी, धैर्याकर्षिणी, स्मृत्याकर्षिणी, नामाकर्षिणी, बीजाकर्षणी, आत्माकर्षिणी, अमृताकर्षणी, शरीराकर्षिणी चेति। एताः षोडश शीतांशुकलारूपाः विद्रुमनिभाः मन्द-स्मितमुखारविन्दाश्चतुर्भुजास्त्रिणेत्राश्चन्द्रार्धमुकुटोज्ज्वलाः चाप—वाण-खड्ग-चर्म-धरा ध्येयाः। अष्टौ गुप्ततरयोगिन्यः अनङ्गकुसुमा अनङ्गमेखला अनङ्गमदना अनङ्गमदनातुरा अनङ्गरेखा अनङ्गवेगा अनङ्गाङ्कुशा अनङ्गमालिनीति एता जपाकुसुमनिभा इक्षु-चाप-पुष्पशरपुष्पकन्दकोत्पलानि चतुर्भुजैर्दधाना ध्येयाः। सम्प्रदाययोगिन्यश्चतुर्दश, सर्वसंक्षोभिणी, सर्वविद्राविणी, सर्वाकर्षिणी, सर्वाह्लादिनी, सर्वसम्मोहिनी, सर्वस्तम्भिनी, सर्वजृम्भिणी, सर्ववशङ्करी, सर्वरञ्जिनी, सर्वोन्मादिनी, सर्वार्थसाधिनी, सर्वसम्पत्तिपूरणी सर्वमन्त्रमयी, सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करी चेति एता वेणीकृतकचा सिन्दूरतिलकोज्ज्वला अतितीव्रस्वभावाः, कालानलसमानकान्तयश्चतुर्भुजा, वह्निचाप-वह्निबाण-वह्निखड्ग-वह्निचक्रफलकान् दधानाः दीप्तविग्रहा ध्येयाः। कुलोत्तीर्णयोगिन्यो दश—सर्वसिद्धिप्रदा, सर्वसम्पत्प्रदा, सर्वप्रियङ्करी, सर्वमङ्गलकारिणी, सर्वकामप्रदा, सर्वदुःखविमोचिनी, सर्वमृत्युप्रशमनी, सर्वविघ्ननिवारिणी, सर्वाङ्गसुन्दरी, सर्वसौभाग्यदायिनी चेति। एताः स्फटिकसङ्काशाः परशु—पाश-गदा-घण्टा-मणिधराः भ्रुकुटीकुटिलानना साधकेषु दयार्द्रहृदयाः ध्येयाः। निगर्भयोगिन्यो दश—सर्वज्ञा सर्वशक्तिः सर्वैश्वर्यप्रदा सर्वज्ञानमयी सर्वव्याधिविनाशिनी सर्वाधारस्वरूपा सर्वपापहरा सर्वानन्दमयी सर्वरक्षास्वरूपिणी सर्वेप्सितफलप्रदेति। एता मुक्ताहारसमवर्णाः चतुर्भुजा वज्रशक्तितोमरचक्राणि दधाना ध्येयाः।

अष्टौ रहस्ययोगिन्यः—वशिनी, कामेश्वरी, मोदिनी, विमला, अरुणा, जयिनी, सर्वेश्वरी कौलिनी चेति। एताः रक्ताशोकप्रसूनवर्णाश्चतुर्भुजाः बाण कार्मुकवीणापुस्तकधारिण्यः कवचच्छन्नसर्वाङ्ग्यो ध्येयाः।

रहस्यतरयोगिन्यः महाकामेश्वरी, महावज्रेश्वरी महाभगमालिनी चेति। एता अष्टभुजाः चाप-बाण-पानपात्र-मातुलिङ्ग-कृपाण-फलक-नागपाश-घण्टाधराः मदिरामत्ताः ललितासमानमाहात्म्यतेजसः ध्येयाः। परापररहस्ययोगिनी एकैव। पाशाऽङ्कुशेक्षुचाप-पुष्पबाणालङ्कृतचतुर्भुजा जपाकुसुमपाटला कामेश्वराङ्कनिलया ध्येया। अस्या एव देहावयवा इतरा योगिन्यः। तथा चोक्तं कामकलास्तोत्रे—

'सेयं परा महेशी चक्राकारेण परिणमेत यदा ।
तद्देहावयवानां परिणतिरावरणदेवताः सर्वाः ।।
आसीना बिन्दुमये चक्रे सा त्रिपुरसुन्दरी देवी ।
कामेश्वराङ्कनिलया कलया चन्द्रस्य कल्पितोत्तंसा ।।
पाशाङ्कुशेक्षुचापप्रसूनशरपञ्चकाञ्चितस्वकरा ।
बालारुणाऽरुणाङ्गी शशि-भानु-कृशानुलोचनत्रितया ।।
तन्मिथुनं गुणभेदादास्ते बिन्दुत्रयात्मके त्र्यस्रे ।
कामेशी-मित्रेश-प्रमुखद्वन्द्वत्रयात्मना विततम् ।।
वसुकोणनिवासिन्यो यास्ताः सन्ध्यारुणा वशिन्याद्याः ।
पुर्यष्टकमेवेदं चक्रतनोः संविदात्मनो देव्याः ।।
तद्विषयवृत्तयस्ताः सर्वज्ञादिस्वरूपमापन्नाः ।
अन्तर्दशारनिलया लसन्ति शरदिन्दुसुन्दराकाराः ।।
तद् बाह्यपङ्क्तिकोणेषु योगिन्यः सर्वसिद्धिदाः पूर्वाः ।
देवी धीकर्मेन्द्रियविषयमया विशदवेष भूषाढ्याः ।।
भुवनार-चक्रभवना देवीमनुकरण-विवरणस्फुरणाः ।
सन्ध्या-सवर्ण-वसनाः सञ्चिन्त्याः सम्प्रदाययोगिन्यः ।।
अव्यक्त-महदहङ्कृति-तन्मात्रस्वीकृताङ्गनाकाराः ।
द्विरदच्छदनसरोजे जयन्ति गुप्ततरयोगिन्यः ।।
भूतानीन्द्रियदशकं मनश्च देव्या विकारषोडशकम् ।
कामाकर्षिण्यादिस्वरूपतः षोडशारमध्यास्ते ।।
मुद्रात्रिखण्डया सह संविन्मय्यः समुच्छ्रिताः सर्वाः ।
आदिमहीगृहवासा भासा बालार्ककान्तिभिः सदृशाः ।।
आधारनवकमस्या नवचक्रत्वेन परिणतं येन ।
नवनाथशक्तयोऽपि च मुद्राकारेण परिणतास्तेन ।।
अस्यास्त्वगादिसप्तकमाकारश्चैवमष्टकं स्पष्टम् ।
ब्राह्म्यादिमातृरूपं मध्यमभूबिम्बमेतदध्यास्ते ।।
अणिमादिसिद्धयोऽस्याः स्वीकृतकमनीयकामिनीरूपाः ।
विद्यान्तरफलभूता गुणभावेनान्त्यभूमिकेतनगाः ।।

इत्येवं नवविधयोगिन्यश्चकासतीत्यर्थः ।

चक्रिण्यश्च नवैवेत्याह—'नवानां चक्रे'त्यादिना । नवानां चक्राणां विभक्तिलोपः छान्दसः । बिन्दु-त्रिकोण-वसुकोण-दशारद्वय-चतुर्दशकोणाऽष्टदलपद्मषोडशदलपद्म-भूपुरस्वरूपाणां सर्वानन्दमय-सर्वसिद्धिप्रद-सर्वरोगहर-सर्वरक्षाकर-सर्वार्थदायक-सर्वसौभाग्यदायक-सर्वसङ्क्षोभण-सर्वाशापूरक-त्रैलोक्यमोहननामधेयानां नवानां चक्राणामित्यर्थः ।

ननु पूर्वं 'नव चक्राणि दीधिरे' इत्यत्र मध्यमाया व्यष्टिरूपाणि वामादि-शब्दवाच्यानि नवत्रिकोणचक्राणीति व्याख्यातम्। तत्र त्रिकोणाऽष्टकोण-दशकोणद्वय-चतुर्दशकोणरूपाणि पञ्च चक्राण्येव सन्ति। बिन्द्वष्टदल-षोडशदलपद्म-भूपुरत्रयात्मकं शिवचक्रचतुष्टयं कुतो नोक्तम्? इति चेत्, शिवचक्रचतुष्टयानां शक्तिचक्रपञ्चकेऽन्त-र्भावमङ्गीकृत्य (इदम्) उक्तमित्यवगन्तव्यम्। तथा चोक्तं त्रिशत्याम्—

त्रिकोणमष्टकोणं च दशकोणद्वयं तथा।
चतुर्दशारं चैतानि शक्तिचक्राणि पञ्च च॥
बिन्दुश्चाष्टदलं पद्मं पद्मं षोडशपत्रकम्।
चतुरस्रं च चत्वारि शिवचक्राण्यनुक्रमात्॥
त्रिकोणे बैन्दवं श्लिष्टमष्टारेऽष्टदलाम्बुजम्।
दशारयोः षोडशारं भूगृहं भुवनाश्रके॥
शैवानामपि शाक्तानां चक्राणां तु परस्परम्।
अविनाभावसम्बन्धं यो जानाति स चक्रवित्॥' इति।

एवं नवानां चक्राणाम् अधिनाथा स्वामिनी नवैवेत्यर्थः। सा कीदृशी? स्योना सुखरूपा, सर्वानन्दमयचक्रनाथा भूमानन्दरूपा महात्रिपुरसुन्दर्येव। सैव त्रिपुरा त्रिपुरेशी त्रिपुरसुन्दरी त्रिपुरवासिनी त्रिपुराश्रीः त्रिपुरमालिनी त्रिपुरा-सिद्धिः त्रिपुराम्बा महात्रिपुरसुन्दरीति संज्ञां प्राप्य नवचक्रनाथेत्युच्यत इत्यर्थः। तत्र **त्रिपुरा** चक्रेश्वरी पुस्तकाक्षसूत्र-पद्मद्वयकरा स्फटिकाभा मुक्ताभरणालङ्कृता ध्येया। **त्रिपुरेश्वरी** तु पाशाऽङ्कुश-वराऽभयहस्ता शुभ्रवर्णा शुभ्राभरण-रक्तमुकुटा ध्येया। **त्रिपुरसुन्दरी** तु रक्तवर्णा पुस्तकाऽक्षमाला-वराऽभयकरा सर्वाभरणभूषिता ध्येया। **त्रिपुरवासिनी** तु रक्तवर्णा पुस्तकाऽक्षमालावराऽभयकरा ध्येया। **त्रिपुरा-श्रीस्तु** उद्यद्भानुसहस्राभा सर्वालङ्कारभूषिता मदघूर्णितनेत्रत्रया पुस्तकाऽक्षमाला-वराऽभयकरा ध्येया। **त्रिपुरामालिनी** तु रक्तवर्णा पाशाऽङ्कुश-कपालाऽभयधारिणी ध्येया। **त्रिपुरासिद्धा** तु शुभ्रवर्णा पाशाङ्कुश-कपालाःभयधारिणी ध्येया। **त्रिपुराम्बा** तु उद्यत्सहस्रार्कनिभा त्रिनेत्रा शशाङ्कमुकुटा रक्ताम्बरा रक्तालङ्कार-भूषिता पीनोन्नतघनस्तनी शोणितपङ्किलमुण्डमाला पुस्तकाऽभय-जपमाला-वरकरा ध्येया। महात्रिपुरसुन्दरी ध्यानं पूर्वमेवोक्तम्। अत्र आवरणदेवतानां चक्रेश्वरीणां च प्रागुक्तध्यानकरणाशक्तौ कामेश्वराङ्कोपवेशनं विना देव्या रूपध्यानमेव कार्यम्।

मुद्राशक्तयो भद्राशक्तयश्च परदेवताऽभिन्ना नवैवेत्याह—**'नवमुद्रा नवभद्रा महीना'मिति**। नवमुद्रा नाम सङ्क्षोभण-द्रावणाऽऽकर्षण-वश्योन्मादन-महाङ्कुश-खेचरी-बीज-योन्याख्याः। तथा चोक्तम्—

'सङ्क्षोभ-द्रावणाऽऽकर्ष-वश्योन्माद-महाङ्कुशाः।
खेचरी-बीज-योन्याख्या नव मुद्राः प्रकीर्तिताः॥' इति।

एतासां ध्यानं पूर्वमेवोक्तम् । रचनाप्रकारो वर्ण्यते—

'कनिष्ठाऽनामिका-मध्या नखैरन्योन्यसङ्गताः ।
कृत्वाऽङ्गुष्ठौ कनिष्ठास्थौ ऋजुकुर्याच्च तर्जनी ॥
सर्वसङ्क्षोभिणी मुद्रा त्रैलोक्यक्षोभकारिणी ।
एतस्या मध्यमे देवी तर्जनीवत् कृते सती ॥
सर्वविद्राविणी मुद्रा सर्वासामपि योषिताम् ।
ताभ्यामङ्कुशरूपाभ्यां संश्लिष्टाकर्षिणी मता ॥
परिवृत्ताङ्गुलीकृत्वा नखाश्लिष्टतरौ करौ ।
अङ्गुष्ठतर्जनीश्लिष्टौ सर्ववश्यकरी मता ॥
करौ तु प्रसृतौ कृत्वा व्यत्यस्तौ तत् कनिष्ठिके ।
तदग्राश्लेपतो भुग्ने मध्यमानामिके ऋजू ॥
सम्मुखौ तु करौ कृत्वा मध्यमा मध्यमेऽन्त्यजे ।
अनामिके तु सरले तद् वहिस्तर्जनीद्वयम् ॥
दण्डाकारौ ततोऽङ्गुष्ठौ मध्यमानखदेशगौ ।
एषान्मादिनी मुद्रा सर्वोन्मादनकारिणी ॥
अन्या त्वनामिके भुग्ने तर्जन्यौ वाऽङ्कुशाकृती ।
एषो महाङ्कुशामुद्रा स्तम्भनाकर्षकारिणी ॥
वामदक्षकरौ सम्यक् विन्यसेत् कूर्परौ ततः ।
मणिवन्धौ च वध्नीयादञ्जलिं मध्यपृष्ठयोः ॥
विधाय भुग्ने तर्जन्यावाङ्गुष्ठौ कारयेद् ऋजू ।
कनिष्ठाऽनामिके कुर्यात् व्यत्यस्ते करपृष्ठके ।
इयं सा खेचरी मुद्रा ललिता प्रीतिकारिणी ॥
अस्या विरचनेनैव सर्वाः सिद्ध्यन्ति देवताः ।
कनिष्ठे तर्जपृष्ठे च वृद्धाभ्यां योजयेत् शनैः ॥
कनिष्ठपृष्ठे मध्ये द्वे तयोः पृष्ठे त्वनामिके ।
अष्टमी वीजमुद्रेयं नवमी योनिरीरिता ॥
मिथः कनिष्ठिके वद्धा तर्जनीभ्यामनामिके ।
अनामिकोर्ध्वगश्लिष्टदीर्घमध्यमयोरधः ॥
अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्येत् योनिमुद्रेयमीरिता ॥'

इति नवमुद्रारचनाप्रकारः । प्रकरणवशात् त्रिखण्डमुद्रारचनाप्रकारोऽपि प्रदर्श्यते । हस्तद्वयाङ्गुलीर्योनिमुद्रां सद्बध्य करतलद्वयपृष्ठभागे कनिष्ठाद्वयम् ऊर्ध्वीकृत्य अन्योन्यम् आमूलाग्रं संश्लेषयेत् । एषा त्रिखण्डमुद्रा दशमी, एता मुद्रा देव्यः त्रैलोक्यमोहनचक्रमारभ्य सर्वानन्दमयचक्रपर्यन्तं त्रिपुराद्विचक्रिणीनां वामपार्श्वे तिष्ठन्ति । **नवभद्रा**—'भद्रा' शब्दो लक्ष्मीवाचकः । 'भद्रैषा लक्ष्मीर्निहिताऽधि वाचि' इति श्रुतेः । तेनाणिमादिसिद्धय उपलक्ष्यन्ते, लक्ष्मीशब्दस्य श्रीपर्यायत्वात् ।

'लक्ष्मीः सरस्वती शक्तिः त्रिवर्गसम्पद् विभूतिशोभासु।
उपकरण-वेषरचना-विद्यासु च श्रीरिति प्रथिता ॥'

इति व्यासवचनात्। एताः सिद्धयो नव त्रैलोक्यमोहनचक्रमारभ्य सर्वानन्दमयचक्रपर्यन्तं चक्रिणीनां दक्षिणपार्श्वमाश्रित्य वर्तन्त इत्यर्थः। चक्रिणीनां वामदक्षिण-पार्श्वयोः मुद्रासिद्धिदेव्यः क्रमेण पूजनीया इति सौभाग्यरत्नाकरे पूजाप्रकरणे पठितम्। उपनिषदि चैवमुक्तम्—यथा एतन्नवात्मकं चक्रं प्रातिलोम्येन व्याचक्ष्महे। प्रथमं त्रैलोक्यमोहनं चक्रं भवति। साणिमाद्यष्टकं भवति। सप्रकटयोगिनीसंज्ञकं भवति। त्रिपुराचक्रेश्वर्याऽधिष्ठितं भवति। साणिमासिद्धि-संक्षोभणमुद्राभ्यां जुष्टं भवति। द्वितीयं सर्वाशापरिपूरकं चक्रं भवति। सकामाकर्षिण्यादि षोडशदेवताधिष्ठितं भवति। सगुप्तयोगिनीसंज्ञकं भवति। त्रिपुरेश्वरीचक्रेश्वर्यधिष्ठितं भवति। सगुप्तं भवति सलघिमासिद्धि-सर्वविद्राविणीमुद्राभ्यां जुष्टं भवति। तृतीयं सर्वसङ्क्षोभणचक्रं भवति। सानङ्गकुसुमाद्यष्टकं भवति। सगुप्ततरयोगिनीसंज्ञकं भवति। त्रिपुरसुन्दरीचक्रेश्वर्यधिष्ठितं भवति। समहिमासिद्धिसर्वाकर्षिणीमुद्राभ्यां जुष्टं भवति। तुरीयं सर्वसौभाग्यदायकं चक्रं भवति। ससर्वसङ्क्षोभिण्यादिचतुर्दशकं भवति। ससम्प्रदाययोगिनीसंज्ञकं भवति। त्रिपुरवासिनीचक्रेश्वर्यधिष्ठितं भवति। सेशित्वसिद्धि-वशीकरणमुद्राभ्यां जुष्टं भवति। तुरीयान्तं सर्वार्थसाधकं चक्रं भवति। ससर्वसिद्धप्रदादेवीदशकं भवति। स कुलकौलीयोगिनीसंज्ञकं भवति। सत्रिपुरालक्ष्म्यधिष्ठितं भवति। सवशित्वसिद्धि-सर्वोन्मादिनीमुद्राभ्यां जुष्टं भवति। षष्ठं सर्वरक्षाकरं चक्रं भवति। ससर्वज्ञादेवीदशकं भवति। सनिगर्भयोगिनीसंज्ञकं भवति। सत्रिपुरमालिनीचक्रेश्वर्यधिष्ठितं भवति। सप्राकाम्यसिद्धि-सर्वमहाङ्कुशामुद्राभ्यां जुष्टं भवति। सप्तमं सर्वरोगहरं चक्रं भवति। सवशिन्याद्यष्टकं भवति। सरहस्ययोगिनीसंज्ञकं भवति। सत्रिपुराम्बाचक्रेश्वर्यधिष्ठितं भवति। खेचरीमुद्रया जुष्टं भवति। अष्टमं सर्वसिद्धिप्रदं चक्रं सायुध चतुष्टयं भवति। सपरापर रहस्यं भवति। इच्छासिद्धि-बीजमुद्राभ्यां जुष्टं भवति। नवमं चक्रनामकं सर्वानन्दमयं चक्रं भवति। सत्रिपुराभट्टारिकाधिष्ठितं भवति। स परापररहस्ययोगिनीसंज्ञकं भवति। त्रिपुराभैरवीचक्रेश्वर्यधिष्ठितं भवति। सप्राप्तिसिद्धि-योनिमुद्राभ्यां जुष्टं भवति। तत्रैव ब्रह्माण्डस्वरूपेण विराजितं नवात्मकं चक्रं भवति। स श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीराजराजेश्वर्यधिष्ठितं भवति। ससर्वचक्रात्मकं भवति। ससर्वयोगिन्यात्मकं भवति। ससुन्दरीदेवताचक्रेश्वर्यधिष्ठितं भवति। ससर्वकामसिद्धित्रिखण्डमुद्राभ्यां जुष्टं भवति। ससर्वच्छन्दांसि चक्रवर्णानि। तदेव चक्रं श्रीचक्रम् तस्य नाभ्याम् अग्निः, सूर्या-चन्द्रमसौ पार्श्वयोः। तत्र ओङ्कारपीठं पूजयित्वा तत्र अक्षरबिन्दुरूपिणीं परमचित्कलां परमशिवाङ्कस्थां श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीमावाहये'ति।

एता नवमुद्रा नवसिद्धयश्च परदेवतेत्याह—**महीनेति**। मह्यन्ति, मह्यः चक्रिणी योगिन्यादयः, तासाम् इना स्वामिनी, ललिता भट्टारिकेत्यर्थः।

ननु 'चक्राणि नव, चक्रिण्यश्च नव, मुद्रादयश्च नव' इत्युक्तम्, पुराणादिषु च—

'नवावरणमीशानि त्रिपुरस्याधिदैवतम्' इति,

'अस्या एवावतारास्तु त्रिपुराद्याश्च शक्तयः'।

इति (च) उक्तम्। बिन्दुपीठस्थितां श्रीदेवीमन्तरेण तासां नवकत्वं कथमिति चेत्? सत्यम्, सैव आत्मना सह नवाऽभिन्नेत्यवगन्तव्यम्। तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ललितोपाख्याने प्रदर्शितम्—

'एतासां च प्रसङ्गेषु नित्यानां च प्रसञ्जने।
चक्रिणीनां योगिनीनां श्रीदेवी पूरणात्मिका॥
या कामेश्वरपर्यङ्कललिता ललिताम्बिका।
कामेश्वर्यादितुर्या सा नित्यानां षोडशी मता॥
योगिनी चक्रदेवीनां नवमी परिकीर्तिता।' इति।

३

एवं संहारक्रमेण नवयोन्यात्मकं श्रीचक्रं सप्रपञ्चमुक्त्वा सृष्टिक्रमेणापि प्रतिपादयति—

एका सा आसीत् प्रथमा सा नवासीदासोनविंशदासोनत्रिंशत्।
चत्वारिंशदथ तिस्रः समिधा उशतीरिव मातरो मा विशन्तु॥ ३॥

आधाराधेययोरभेदाद् आधेयानां शक्तीनां ग्रहणात् आधारभूतानि त्रिकोणचक्राणि उपलक्ष्यन्ते। प्रथमा सर्वकारणभूता मध्यत्रिकोणनिलया एकैवासीदित्यर्थः। सा पूर्वोक्तप्रथमत्रिकोणस्था नव नवसंख्याका आसीदिति पूर्वेणान्वयः। समनन्तरभाविना अष्टकोणचक्रेण सम्पृक्ता सतीत्यर्थः। अथेत्युत्तरतोऽध्याहर्तव्यः। अथ अष्टकोणसंसर्गजनितनवसंख्या-प्राप्त्यनन्तरमित्यर्थः। **आसोनविंशत्।** आस ऊनविंशदिति पदच्छेदः। सा नवत्रिकोणात्मिका ऊनविंशत्। ऊनविंशतिसंख्या नवाधिका दश। आ इत्यत्र विध्यर्थः। अन्तर्दशारेण सह एकोनविंशतित्रिकोणात्मिका आसीदित्यर्थः। अथ अनन्तरम् **'आसोनत्रिंशत्'**—पूर्ववत् पदच्छेदः। सा एकोनविंशत्रिकोणात्मिका उनत्रिंशत् ऊनत्रिंशत्कोणपर्यन्तं बहिर्दशारसङ्गत्या आसीदित्यर्थः। अथ ऊनत्रिंशत्त्रिकोणपरिणामानन्तरं चत्वारिंशत् सङ्ख्याकाः तिस्रस्त्रितयसङ्ख्याकाः त्रिचत्वारिंशत् संख्याका इति यावत्। उशतीः उशत्यः कामयमानाः वात्सल्यनिघ्नहृदया मातरः इव लौकिकजनन्य इव मा मामुपासकं विशन्तु मूलाधारादिषट्चक्रतादात्म्यतया प्रविशन्त्वित्यर्थः। यथोक्तं वामकेश्वरतन्त्रे—

'त्रिकोणमष्टकोणं च दशकोणद्वयं तथा।
मनुकोणं चतुष्कोणं कोणचक्राणि षट् क्रमात्॥
मूलाधारं तथा स्वाधिष्ठानं च मणिपूरकम्।
अनाहतं विशुध्याख्यमाज्ञाचक्रं विदुर्बुधाः॥

नवाऽऽधारस्वरूपाणि कोणचक्राणि पार्वति ! ।
त्रिकोणरूपिणी शक्तिः बिन्दुरूपः शिवः स्मृतः ।।
अविनाभावसम्बन्धः तस्मात् बिन्दुत्रिकोणयोः ।' इति ।

४

एवं त्रिकोणरूपाणि शक्तिचक्राणि उक्त्वा बिन्दूरूपाणि शिवचक्राणि प्रतिपादयति 'ऊर्ध्वंज्वलज्ज्वलनं ज्वलति ज्योतिः अग्र' इत्यादिना—

'ऊर्ध्वज्वलज्ज्वलनज्योतिरग्रे तमो वै तिरश्चीनमजरं तद् रजो भूत् ।
आनन्दनं मोदनं ज्योतिरिन्दोरेता उ वै मण्डला मण्डयन्ति ।। ४ ।।

ऊर्ध्वमूर्ध्वमुखं ज्वलन् भ्राजत् छान्दसत्वात् पुंलिङ्गता, ज्वलति दीव्यतीति ज्वलत्, ज्योतिः बिन्दुचक्रात्मकं तेजः, अग्रे सर्वेषां चक्राणामुपरि सहस्रदलकमलस्य चतुरस्रकर्णिकामध्य इत्यर्थः । सहस्रदलमध्यकर्णिकामध्ये ज्योतिर्मयं बिन्दुचक्रम् । ऊर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते—

'हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः तद्यदात्मार्वदो विदुः ।।
'सुवर्णं कोशं रजसा परीवृतं देवानां वसुधानीं विराजम् ।
अमृतस्य पूर्णान्तमुकलां विचक्षते ।।'
'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ।
विश्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु ।।' इति ।

एवंभूतबिन्दुमाहात्म्यं ब्रह्मोपनिषदि च प्रतिपाद्यते । यथा वा—

'अथास्य पुरुषस्य चत्वरि स्थानानि भवन्ति—नाभिः हृदयं कण्ठो मूर्धा चेति । ततश्च तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । 'त्रिषु त्रिपादं ब्रह्म विभाति शुभ्रमक्षरम् जागरितं स्वप्नं सुषुप्तम् ।' जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्ते रुद्रः, तुरीयं परमाक्षरम् । स आदित्यः, स विष्णुः, स प्राणः स पुरुषः जीवः, सोऽग्निः, स ईश्वरः, स जाग्रति । तेषां मध्ये यत् परं ब्रह्म विभाति अच्छायमपवनमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्विदितमि'ति ।

अस्यार्थः—'अस्येष देवस्य सम्प्रसादोऽन्तर्यामि खग' इत्यादि पूर्वतनकार्यजालेन निर्णीतार्थकस्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति । तेषु च त्रिषु स्थानेषु, त्रिपादं त्रिविधं चरणम् ब्रह्म सर्वव्यापनशीलं शुभ्रं स्वच्छप्रकाशम् अक्षरं न क्षरतीतिव्युत्पत्त्या जगदुत्पत्तिकारणत्वाच्च कारणभूतं विभाति निरवधिकतेजोमयं सद् विद्योतत इत्यर्थः । एवम्भूताक्षरस्य स्थानदेशेषु प्रदेशद्वारावयवस्वरूपमुक्त्वा तुरीयसमुदायरूपं परमाक्षरविन्दुद्वादशान्ते कोमलात्मकं परं ज्योतिर्मयमिति व्याचक्षते 'तुरीयं परमाक्षरमि'ति आरभ्य 'स ईश्वरो जाग्रती'त्यन्तम् ।

आदित्यः प्रकाशरूपः विष्णुः व्यापनशीलः सर्वंजीवनदायकः पुरुषः सर्वं जीववर्ती जीवः, प्राणादिरूपी अग्निः, अग्रे नेता, एवम्भूतः सर्वेश्वरः विमर्शाख्य-कामेश्वरीयुक्तः परमशिव इत्यर्थः। एवम्भूतः परमेश्वरः जाग्रति जागर्तीत्यर्थः। 'व्यत्ययो बहुलामि'ति सूत्रेण क्वचिद् व्यत्ययविधानात्।

अत्र जागर्ति नाम परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरी-चतुष्टय-मातृका-चक्रात्मक श्रीचक्रमध्यभूत-सर्वानन्दाख्ये निरवधिकतेजोमण्डलमध्यभवने—

'बैन्दवानलसंरूढ-संवर्तानलचिद्घनम् ।
कामेश्वराङ्कसंविष्टं युवानमतिसुन्दरम् ॥'

इत्युक्तरीत्या प्रकाशानन्दसार-स्वरूपवत्वं तत् तादृगक्षरं ज्योतिर्मयं निष्कल-मित्याचष्टे। 'तेषां मध्ये' इत्यादिना तेषामाधार-हृदय-कण्ठ-प्रदेशोत्तमाङ्गरूपस्थान-विशेषोपासनावक्लृप्तावयवाक्षराणां मध्ये यत् परं तुरीयभूतमक्षरं ब्रह्म निर्वाणाख्यं विभाति विद्योतते, एवम्भूतं निष्कलमित्याह 'अच्छायमपवनमि'त्यादिना।

परमप्रकृतमक्षरं निरूपयति—'ज्योतिर्विदितमि'ति। 'वन्दे ज्योतिरनुत्तरमि'त्यादिना प्रकाशात्मकत्वादेव ज्योतिर्मयत्वं विदितम्। सर्ववेदान्तविज्ञातमित्यर्थः। सहस्रदलपद्मकर्णिकामध्यस्थितं बिन्दुचक्रमेव परं ज्योतिश्चिद्रूपत्वान्नान्यदित्याह—**'तमो वै तिरश्चीनमि'ति**। तिरश्चीनं तिर्यग्भूतं ज्योतिः सूर्यवन्ह्यादि अप्रकाश-स्वभावम्, 'वै' प्रसिद्धवाचको निपातः। सोमसूर्याग्न्यादीनाम् एतत्प्रकाशमन्तरेण प्रकाशानुपपत्तेः स्वतःप्रकाशत्वाभावाद् अप्रकाशकत्वं श्रुत्यादिषु प्रसिद्धमिति भावः। तथा च श्रूयते—

'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥' इति

भगवत्पादैरप्युक्तमात्मबोधे—

'यद्भानं भासयते कादीन् भास्यैर्यत् तु न भस्यते।
येन सर्वमिदं भाति तद् ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥' इति।

विद्यारण्यैश्चोक्तं दृक्दृश्यप्रकरणे—

'नोदेति नास्तमेत्येषा न वृद्धिं याति न क्षयम्।
स्वयं विभात्यथाऽन्यानि भासयेत् साधनं विना ॥' इति।

बैन्दवज्योतिर्न तथेत्याह—**'अजरं तद् रजोभूत्।'**

इति पूर्वोक्तं बैन्दवं रजः ज्योतिर्लोकः। रजःशब्दो लोकवाचकः। तथा च श्रुतिः।

'आ सत्येन रजसा वर्तमानः' 'तृतीये चक्रे रजांसि प्रियाणि'

'तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसं परो रजसो वै ब्रह्मणस्थानमि'ति। 'भूत्' अभूदित्यर्थः। अलोपश्छान्दसः। बिन्दुचक्रमेव ज्योतिर्लोकमित्यर्थः। एतदेव मण्डलत्रयकारणमित्याह—**'आनन्दनं मोदनं ज्योतिरिन्दोः'** इत्यादिना। आनन्दयति इति **'आनन्दनम्'**।

'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति'

इति श्रुतेः। मोदयतीति 'मोदनम्'। किं तत् ? ज्योतिः तेजः, कस्य इन्दोः चन्द्रात्मकस्य श्रीचक्राभिधानस्य बिन्दोरित्यर्थः। अयं भावः—शिरःस्थितचन्द्रमण्डलं सर्वयोगशास्त्रसिद्धम्। तत् समयिनां मते श्रीचक्रमेव चन्द्रमण्डलम्, षोडशकलात्मकत्वात्। श्रीविद्यायाः प्रतिपदादिषोडशदिनेषु कलावृद्धिक्षययोर्वक्ष्यमाणत्वात् चन्द्रमण्डलमेव। तदेवं बाह्यस्थितचन्द्रमण्डलमपीति सुभगोदयव्याख्याने लोल्ललक्ष्मीधरमिश्रेणोक्तं तन्महारहस्यम्। तत्र नवयोनिष्वधःस्थितशिवात्मकयोनिचतुष्कस्योपरि ऊर्ध्वस्थितशक्त्यात्मकयोनिपञ्चकादधःप्रदेशस्य बैन्दवस्थानस्य चतुष्कोणस्य 'सुधासिन्धुरि'ति नामधेयान्तरमस्ति। यथोक्तं भैरवयामले वामकेश्वरमहातन्त्रे बहुरूपाष्टकविद्यायाम्—

"बिन्दुस्थानं सुधासिन्धुः नव योन्यः सुरद्रुमाः।
तत्रैव नीपश्रेणी च तन्मध्ये मणिमण्डपम्॥
तत्र चिन्तामणिकृतं देव्या मन्दिरमुत्तमम्।
शिवात्मके महामञ्चे महेशानोपबर्हणे॥
अतिरम्यस्थले तत्र कशिपुश्च सदाशिवः।
भृतकाश्च चतुष्पादाः महेन्द्रश्च पतद्ग्रहः॥
तत्रास्ते परमेशानी महात्रिपुरसुन्दरी।
शिवार्कमण्डलं भित्वा द्रावयन्तीन्दुमण्डलम्॥
तनूद्भूतामृतस्यन्दि परमानन्दनन्दिता।
कुलयोषित्कुलं त्यक्त्वा परं वर्षणमेति सा॥' इति।

देव्या मन्दिरमित्यर्थः। देवीमन्दिरं चतुश्चत्वारिंशत्कोणात्मकं श्रीचक्रमुच्यते। त्रिकोणात्मकश्रीचक्रस्य बैन्दवस्थानं प्रत्यङ्गत्वात्, बैन्दवस्थानस्य प्रधानत्वात्। प्रधाने गुणस्य अन्तर्भावात् तदन्तर्भाव इति रहस्यम्॥

भृतकाः भृत्याः ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वराः। शिवार्कमण्डल भित्वा इत्यस्यायमर्थः। शिवा नाम शक्तिः कुण्डलिनी, अर्कमण्डलं हृत्कमलोपरिस्थितं भित्वा भिन्नं कृत्वा अवयुत्य आच्छाद्येत्यर्थः। अर्कमण्डलोपरिस्थितं ब्रह्मद्वारं पिधाय सहस्रकमलान्तःस्थितमिन्दुमण्डलं दशति द्रावयति। अतः कुलयोषित् कुण्डलिनीशक्तिः। कुलं कुलमार्गं त्यक्त्वा तत्रैव इन्दुमण्डले आस्थाय परं वर्षणम् उत्कृष्टवर्षणम्।

१. त्रिपुरसुन्दरीहृदये स्पष्टम्।

द्विसप्ततिसहस्रनाडीषु वर्षणं कृत्वेति शेषः। सा कुण्डलिनी पुनः स्वस्थानमेत्य स्वाधिष्ठानमेत्य स्वपितीति तात्पर्यम्। शिवादीनां मञ्चत्वोपधानत्वपतद्ग्रहत्वा-कृत्यापन्नत्वं कामरूपत्वाद् देवानामत्यन्तमेवार्थो घटत इति।

ननु कथं बैन्दवस्थानं श्रीचक्रस्य मध्यस्थितम्? शिवचक्राणां चतुर्णाम् उपरि शक्तिचक्राणां पञ्चानाम् अधस्तात् अवस्थितत्वात् सहस्रारपद्मस्य शिरःस्थि-तत्वात् सर्वेषाम् उपरि वर्तमानत्वात् तस्य बैन्दवस्थानं नोपपद्यते इति चेत्? निशम्यताम्—

'चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः।
शिवशक्तिमयं ज्ञेयं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः॥'

इत्यादौ शक्तिचक्राणि त्रिकोणाष्टकोण-दशकोणद्वितय-चतुर्दशकोणात्मकानि पञ्च चक्राणि। शिवचक्राणि तु अष्टदल-षोडशदल-मेखलात्रितय-भूपुरत्रितयात्मका-नीति। अतः शक्तिचक्राणां बाह्यतः शिवचक्रेण बिन्दुरूपेण आकृष्य शक्तिचक्रान्तरे स्थापितानि। अत एव बिन्दुः शिवचक्रचतुष्टयात्मकः शक्तिचक्रेषु पञ्चसु व्यप्नुवानः समाप्त इति शिवशक्त्योः ऐक्यम् इति केचित्। अन्ये तु बिन्दुत्रिकोणयोरैक्यम्, अष्टकोणाष्टदलाम्बुजयोः दशारयुग्म-षोडशदलाम्बुजयोः चतुर्दशार-भूपुरयोः ऐक्यम् इत्यनेन प्रकारेण शिवशक्त्योरैक्यमित्याहुः। अत्र बिन्दुशब्देन शिवचक्रचतुष्टय-प्रतिनिधिभूतो वर्तुलाकारो लक्ष्यते। न च चतुष्कोणमध्यवर्ती बिन्दुः। स तु सहस्र-कमलान्तर्गतः। आधारस्वाधिष्ठान-दशदल-प्रकृतिभूतशिवशक्तिमेलनाऽऽविष्टतनुः सादाख्यं षड्विंशत् तत्त्वान्तेन सह नाद-बिन्दुकलानाम् ऐक्यं नास्ति। तस्य नाद-बिन्दुकलातीतत्वात्। अत एव सहस्रकमलान्तर्गतचन्द्रमण्डलमध्यवर्तिसुधासिन्धुरेव भगवत्या विहरणस्थानमिति। अतश्च शिरःस्थितसहस्रदलकमलान्तर्गत-श्रीचक्रात्मक-शशिबिम्बमध्यस्थिता भगवती। अस्याः चरणनिर्णेजनजलैः सुधामयैः साधकस्य सकलं शरीरं सम्प्लाव्य पुनः भुजङ्गरूपेण आधारकुण्डलिनीं प्रविश्य सुषुम्नामवष्टभ्य सा भगवती स्वपिति। यथोक्तं वामकेश्वरतन्त्रे—

'भुजङ्गाकाररूपेण मूलाधारं समाश्रिता।
शक्तिः कुण्डलिनी नाम बिसतन्तुनिभाऽऽशुभा॥'

'आशुभा' क्षणप्रभा विद्युन्निभेत्यर्थः।

'मूलकन्दं फणाग्रेण दृष्ट्वा कमलकन्दवत्।
मुखेन पुच्छं सङ्गृह्य ब्रह्मरन्ध्रं समाश्रिता॥
पद्मासनगतः स्वस्थः गुदं सङ्कुच्य साधकः।
वायुमूर्ध्वंगतं कुर्वन् कुम्भकाविष्टमानसः॥
वाय्वाघातवशादग्निः स्वाधिष्ठानगतो ज्वलन्।
ज्वलनाघातपवनाघातैरुन्निद्रितोऽहिराट् ॥

रुद्रग्रन्थिं ततो भित्वा विष्णुग्रन्थिं भिनत्त्यतः ।
ब्रह्मग्रन्थिं च भित्त्वैव कमलानि भिनत्ति षट् ॥
सहस्रकमले शक्तिः शिवेन सह मोदते ।
सा चाऽवस्था परा ज्ञेया सैव निर्वृतिकारणम् ॥' इति ।

श्रुतिरपि श्रीचक्रात्मकशशिबिम्बमध्यगतायाः भगवत्याः चरणाम्बुजाऽमृतधारासेचनं प्रतिपादयति । तथाहि—

"लोकस्य द्वारमर्चिमत् पवित्रं
ज्योतिष्मद् भ्राजमानं महस्वत् ।
अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं
चरणन्नो लोके सुधितान् दधातु ॥" इति

अस्यार्थः—'लोकस्य' स्वनिवासस्थानस्य सायुज्यस्य सष्टर्यादेर्वा ब्रह्मलोकादेर्वा 'द्वारम्' तत्प्रापकम् इत्यर्थः । 'अर्चिमत्' अर्चींषि मयूखाः अस्य सन्तीति 'अर्चिष्मत्' इत्यर्थः, छान्दसः सकारलोपः । मयूखाः किरणाः, 'पवित्रम्' अतिशुद्धम्, अन्यशुद्धिहेतुश्च 'ज्योतिष्मत् भ्राजमानं महस्वत्' इत्याम्रेडनम् । अर्चिष्मत् संस्कृतयर्थः । यद्वा—चक्रस्य त्रिखण्डत्वेन 'अर्चिष्मदि'त्यनेन आग्नेयानि अर्चींषि अष्टोत्तरशतं कथ्यन्ते । 'ज्योतिष्मदि'त्यनेन ऐन्दवानि षट्त्रिंशदुत्तरशतं ज्योतींषि निर्दिश्यन्ते । 'महस्वदि'त्यनेन भानवीयाः षोडशोत्तरशतं महांसि किरणाः सङ्गृह्यन्ते एतच्च उत्तरत्र निपुणतरम् उपपादयिष्यामः । 'अमृतस्य धाराः' सुधायाः प्रवाहान्, 'बहुधा' बहुप्रकारेण, द्विसप्तति-सहस्रनाडीमार्गेषु 'दोहमानं' किरत्, चन्द्रमण्डलगतसुधाधाराप्रवाहान् स्वनिर्णेजनपवित्रितान् वर्षदित्यर्थः । तच्चरणं 'चरण'शब्दः नपुंसकः । 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियामि'त्यमरः । (नः) अस्मान् साधकान्, 'लोके' प्रपञ्चे, 'सुधितान्' तृप्तान् । यद्वा—सञ्जातबुद्धिप्रकाशान् सुधियः कृत्वा, 'दधातु' पुष्णातु । ननु अयं मन्त्रः अषाढासु इष्टिषु याज्यत्वेनाऽऽम्नातः । मन्त्राणां समवेतार्थप्रकाशनशीलत्वात् । 'चरणाय स्वाहे'ति 'चतुर्थ्यर्थोपहितशब्दस्यैव देवतात्वात् एवं व्याख्यानं न सङ्गच्छते इति चेत्, उच्यते । अत्राहुर्भगवत्पादाः—

'सिद्धमन्नं परित्यज्य भिक्षामटति दुर्मतिः ।' इति ।

अयं भावः—वेदस्य सकर्तृकत्वाऽसिद्धेः फलदानसमर्थत्वेन सर्वविद्वदभिमतं वृद्धव्यवहारावसितशक्तिकं 'लोकस्य द्वारम्' इत्यादिविशेषणविशिष्टत्वार्हं भगवत्याः चरणमेव 'चरणाय स्वाहे'त्यत्र चरणशब्देनाऽभिधीयते इति । एवं चन्द्रमण्डलात्मकं श्रीचक्रं श्रीदेवीचरणकिरणालङ्कृतं बैन्दवं ज्योतिः । एताः रुद्रविष्णुग्रन्थिरूपाः । 'उ वै' प्रसिद्धार्थे निपातौ । काः—पुनास्ताः ? ग्रन्थित्रयात्मना प्रसिद्धाः । 'मण्डलः' सोम-सूर्याऽग्निमण्डलाः, त्रिवलया इत्यर्थः । 'मण्डयन्ति' अलङ्कुर्वन्ति । यथा मणिगतमयूखा मणिमलङ्कुर्वन्ति, तद्वदिति भावः ।

१. 'तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः । देवतायाविधिः' इति भट्टपादोक्तत्वात् ।

अत्रेदमनुसन्धेयम् — आधार-स्वाधिष्ठान-मणिपूरानाहतविशुद्ध्याज्ञाचक्रात्मकं त्रिखण्डं सोमसूर्यानलात्मकं श्रीचक्रम्। मूलाधार-स्वाधिष्ठानचक्रद्वयमेकखण्डम्। मणिपूराऽनाहतचक्रद्वयमेकखण्डम्। विशुद्ध्याज्ञाचक्रद्वयमेकखण्डम्। अत्र प्रथमखण्डोपरि अग्निस्थानं तदेव रुद्रग्रन्थिरित्युच्यते। द्वितीयखण्डोपरि सूर्यस्थानम्, तदेव विष्णुग्रन्थिरित्युच्यते। तृतीयखण्डोपरि चन्द्रस्थानम्, तदेव ब्रह्मग्रन्थिरित्युच्यते। 'सोम-सूर्याऽनलात्मकमि'त्यवरोहक्रमेण अवगन्तव्यम्। तत्र प्रथमखण्डोपरि स्थितो वह्निः स्वज्वालाभिः प्रथमखण्डमावृणोत्ति। द्वितीयखण्डोपरिस्थितः सूर्यः स्वकीयैः किरणैः द्वितीयखण्डमावृणोति। तृतीयखण्डोपरि स्थितः चन्द्रः स्वकलाभिः तृतीयखण्डमावृणोति। आधारचक्रे महीतत्त्वात्मके वह्नेः षट् पञ्चाशत् ज्वालाः। मणिपूरे उदकतत्त्वात्मके स्वोपरिस्थिते द्विपञ्चाशज्ज्वालाः। एवम् अष्टोत्तरशतंवह्नेर्ज्वालाः। सूर्यस्याऽग्नितत्वात्मके स्वाधिष्ठाने द्विषष्टिकिरणाः। अनिलतत्त्वात्मके अनाहतचक्रे चतुष्पञ्चाशत् किरणाः। सूर्यस्य मणिपूरं विहाय स्वाधिष्ठानप्रवेशः सूर्याग्न्योरेकत्वात्। सूर्यान्तर्भावादग्नेश्च। स्वाधिष्ठानमणिपूरयोस्तु सूर्याग्निस्थानयोर्मध्ये अग्निस्थाने सूर्यप्रवेशः, सूर्यस्थाने अग्निप्रवेशः, जगद्दाहकाभिशामकसंसेचकमेवात्मकसूर्यकिरणजनितवर्षोत्पत्त्यर्थम्। सूर्यकिरणा एवाऽग्निसंभिन्ना मेघत्वमपन्नाः जलरूपेणेति मणिपूरस्याऽऽधारत्वाधिष्ठानयोर्मध्ये निवेशः। अनाहतोपरिस्थितसूर्यकिरणाः स्वाधिष्ठानाग्निना संवलिताः सन्तो मणिपूरं प्रविश्य जलत्वमापन्नाः, तेन जलेन स्वाधिष्ठानाग्निना दग्धं जगदाप्लावयन्तीत्यागमरहस्यम्। एवं सूर्यस्य षोडशोत्तरशतं किरणा भवन्ति। चन्द्रस्य कलाः वियत्तत्त्वात्मके विशुद्धिचक्रे द्विसप्ततिः। मनस्तत्त्वात्मके आज्ञाचक्रे चतुःषष्टिः। एवं चन्द्रस्य षट्त्रिंशदुत्तरं शतं कला भवन्ति। यथोक्तं भैरवयामले भैरवाष्टकप्रस्तावे –

'अष्टोत्तरशतं वह्नेः षोडशोत्तरशतं रवेः।
षट्त्रिंशदुत्तरशतं चन्द्रस्य च विनिर्णयः॥' इति

एवं सोमसूर्यानिलाः पिण्डाण्ड-ब्रह्माण्डे आवृत्य वर्तन्ते। पिण्डाण्ड-ब्रह्माण्डयोरैक्यात्। पिण्डाण्डावृत्तिरेव ब्रह्माण्डावृत्तिरिति रहस्यम्। एवं पिण्डाण्डमतीत्य वर्तते सहस्रकमलम्। तच्च ज्योत्स्नामयो लोकः। तत्र स्थितश्चन्द्रमा नित्यकलः। अत एव अग्नि-सूर्य-चन्द्राणां मयूखाः षष्ट्युत्तरत्रिशतत्रिशतसंख्याकाः आधारचक्रप्रभृति आज्ञाचक्रपर्यन्तमेव किरन्ति। अज्ञाचक्रस्थितचन्द्रादन्य एव सहस्रकमलस्थितः चन्द्रः श्रीचक्रात्मको नित्यकल इति। यदुक्तं सुभगोदये 'षोडशकलानां शोडशनित्यात्मकत्वात् तास्तं प्रतिपदादि शुक्ल-कृष्णपक्षतिथ्यात्मकतया वृद्धिक्षयसद्भावात् चन्द्रस्यापि सहस्रदलकमलस्य वृद्धिक्षयौ भवत एवेति। तत्र चन्द्रमसो वृद्धिक्षयौ न भवतः। किन्तु षोडशनित्यात्मकाः षोडश चन्द्राः प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्ततिथिप्रवर्तकाः। तथैवाऽमावास्याप्रभृति कृष्णपक्षप्रतिपदन्ततिथिप्रवर्तकाः 'स्वात्मतिरोधानाऽतिरोधानाभ्याम्' इति मन्त्रविद्रहस्यम्।

इदमत्र अनुसन्धेयम्—श्रीविद्यायाः चन्द्रकलाविद्यापरनामधेयायाः पञ्चदशतिथिरूपत्वात् षष्ट्युत्तरत्रिशतमयूखाः दिवसात्मकाः। तेन संवत्सरो लक्ष्यते। तस्य कालशक्त्यात्मकस्य संवत्सरस्य प्रजापतिरूपत्वात् प्रजापतेर्जगत्कर्तृत्वात् मरीचीनां जगदुत्पत्तिस्थितिलयकरत्वम्। ते च मरीचयः अस्मिन् ब्रह्माण्डे पिण्डाण्डे च षष्ट्युत्तरत्रिशतसङ्ख्याकाः। एवम् अनन्तकोटिब्रह्माण्डेषु पिण्डाण्डे च एवमेव प्रतिब्रह्माण्डं प्रतिपिण्डाण्डं षष्ट्युत्तरत्रिशतसंख्याकाः मयूखाः, ततश्चानन्ता मयूखाः। ते च मयूखाः सूर्यचन्द्राग्निसम्पृक्ताः। एते मयूखाः भगवतीपादारविन्दजन्मानः तांस्तांल्लोकान् प्रकाशयन्ति। अयं च 'लोकस्य द्वारमि'त्युक्त्या भगवतीपादारविन्दात् सम्भव उक्तः।

अयं भावः-सूर्य-चन्द्राग्नयः भगवतीपादारविन्दोद्भूताऽनन्तकोटिकिरणमध्ये कतिपयान् किरणान् आहृत्य भगवतीप्रसादसमासादितजगत् प्रकाशकत्वसामर्थ्यात् जगन्ति प्रकाशयन्तीति। अतश्च सर्वलोकातिक्रान्तं चन्द्रकलाचक्रं बैन्दवस्थानमिति। तत्र अनेककोटिब्रह्माण्डपिण्डाण्डावच्छिन्नमयूखानाम् उपरि श्रीदेव्याश्चरणाविन्दं वर्तत इति भावः। यथोक्तं भैरवयामले ज्ञानविद्यायां गौरीं प्रति महेश्वरेण—

'साधु साधु महाभागे पृष्टं त्रैलोक्यसुन्दरि।
चक्रं त्रिपुरसुन्दर्याः ब्रह्माण्डाकारमीश्वरि॥
पञ्चभूतात्मकं चैव तन्मात्रात्मकमेव च।
इन्द्रियात्मकमेवं च मनस्तत्वात्मकं तथा॥
मायादितत्वरूपञ्च तत्त्वातीतं च बैन्दवम्।
बैन्दवे जगदुत्पत्ति-स्थिति-संहार-कारिणी॥
सदाशिवेन सम्पृक्ता तत्वातीता महेश्वरी।
ज्योतीरूपा पराकाशा यस्या देहोद्भवाः शिवे॥
किरणाश्च सहस्रं च द्विसहस्रं च लक्षकम्।
कोटिरर्बुदमेतेषां परा संख्या न विद्यते॥
तामेवानुप्रविश्यैव भाति लोकं चराचरम्।
यस्या देव्या महेशानि भासा सर्वं विभासते॥
तद्भासा रहितं किञ्चित् न च यच्च प्रकाशते।
तस्याश्च शिवशक्तेश्च चिद्रूपायाश्चितं विना॥
आन्ध्यमापद्यते नूनं जगदेतच्चराचरम्।
तेषामनन्तकोटीनां मयूखानां महेश्वरि!॥
मध्ये षष्ट्युत्तरं तेऽमी त्रिशतं किरणाः शिवे।
ब्रह्माण्डं व्यश्नुवानास्ते पिण्डाण्डमपि शङ्करि॥
दिवा सूर्यस्तथा रात्रौ सोमो वह्निश्च सन्ध्ययोः।
प्रकाशयन्तः कालांस्ते तस्मात् कालात्मकास्त्रयः॥

षष्ट्युत्तरं च त्रिशतं दिनान्येव तु हायनम्।
हायनात्मा महादेवः प्रजापतिरिति श्रुतिः॥
प्रजापतिर्लोककर्ता मरीचिप्रमुखान् मुनीन्।
सृजन्ति लोकपालांस्ते ते सर्वे लोकरक्षकाः॥
संहारश्च हरायत्तः उत्पत्तिर्भवनिर्मिता।
रक्षा तु मृडसंलग्ना सृष्टिस्थितिलये शिवः॥
नियुक्तः परमेशान्या जगदेवं प्रवर्त्तते॥' इति

एवं एते सोम-सूर्याऽग्नि-मण्डला वैन्दवं ज्योतिर्मण्डयन्तीत्यर्थः।

५

इत्थं ग्रन्थित्रयात्मकं मण्डलत्रयं निरूप्य भूरेखात्रयं 'प्रतिपादयति तिस्रो रेखा' इत्यादिना—

"तिस्रश्च रेखाः सदनानि भूमेस्त्रिविष्टपास्त्रिगुणास्त्रिप्रकाराः।
एतत्पुरं पूरकं पूरकाणां मैत्री प्रथते मदनो मदन्या॥ ५॥

त्रयाणां मण्डलानामुपरि तिस्रः त्रिसंख्याकाः रेखाः सहस्रदलपद्मकर्णिकारूपेण चतुर्द्वारोपेताः। द्वारेषु चतुर्षु सोपानयुक्ताः वर्तन्त इति शेषः। 'पार्थिवं तु चतुर्द्वारं भवती'ति श्रुतेः। तास्तिस्रो रेखाः सदनानि निकेतनानि। कस्याः? भूमेः सर्व-प्रकृतिभूतायाः पृथिव्याः। ताः किंरूपाः? त्रिविष्टपाः स्वर्ग-मर्त्य-पाताललोकरूपाः। त्रिगुणाः-गुणत्रयात्मकाः त्रिप्रकाराः—पुनश्च लोके ये त्रिप्रकारा दृश्यन्ते अग्निवायुसूर्याः, ऋग्यजुःसामानि, गार्हपत्याऽऽहवनीय-दक्षिणाग्नयः, वसु-रुद्राऽऽदित्याः, अकार—उकार—मकाराः, ब्रह्म-विष्णु-रुद्राः, एते सर्वे भूरेखात्रयात्मका इत्यर्थः।

प्रकान्तं श्रीचक्रनिरूपणं निगमयति—**'एतत् पुरमि'**त्यादिना। एतत् इदं बुद्धिस्थं सृष्टिक्रम-संहारक्रमभेदेन द्विविधं कुल-समयमार्गद्वयानुसारि, पुरं श्रीचक्र-नगरं पूरकं सन्धयितृकम्। केषाम्? शुद्धविद्यादिपरान्तदेवतायन्त्राणाम्, यद्वा—नवर्षिपूरणचक्रस्य श्रीदेवीरूपत्वात् सर्वाशापूरकत्वादिधर्मवत्वाच्चेत्यर्थः।

तथा च देव्युपनिषदि—'सर्वे वै देवाः देवीम् उपतस्थुः। 'काऽसि त्वं महादेवि!, साऽब्रवीत्—'अहं ब्रह्मस्वरूपिणी। मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगच्छून्यं चाऽशून्यं च। अहमानन्दानानन्दाः विज्ञानाविज्ञानेऽहं ब्रह्माब्रह्माणी वेदितव्ये' इत्याहाथर्वणी श्रुतिः। अहं पञ्च भूतानि। अहं पञ्च तन्मात्राणि। अहमखिलं जगद, वेदोऽहम् अवेदोऽहम्। विद्याऽहमविद्याऽहम्। अजाऽहमनजाऽहम्। अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक् चाऽहम्।

'अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वेदेवैः।
अहं मित्रावरुणावुभौ बिभर्मि अहमिन्द्राग्नी अहमश्विनावुभौ॥

अहं सोमं त्वष्टारं पूषणं भगं दधाम्यहम् ।
विष्णुरुक्रमं ब्रह्माणमुत प्रजापतिं दधामि ॥
अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये ३ यजमानाय सुन्वते ।
अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनाम् अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन् ॥
मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे य एवं वेद स देवीपदमाप्नोति ॥' इति

ऋग्वेदोऽपि देवीसूक्ते—

'यं कामये तं तमग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामि'ति । एतत् सृष्टिचक्रमपि मन्दबुद्धीनां ज्ञातुं दुःशकमिति सृष्टिचक्रलेखनप्रकारो निरूप्यते—आदौ त्रिकोणमालिख्य मध्ये विन्दुं निक्षिप्य बिन्दोरुपरि त्रिकोणं भित्वा त्रिकोणान्तरं प्रागग्रं विलिख्य प्रथमत्रिकोणाग्रात् त्रिकोणान्तरं पश्चिमाभिमुखं लिखेत् । एवमष्टकोणचक्रमुत्पन्नम् । एतस्मादेव दशारमुत्पादयेत् । तद् यथा—अष्टकोण-प्राक्-पश्चिम-रेखाप्रान्ताभ्यां षट्कोणमुत्पाद्य विदिग्गतमर्मस्थानेभ्यश्चतुर्भ्यः चतुरस्त्रिकोणानुत्पाद्य अष्टकोणगतयोनेरुपरि दक्षिणोत्तरायतरेखाम् ईशानाऽग्निकोणत्रिकोणेषु योजयेत् । एवं पश्चिमतो योजयेत् । दशारं भवति । एतस्मादेव दशारात् पुनर्दशारान्तर मुक्तरीत्या उत्पादयेत् । तद्यथा—प्रथमदशारपूर्वपश्चिमरेखाप्रान्ताभ्यां षट्कोणमुत्पादयेत् । षट्कोणगतमर्मस्थानेभ्यश्चतुर्भ्यः त्रिकोणचतुष्टयमुत्पादयेत् । तदुपरिस्थितमर्मचतुष्ट्यात् दशारन्यायेन त्रिकोणचतुष्टयमुत्पाद्य प्राक् पश्चिमरेखाः मेलयेत् । एवं त्रयश्चत्वारिंशत् कोणाः, चतुर्विंशति सन्धयः चतुर्विंशति मर्मणीति । एतत्समयमतरहस्यम् । अस्मिन् चक्रे त्रिकोणमूर्ध्वमुखं लेखनीयम् । कौलचक्रे त्रिकोणमध्यगतो बिन्दुः समयचक्रे चतुष्कोणमध्यगतो बिन्दुः । कौलचक्रे त्रिकोणसंख्या नास्ति नवत्रिकोणात्मकत्वात् । नवानां त्रिकोणानां मेलने मर्मसन्धयः स्वत एवोत्पद्यन्त इति महारहस्यम् । उभयचक्रसाधारणमत ऊर्ध्वम् अष्टदलपद्मम् । ततः षोडशदलपद्मम् । ततो मेखलात्रितयम् । ततश्चतुर्द्वारयुक्तं भूपुरत्रितयमिति श्रीचक्रोद्धारो निरूपितः । तथा चोक्तम्—

'विन्दु-त्रिकोण-वसुकोण-दशारयुग्म-
मन्वश्रनागदलसंयुतषोडशारम् ।
वृत्तं त्रिभूपुरयुतं परितश्चतुर्धा
श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः ॥' इति

सौन्दर्यलहर्यामपि—

'चतुर्भिः श्रीकण्ठैः शिवयुवतिभिः पञ्चभिरपि
प्रभिन्नाभिः शम्भोर्नवभिरपि मूलप्रकृतिभिः ।

चतुश्चत्वारिंशद्वसुदलकलाश्रत्रिवलय -
त्रिरेखाभिः सार्धं तव चरणकोणाः परिणताः ॥

अत्र रुद्रयामले विशेष उक्तः—

'पृश्नयो नाम मुनयो सर्वे चक्रसमाश्रयाः ।
सेवमानाश्चक्रविद्यां देवगन्धर्वपूजिताम् ॥
अग्नीषोमात्मकं चक्रम् अग्नीषोममयं जगत् ।
अग्नावन्तर्गतो भानुरग्नीषोममयं स्मृतम् ॥
त्रिखण्डं मातृकाचक्रं सोमसूर्यानलात्मकम् ।
त्रिकोणं वैन्दवं सौम्यमष्टकोणन्तु मिश्रकम् ॥
चक्रं चन्द्रमयं चैव दशारद्वितयं तथा ।
चतुर्दशारं वह्नेस्तु चतुश्चक्रं च भानुमत् ॥
एतत्प्रसादादिन्द्राद्याः वसवोऽष्टौ मरुद्गणाः ।
ये ये समृद्धा लोकेऽस्मिन् त्रिपुराचक्रसेवकाः ॥
पुरत्रयं च चक्रस्य सोमसूर्यानलात्मकम् ।
महालक्ष्म्याः पुरं चक्रं तथैवाऽऽस्ते सदाशिवः ॥'

इममेवार्थं श्रुतिरप्याह तैत्तरीयारुणोपनिषत्—'इमा नुकं भुवना सीषधेम । इन्द्रश्च विश्वे च देवाः' इत्यादिना 'ऋषिभिरदात् पृश्निभिः' इत्यन्तेन । 'पृश्नयो' नाम मुनयः परस्परं सङ्गिरन्ते । इमां चक्रविद्याम् । 'नुकं' वितर्के । 'भुवना' भुवनानि । 'सीषधेम' अवगच्छेम । श्रीविद्यामुपाश्रित्यैव भुवनान्यवतिष्ठन्ते इति वितर्कयाम इत्यर्थः । यद्वा—इमां चक्रविद्यां भुवना भुवनात्मतया, सीषधेम नुकं पृच्छायाम् । 'नु पृच्छायां वितर्के चे'त्यमरः । 'इन्द्रश्च विश्वे च देवाः' स्पष्टोऽर्थः । चक्रविद्यामुपाश्रित्यैवाऽऽसत इत्यर्थः । **यज्ञं च नः तन्वं च प्रजां च आदित्यैरिन्द्रः सह सीषधातु'** अस्यार्थः—यज्ञमग्निष्टोमादिकं नः अस्माकं तन्वं तनुं शरीराद्यं पत्नीमिति यावत् । प्रजां सन्तानम् । चकारात् सर्वाः सम्पदः । आदित्यैः मरुद्गणैः, सह साकं चक्रविद्योपासनाप्राप्तपरमैश्वर्यः इन्द्रः, चक्रविद्यामस्माकमुपदिश्य सीषधातु सम्पादितवान्, प्राप्तकाले लोट् ।

'आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिः । अस्माकं भूदविता तनूनाम् ॥'

अयमर्थः—अस्माकं तनूनां पुत्र-मित्र-कलत्रादीनाम् अविता रक्षकः भूत् भवत्वित्यर्थः । इन्द्र एवाऽस्माकं योगक्षेमसम्पादक इति भावः ।

'आप्लवस्वाप्रप्लवस्व'—पृश्नयः चक्रविद्यां प्रस्तुवन्ति । आपादमस्तकं प्लवनममृतनिष्यन्दसेचनं कुरु । प्रकर्षेण प्लवनं द्विससहस्रप्रतिनाडीमार्गसेचनं कुरु ।

'आण्डीभवजमामुहुः'—'आण्डी' पिण्डाण्डं ब्रह्माण्डं च । च्विप्रत्ययान्तः । 'भव'पिण्डाण्डरूपेण अस्मदीयेन ब्रह्माण्डरूपेण बाह्येन भवद्रीयेन प्राप्नुहि । तव

सायुज्यं देहीत्यर्थः। 'अज' अवगच्छ। मुहुर्मामवगच्छ। अनुगृहाणेत्यर्थः। 'अज'गताविति धातोः अकारलोपछान्दसः।

सुखादीन्दुःखनिधनाम्। प्रतिमुञ्चस्व स्वां पुरम्। अस्यार्थः—सुखमत्ति आदयतीति सुखादी सुखसम्पादकः इन्दुः चन्द्रः बैन्दवस्थानगतः। 'खनिधनाम्'—खं बैन्दवस्थानमेव नितरां धनं यस्याः सा ताम्। यद्वा-सुखादीं सुखप्रथमां सुखात्मिकाम्। दुःखनिधनाम् दुःखस्य निधनं नाशो यत्रेति दुःखनिधनाम्। अज्ञातदुःखामित्यर्थः यद्वा-सुखादीं-शोभनेन खेन इन्द्रियेण मनसा आदीम् आद्यां मनोवेद्यामित्यर्थः। दुःखनिधनां दुःखानां दुष्टेन्द्रियाणां चक्षुरादीनाम् अगोचरामिति। 'प्रतिमुञ्चस्व स्वां पुरम्' स्वां भगवत्यास्तव पुरं प्रतिमुञ्चस्व अधितिष्ठ।

'मरीचयः स्वायम्भुवाः'—स्वयं भगवत्याः सकाशात् भवा उत्पन्नाः मरीचयो मयूखाः। सर्वाणि भुवनान्यावृत्य वर्तन्त इति शेषः। सूर्यचन्द्राग्नीनां प्रकाशकत्वं स्वायम्भुवमरीचिप्रसाददेवेत्युक्तम्।

'ये शरीराण्यकल्पयन्' अस्यार्थः-ये मयूखाः षष्ठ्युत्तरशतसङ्ख्याकाः शरीराणि कालात्मकानि षष्ठ्युत्तरत्रिशतसङ्ख्याकानि दिनानि तान्येव संवत्सरः। 'संवत्सरो वै प्रजापतिरि'ति श्रुतेः।

'ते ते देहं कल्पयन्तु' ते मरीचयः, ते तव, देहं कल्पयन्तु देहमाश्रयन्तु। देहशब्देन देहावयवश्चरणमुच्यते। भवच्चरणोत्पन्ना इत्यर्थः।

'मा च ते ख्या स्म तीरिषत्'—ते तव, ख्या ख्यातिः ज्ञानम्, मा च तीरिषत् अस्मान् न जहातु। भवद्विषयं ज्ञानमस्माकं सदा सिद्ध्यत्वित्यर्थः।

इतः परं पृश्नयः चक्रविद्यानुष्ठाने त्वरमाणाः परस्परं सङ्गिरन्ते–**'उत्तिष्ठत मा स्वप्त, अग्निमिच्छध्वं भारताः! राज्ञः सोमस्य तृप्तासः, सूर्येण सयुजोषसः' अयमर्थः**—हे भा-रताः! भायां भारूपायां ज्योतीरूपायां चक्रविद्यायामिति यावत्। रताः उपासनारताः। यद्वा-भारत्याः सरस्वत्याः श्रीविद्यायाः उपासकाः। सामान्यविहितप्रत्ययस्य विशेषवाचित्वाद् भारता इति। 'उत्तिष्ठत' उपासनोपक्रमं कुरुत। 'मा स्वप्त' प्रमत्ता (मा) भवत। 'अग्निमिच्छध्वम्' स्वाधिष्ठानगताग्निं प्रज्वलयत। राज्ञः चन्द्रस्य। उमया सहितः 'सोमः' चन्द्रमण्डलान्तर्गतबैन्दवास्थानगतत्वात् देव्याः, चन्द्रस्य सोमशब्दवाच्यत्वसिद्धिः। तस्य चन्द्रस्य निष्यन्दैः 'तृप्तासः' तृप्ताः। 'सूर्येण' अनाहतचक्र-विशुद्धिचक्रयोः मध्यस्थितेन सूर्येण सयुजा अग्निचन्द्रयोर्मध्यवर्तिनेत्यर्थः। राज्ञा तृप्तास इत्यन्वयः। कीदृशाः? 'उषसः' प्लुष्टमायामयक्लेशाः। यद्वा 'उषसः' उषःकाले ध्यानरताः। तस्मिन् काल एव भगवत्या निदिध्यासनार्हविहितत्वात्।

पृश्नयः परापूजनसामग्रीमुपदिशन्ति।

'युवा सुवासाः' 'युवा' दृढाङ्गः स्वस्थः, 'सुवासाः' शुभ्रवस्त्रः। **इदं शुभ्रा**भरण-शुभ्रमाल्यादीनामुपलक्षणम्। एवंविधः सन् पूजयेदित्यर्थः।

श्रीचक्रस्वरूपं तावदाहुः—'अष्टाचक्रा नवद्वारा'। अष्टकोण-दशकोणद्वितय-चतुर्दशकोणाऽष्टपत्र षोडशपत्र-त्रिवलय-त्रिरेखात्मकानि अष्टौ चक्राणि यस्याः सा 'अष्टाचक्रा'। अत एव 'नव द्वारा' नव द्वाराणि त्रिकोणरूपाणि यस्याः सा 'नव द्वारा'। 'देवानां पूरयोध्या' देवानामिन्द्रादीनां पूज्यत्वेन सम्बन्धिनी पूः श्रीविद्यानगरम्। यद्वा—दीव्यन्तीति देवाः। पञ्चत्रिंशतितत्त्वानि। तेषां 'पूः' श्रीविद्यानगरम्। यद्वा—सूर्य-चन्द्राग्नीनां 'पूः' सोमसूर्यानलात्मकत्वात् श्रीचक्रस्य। तस्य पुरत्रयसमष्टिरूपत्वात् 'पूरि'त्येकवचनसिद्धिरिति ध्येयम्। 'अयोध्या'—असाध्या मन्दभाग्यानामिति शेषः।

'तस्यां हिरण्मयः कोशः स्वर्गो लोको ज्योतिषावृतः'।

अस्यार्थः—तस्यां पुरि श्रीचक्रमध्ये 'हिरण्मयः कोशः' सहस्रदलकमलकोश इत्यर्थः, बैन्दवस्थाने सहस्रदलकमलकोशस्य विद्यमानत्वात्। तस्य कोशस्य 'ज्योतिषा स्वर्गो लोक आवृतः'—ज्योतिर्लोकः-स्वर्गलोक इत्यर्थः। अत्र पृश्नयः चक्रविद्योपासनायाः फलमाहुः—

'यो वैतां ब्रह्मणो वेद, अमृतेनाऽऽवृतां पुरीम्।
तस्मै ब्रह्म च ब्रह्मा च, आयुः कीर्तिं प्रजां ददुः॥'

अयमर्थः—'ब्रह्मणः' ब्रह्मस्वरूपायाः भगवत्याः 'तां' पूर्वोक्ताममृतावृतां चन्द्रमण्डलगतपीयूषधारावृतां 'पुरीं' श्रीचक्ररूपां त्रिपुरायाः पुरं 'यो वेद' ज्ञानपूर्वकमर्चनं करोति, 'तस्मै' विदुषे अर्चकाय, 'ब्रह्म च' ब्रह्मस्वरूपा भगवती। 'ब्रह्मा च' = ब्रह्मस्वरूपो भगवान्। चकारद्वयम् उभयोः मेलनं समुच्चिनोति। मिलितयोरेव बैन्दवस्थाने सहस्रारे सुधासिन्धुमध्ये मणिद्वीपे चिन्तामणिगृहे निवासात्। एतावुभौ आयुः जीवितं कीर्तिं यशः प्रजां सन्तानं ददुः दद्यातामित्यर्थः। व्यत्ययो बहुलमिति वचनव्यत्ययः।

शिवशक्त्योस्तत्रैव निवासमाहुः—

'विभ्राजमानां हरिणीं यशसा सम्परीवृताम्।
पुरं हिरण्ययीं ब्रह्मा विवेशाऽपराजिता॥'

अयमर्थः विभ्राजमानाम् (अनन्तकोटिसंख्याककिरणैरिति शेषः) प्रकाशमानां 'हरिणीं' हिरण्यवर्णाम् 'हिरण्यवर्णां हरिणीमि'ति श्रुतेः। यशसा कीर्त्या, (सम्परीवृत्ताम्) सम्यक् परिवृताम्। ये ये लोके कीर्तिमन्तः, ते ते सर्वे भगवतीप्रसादसमासादितकीर्तिमन्त इत्यर्थः। तां बैन्दवीं 'पुरं' चिन्तामणिगृहं 'ब्रह्मा' सदाशिवः, 'ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम्' इति श्रुतेः। पुल्लिङ्गब्रह्मशब्दसदाशिवशब्दयोः एक एवाऽर्थः प्रतीतः। 'विवेशाऽपराजिता'। सादाख्या चन्द्रकला विवेश। वाक्यद्वयेनोभयोः प्रवेशभेदप्रतिपादनम्। बैन्दवे चिन्तामणिगृहे सदाशिवः सर्वदा सन्निहितः। 'अपराजिता' कुण्डलिनी शक्तिः षट् चक्राणि भित्वा भूयो भूयः प्रविशतीतीममर्थं ज्ञापयितुम्। शिवशक्त्योरतस्मिन् चक्रेऽवस्थितिप्रकारमाहुः।

'पराङेत्यज्यामयी पराङेत्यनाशकी' अस्यार्थः—पराक् अधोमुखी चक्ररूपिणी शिवशक्त्योर्मध्ये शक्तिः, अज्यामयी ज्यानिरहिता। ज्यानिः हानिः तद्रहिता नित्या दुःखरहिता आनन्दमयीत्यर्थः। 'एति' वर्तते। यद्वा 'अज्यामयी' ज्या भूमिः, तेन पञ्चभूतानि लक्ष्यन्ते। तन्मयी न भवतीति 'अज्यामयी' मनस्तत्वादिमयी, शिवचक्रात्मकचतुर्योन्यात्मिकेति यावत्। शिवयोनीनां बैन्दवस्थानादधः अवाङ्मुखतयाऽवस्थानात्। 'अनाशकी' नाशरहिता, शक्तिचक्रात्मकपञ्चयोन्यात्मिका। पराङ् अधोमुखी। एति शक्तियोनीनामपि शिवयोन्यपेक्षया अवाङ्मुखत्वात्। एवं शिवयोनि-शक्तियोन्योः परस्परमवाङ्मुखत्वं चक्रलेखनक्रमादवगम्यते। विदुषः फलमाहुः—

'इह चामुत्र चान्वेति, विद्वान् देवासुरानुभयान्'।

दीव्यन्तीति देवाः। एकादशेन्द्रियाणि। 'असुराः' असवः प्राणाः प्राणादिपञ्चवायवः, तान् रान्ति आददत इति पञ्चतन्मात्रा उच्यन्ते। 'उभयान्' उभयत्र देवासुरेष्वन्वितान् माया-शुद्धविद्या-महेश्वर-सदाशिवान्। यो विद्वान् पञ्चविंशतितत्त्वजातं विदित्वा शिवशक्तिसम्पुटात्मकं पञ्चविंशतितत्त्वविलक्षणं षड्विंशं तत्त्वं यस्तु वेत्ति स विद्वान्, इह च इहलोके पूजातारतम्यवशात् अमुत्र च परलोके सार्ष्टि-सालोक्य-सामीप्य-सारूप्यात्मिकया पञ्चविधया मुक्त्या अन्वेति युज्यते।

अथ देवासुरोभयज्ञानोपायमाहुः—

'यत् कुमारी मन्द्रयते यद्योषित् यत् पतिव्रता।
अरिष्टं यत् किं च क्रियते अग्निस्तदनुवेधति॥'

अयमर्थः—कुण्डलिन्याः शक्तेः अवस्थात्रयं विद्यते। यत् यस्मिन् चक्रे, कुमारी कुमारावस्थापन्ना प्रथमं सुप्तोत्थिता मन्द्रयते मन्द्रस्वरं करोति कुण्डलिन्याः सर्पाकारत्वात्। सर्पो हि सुप्तोत्थाने मन्द्रस्वरं करोति, तद्वदित्यर्थः। यदि योषित् यस्मिन् चक्रे कुलयोषित् विष्णुग्रन्थिपर्यन्तं गत्वा राति इति शेषः।

'कुलयोषित् कुलं त्यक्त्वा राति विष्णोः प्रभेदन'

इति सनत्कुमारवचनात्। यत् यस्मिन् चक्रे पतिव्रता पत्या सदाशिवेन सार्द्धं सहस्रदलकमले विहरमाणा रिष्टं शुभाभावः, 'रिष्टं क्षेमेशुभाभावः' इत्यभिधानात् तदन्यदरिष्टं शुभम् अमृतास्वाद इत्यर्थः। यत्किञ्चित् क्रियते, तत् स्वाधिष्ठानगतोऽग्निरनुवेधति सहायं करोति। अतश्चाऽभ्यासवशात् वायुनाऽग्निं प्रज्वाल्य अग्निशिखानुविद्धविलीनचन्द्रमण्डलगलत्पीयूषधारानुभवे पञ्चविंशतितत्त्वातीता परमेश्वरीति ज्ञातुं सुशकेत्युपदेशः।

चक्रविद्योपासनं वर्णिनाम् आश्रमिणां ज्ञानिनामज्ञानिनां च फलदायकमित्यभिसन्धायाहुः—

'अश्रृतासः श्रृतासश्च, यज्वानो येऽप्ययज्वनः।
स्वर्यन्तो नापेक्षन्ते'॥

अयमर्थः—'अश्रृतासः' अपक्वाः अक्षपितान्तःकरणकल्मषा इत्यर्थः। 'श्रृतासश्च' पक्वाश्च। 'आज्जसेरसुगि'त्यसुगागमः। क्षपितान्तःकरणकल्मषा इत्यर्थः। 'यज्वानः' यजनशीलाः, त्रैर्वणिकाः आश्रमिणश्च। 'अयज्वनः' यागरहिताः शूद्रादयः, 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त' इति श्रुतिः त्रैर्वणिकैकनियताधिकारयज्ञशब्दवाच्याऽग्निष्टोमादिपरा। चक्रविद्योपासने शूद्राणामप्यधिकारचोदनात्। निषाद-स्थपतिवत्[1] वैदिके कर्मण्यधिकारसिद्धेः न काचित् क्षतिः। 'यन्तः' इण् गतौ। चक्रविद्यामवगन्तारः। 'स्वः' स्वर्गं नापेक्षन्ते।

चक्रविद्योपासनाव्यतिरेकेण देवतान्तरोपासनायामनिष्टमाहुः—

'इन्द्रमग्निं च ये विदुः, सिकता इव संयन्ति।
रश्मिभिः समुदीरिताः, अस्माल्लोकादमुष्माच्च॥'

अयमर्थः—सुराऽसुरमुख्यवन्दितचरणारविन्दायाः सर्वान्तर्यामिन्याः सर्वव्यापिन्याः जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतोश्चक्रविद्याया अन्यत्वेन ये इन्द्रमग्निं च चकाराद् यमादिलोकपालान् पृथिव्यादिसदाशिवान्ततत्त्वानि च उपास्यत्वेन विदुः, ते सिकता इव बालुककणा इव संयन्ति परस्परं विरलाः परिभ्रष्टा भवेयुरित्यर्थः। किञ्च—रश्मिभिः यमपाशैः उत्तरप्रबन्धे 'अपेत वीते'त्यादौ प्रतिपादितैः समुदीरिताः संयताः बद्धा भवेयुः। किञ्च-अस्माल्लोकादमुष्मात् लोकाच्च भ्रष्टा भवेयुरिति शेषः। अत एव श्रुत्यन्तरम्—

'अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते' इति।

अयमर्थः—'अविद्यां' विद्याविरुद्धां ज्ञानमार्गविरुद्धामिन्द्रादिसेवां 'वाचं धेनुमुपासीते'त्येवमध्यारोपितसेवां च ये (कुर्वते) उपासते, ते अविद्वांसः अन्धं तमः प्रविशन्ति अन्धतामिस्रं प्रविशन्तीत्यर्थः। चकारः प्रकरणसमाप्तिद्योतकः।

'ऋषिभिरदात् पृश्निभिः' पृश्निनामकैः ऋषिभिरेतत् सर्वमदात् अदायि। कर्मणि लुङ्। छान्दसः कर्मणि प्रत्ययलोपः; कर्तृप्रत्ययव्यत्ययश्च। ऋषिभिः पृश्निभिः एवमुक्तमित्यर्थः। यद्वा पृश्निभिः सहितः ऋषिसंघ एवमदात्। वाचमिति शेषः। उक्तवानित्यर्थः। प्रदेशान्तरे—

'सतद्वा अट्टारगमन्ता। संहार्यन्नगरं लवेति'। अस्यार्थः—सतद्वा चतुर्द्वारमित्यर्थः। छान्दसो वर्णलोपश्च। भगवत्यां श्रीविद्यायाम् अप्रतिहतस्वातन्त्र्यप्रभावात् अयं वेदः प्रतीकतयोपादानात् क्वचिन्मन्त्रस्यादिवर्णं गृह्णाति, क्वचिदन्त्यं क्वचिदुभयं क्वचिन्मध्यं क्वचिदधिकं क्वचिन्न्यूनम्। यथा 'चत्वारो मामशश्चारोक्षः' इत्यत्र भाष्यकारैरेवं भाषितम्। मशकवत् शत्रून् शृणाति मशश्चोरः। अत्र मकारेण मशकपदं

---

१. 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इति विधिना निषादानामप्यधिकारादिति भावः।

गृह्यते, रेफोऽधिको गृहीतः निरर्थकः। श्रृणातीति शारः। श्रृहिंसायामिति धातोः ततो मशकानि निष्पिनष्टीति मशकशब्दो राज्ञो विशेषणमिति। एवं बहुषु स्थलेषु दृश्यते। तथात्रापि। 'अट्टारगमम्' अट्टारैः प्राकारवलयैः त्रिभिरगमं दुर्गमम्, 'ता' तानीमानि भूतानि। भगवति! तव नगरं पुरं श्रीचक्रात्मकं संहार्यं संहारकमित्यर्थः। पृथिव्यादि-महेश्वरान्तानि तत्त्वानि तत्रैव लीयन्ते इति तात्पर्यम्। केचिदेवं व्याचक्षते संहार्यं संहारक्रमेण लेखनीयम् इति तन्न, कौलमते एव संहारक्रमेण चक्रस्य लेखनीय-त्वादिति। अत्र मेरुप्रस्तार-कैलासप्रस्तार-भूप्रस्तारास्त्रयः सन्ति। 'मेरुप्रस्तारो' नाम नित्याषोडशीतादात्म्यम्। कैलासप्रस्तारो नाम मातृकातादात्म्यम्। भूप्रस्तारो नाम वशिन्यादितादात्म्यम् इति शुभागमपञ्चके कथितम्। शुभागमपञ्चकं नाम वासिष्ठ-संहिता, सनकसंहिता, सनन्दनसंहिता सनत्कुमारसंहितेति संहिताः शुभागम-पञ्चकम्। तत्र वसिष्ठसंहितायां देवीं प्रति शिववचनम्—

"श्रुणु देवि प्रवक्ष्यामि नित्याषोडशिकार्णवम्।
न कस्यचिन्मयाख्यातं सर्वतन्त्रेषु गोपितम्॥
तत्रादौ प्रथमा नित्या महात्रिपुरसुन्दरी।
ततः कामेश्वरी नित्या नित्या च भगमालिनी॥
नित्यक्लिन्ना तथा नित्या भेरुण्डा वह्निवासिनी।
महावज्रेश्वरी रौद्री त्वरिता कुलसुन्दरी॥
नित्या नीलपताका च विजया सर्वमङ्गला।
ज्वालामालिनिका चैव चित्रा नित्या तु षोडशी॥
प्रतिपत् प्रभृति ता देव्यः पौर्णिमास्यन्तमर्चयेत्।
एकादिवृद्धिदान्येव दर्शान्तं देवि विग्रहम्॥' इति।

षोडशनित्यास्तु अष्टवर्गात्मकतया अष्टदलपद्मे अष्टपत्रेषु स्थिताः। यथाक्रमम् अष्टकोणचक्रे प्रागादिकोणमारभ्य एकैकस्मिन् कोणे द्विकं द्विकमन्तर्भूतम्। एवमष्ट द्विकानि अष्टकोणेष्वन्तर्भूतानि। एता एव नित्याः षोडशस्वरात्मकतया षोडश-दलपद्मे स्थिताः द्विदशारेऽन्तर्भूताः। एतासां नित्यानां मध्ये प्रथमनित्याद्वयं त्रिकोण बिन्दुरूपेण स्थितम्। अवशिष्टास्तु चतुर्दश नित्याः मन्वश्रेऽन्तर्भूताः। मेखलात्रय-भूपुरत्रये बैन्दवत्रिकोणयोरन्तर्भूते। एवं नित्यानां चक्रेऽन्तर्भावः। इममेवान्तर्भावं मेरुप्रस्तरमाहुः। अत एव चन्द्रकलाविद्यायाः श्रीचक्रविद्याया अङ्गत्वं नित्यानां सिद्धम्। सनन्दनसंहितायां ऋषीन् प्रति सनन्दनवचनम्। एतास्तु षोडशनित्याः चन्द्रकलायाः चक्रविद्याया अङ्गभूताः, एतास्तु षोडश नित्याः स्वरात्मिकाः। पञ्चदशा-क्षरीमन्त्रगत-एकारादिभूत-अकारविसर्गात्मकसकाराभ्यां संगृहीता जीवकलारूपा बैन्दवस्थाने स्थापिताः तत्रैवान्तर्भूताः। कादयो मावसानाः पाशाङ्कुशबीजयुक्ताः सन्तः अष्टारे दशकोणद्वये चान्तर्भूताः। शिष्टास्तु यकारादयो नव वर्णाः द्विरावृत्त्या मन्वश्रे चतुर्दश कोणेषु चतुर्दशारान्तर्भूताः। शिष्टं वर्णचतुष्टयं शिवचक्रचतुष्टयेऽन्तर्भूतम्

इममेव कैलासप्रस्तारमाहुः। एवं नित्यानां चक्रविद्यायां षोडश नित्यानामङ्गत्वं प्रतिपादितम्। सनत्कुमारसंहितायामपि चक्रविद्यायां षोडशनित्यानामङ्गत्वं प्रतिपादितम्। यथा सनत्कुमारवचनम्—श्रीचक्राङ्गभूताः नित्याः वशिन्यादिभिः द्विकं द्विकं मेलयित्वा बैन्दव-त्रिकोणं विहायऽष्टासु कोणेषु अन्तर्भाव्याः। मध्ये त्रिपुरसुन्दरी अन्तर्भाव्या। अष्ट वर्गाः अष्ट वशिन्यादयः। षोडश नित्याः। द्वादश योगिन्यः। चतस्रो गन्धाकर्षण्यादयः, एवं चतुश्चत्वारिंशद्देवता अन्तर्भाव्याः। अत्रैकां शक्तिं विहाय त्रयश्चत्वारिंशत्कोणेषु त्रयश्चत्वारिंशद् देवता अन्तर्भाव्याः। एकां त्रिपुरसुन्दरीं बैन्दवस्थानादधस्तात्। गन्धाकर्षिण्याद्याश्चतुर्द्वारेष्विति नित्यानामङ्गत्वं प्रतिपादितम्। इममेव भूप्रस्तरमाहुः। अत्र वशिन्याद्यष्टकम् वशिनी, कामेश्वरी, मोदिनी विमला, अरुणा, जयिनी, सर्वेश्वरी, कौलिनीति। षोडश नित्याः पूर्वमुक्ताः। योगिनी द्वादशकं च विद्यायोगिनी, रेचिकायोगिनी अमृतायोगिनी मोचिकायोगिनी दीपिकायोगिनी, ज्ञानयोगिनी, आप्यायनीयोगिनी, व्यापिनीयोगिनी, मेधायोगिनी, लोभरूपा योगिनी, सिद्धरूपा योगिनी, लक्ष्मीयोगिनी चेति। एवं द्वादश योगिन्यः। गन्धाकर्षिण्यादयश्चतस्रः। सेयं पञ्चाशद्वर्णात्मिका भवति। ते चाष्टवर्गाः अ क च ट त प यादयः शादयः। अकारादयः षोडश स्वराः प्रथमवर्गः। कादयः पञ्च द्वितीयः। चादयः पञ्च तृतीयः। टादयः पञ्च चतुर्थः। तादयः पञ्च पञ्चमः। पादयः पञ्च षष्ठः। यादयः चत्वारः सप्तमः। शादयः पञ्च अष्टमः। एवं अष्टवर्णात्मिका भगवती मातृका त्रिपुरसुन्दरी। अ क च ट त प य श वर्गेषु यथाक्रमं वशिन्यादिशक्तिभिर्योजिता बिन्दुत्रिकोणात्मकशिवचक्रचतुष्टयवसुकोणदशारद्वितयचतुर्दशकोणात्मकेषु अष्टसु चक्रेषु योजिता ध्याता सती कार्यकर्तृत्वसम्पादिका। एवं द्वादशयोगिनीभिः सार्धं वशिन्याद्यष्टकं मिलित्वा विंशतिकला भवन्ति। ता विंशतिकलाः शुद्धस्फटिकसङ्काशाः दशारयुग्मकोणेषु सञ्चिन्तनीयाः। तथा च श्रुतिः—

'गन्ध-द्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्॥' इति।

अयमर्थः—**'गन्धद्वाराम्'** गन्ध-रस-रूप-स्पर्शाः 'गन्ध' शब्देन सङ्गृहीताः। तेन गन्धाकर्षिण्यादयोऽधिदेवताः सङ्गृहीताः भवन्ति। गन्धाकर्षिणी, रसाकर्षिणी, रूपाकर्षिणी, स्पर्शाकर्षिणी चेति। ताभिर्युक्तानि चतुर्द्वाराणि यस्याः सा गन्धद्वारा ताम्। **'दुराधर्षाम्'** दुष्प्रधर्षाम्, मन्दभाग्यानामिति शेषः। **'नित्यपुष्टाम्'** नित्यानन्दस्वरूपिणीम्। **'करीषिणीम्'** गन्धाद्याकर्षिणीमित्यर्थः। यद्वा—करिभिः गजैः ईषिणीं परिवृताम्। **'ईश्वरीम्'** अधिदेवतां सर्वभूतानाम्। तामिह चक्रे उपह्वये **'श्रियम्'** विद्याम्। गन्धद्वारामिति गन्धा-कर्षिणीचतुष्कम्, वशिन्याद्यष्टकम्, योगीनां द्वादशकं सङ्गृहीतम्। तथा च शम्भुवाक्यम्—

'मातृकां वशिनीयुक्तां योगिनीभिः समन्विताम्।
गन्धाद्याकर्षिणीयुक्तां संस्मरेत् त्रिपुराम्बिकाम्॥' इति।

अत्रेदमनुसन्धेयम्—वशिन्यादयः शक्तयः, पञ्चाशद् वर्णात्मिका इत्युक्तम्। तत्र वशिनीशक्तिः स्वरात्मिका। स्वराः षोडश अकारादयः। तेषां स्वरूपं सनत्कुमार-संहितायां पञ्चशत्यामुक्तम्। अत्र सङ्क्षेपेण कथ्यते। अकारात्मिका शक्तिरष्टभुजा पाशाङ्कुश-वराऽभय-पुस्तकाऽक्षमाला-कमण्डलु-व्याख्या-मुद्राकरा। एवकाराद्यात्मिकाः शक्तयः शुक्लवर्णाः। इयांस्तु विशेषः। अकारात्मिकायाः शक्तेर्मण्डलमशीतिलक्षयोजनायतम्। आकारस्य तद्द्विगुणम्। इकारस्य नवतिलक्षयोजनायतम्। ईकारस्य तद्द्विगुणम्। उकारस्य कोटियोजनपरिमितपरिणाहं मण्डलम्। ऊकारस्य तद्द्विगुणम्। ऋकारस्य पञ्चाशल्लक्षयोजनपरिमितं मण्डलम्। तद्द्विगुणं ॠकारस्य। तद्द्विगुणं ऌकारॡकारयोरपि। एवमेकारस्य सार्धकोटिपरिणाहं मण्डलम्। ऐकारौकाराणां सममेवैकारेण। बिन्दुविसर्गयोस्तु अकारद्द्विगुणं मण्डलम्। व्यञ्जनशक्तीनामकारमण्डलादर्धं मण्डलम्। ताः शक्तयः पाशाऽङ्कुशाऽक्षमाला-कमण्डलुधराः। अन्तःस्थास्तु पाशाऽङ्कुशाऽभयवर-कराः। ऊष्माणस्तु पाशाऽङ्कुशाऽक्षमाला-वर-कराः। ळकार-क्षकारौ पाशाङ्कुशैक्षवशरासन-पुष्प-बाणकरौ। एताः शक्तयः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाः। केचित् तु स्वरात्मिकाः शक्तयः स्फटिकाभाः। कादयो मावसाना विद्रुमाभाः। यादयो नव पीतवर्णाः। क्षकारः अरुणवर्ण इति। ळकारस्तु लकार एवान्तर्भूतः। एवं वशिन्यादिमाहात्म्यं भूप्रस्तारे प्रतिपादितम्।

अत्र प्रस्तारत्रये निम्नरेखः भूप्रस्तारः पातालवासिनां पूज्यः। मर्त्यलोकवासिनां तु ऊर्ध्वरेखः कैलासप्रस्तारः। क्रमोन्नतः मेरुप्रस्तारः स्वर्गलोकवासिनां पूज्यः।

'पातालवासिनां देवि! प्रस्तारो निम्नरेखकः।
ऊर्ध्वरेखो महेशानि मर्त्यलोकनिवासिनाम्॥
स्वर्गलोकनिवासिनां यन्त्राणां मेरुसंज्ञकम्॥
भूपुरं तु समारभ्य बैन्दवान्तं महेश्वरि!।
क्रमात् समुन्नतं सर्वं मेरुरूपं मयोदितम्॥
गोपितव्यं त्वया भद्रे! स्वगुप्तमिव सन्ततम्॥' इति।

त्रिपुरतापिन्यां ? श्रीचक्रलक्षणमुक्तम्। तद्यथा—'अथ याज्ञवल्क्य इति होवाच शृणु सौम्यादौ विद्यायाः पुरं वक्ष्यामि अक्षरसङ्ख्यया, तत् कथम्? दशारद्वयमन्वष्टदलस्वरूपत्रिवृत्तवेदाश्रयुतं श्रीपुरम्, तस्याः प्रतिविधिसंख्येति। एवं शिवशक्त्यात्मकमधिष्ठानश्रीचक्रं संप्रपञ्चं प्रतिपाद्य अधिष्ठानाधारकामेश्वरी प्रतिपादयति। 'अथ प्रथते मदनो मदनी'ति। अत्र नवावरणविशिष्टश्रीचक्रमध्यत्रिकोणमध्यवर्तिसर्वानन्दमयबिन्दुपीठोपरि पञ्चब्रह्ममहामञ्चे इत्यर्थः। तद्बिन्दुना च प्रथते वर्धते सौन्दर्यद्युतिः येनेति शेषः। तथा चोक्तं तापिन्याम्—'अथेयमेतेषां ब्रह्मादीनां कलाः सङ्गृह्य मञ्चाकारं कृत्वा तन्मञ्चं सर्वानन्दमयचक्रे संस्थाप्य स्वस्याः क्रीडार्थमवशिष्टं ब्रह्मकामेश्वररूपं स्वमायया कृत्वा तं कामेश्वरमञ्चोपरि संस्थाप्य कामेश्वरस्य वामाङ्कपर्यङ्के स्थितवत्यासीदिति। 'याज्ञवल्क्य इति, कौ ताविति

अहं मदनो मदनी'ति । स्वसौन्दर्यातिशयेन पराशक्तिं मदयतीति मदनः कामेश्वरः । मदनात् कामेश्वरात् अनपेता मदनी । तदभिन्नेति यावत् । चकारोऽध्याहर्तव्यः । मदनो मदनी चेति । तौ दिव्यदम्पती सर्वानन्दमयचक्रे पञ्चब्रह्मासने सर्वोत्कृष्टतया वर्तेते इति शेषः । लोकातिशायिसौन्दर्यात् तयोः अन्योन्यानुरागवशादेकीभूतौ विराजेते इति भावः । तथा ललितोपाख्याने प्रतिपादितम्—

'तां दृष्ट्वा मृगशावाक्षीं कुमारो नीललोहितः ।
अभवन्मन्मथाविष्टो विस्मृत्य सकलाः क्रियाः ॥
सोऽपि तं वीक्ष्य तन्वङ्गी मूर्तिमन्तमिव स्मरम् ।
मदनाविष्टसर्वाङ्गी स्वानुरूपममन्यत ॥
अन्योन्यालोकनासक्तौ तावुभौ मदनाकृती ।
सर्वभावविशेषज्ञौ श्रुतिमन्तौ मनस्विनौ ॥
परैरज्ञातचारित्रौ मुहूर्तास्वस्थचेतनौ ।' इति ।

रुद्रयामले च—

'पुरत्रयं च चक्रस्य सोम-सूर्याऽनलात्मकम् ।
महालक्ष्म्याः पुरं चक्रं तत्रैवास्ते तथा शिवः ॥' इति ।

६

कामेश्वराविनाभूता सा किं नामधेयेत्याकाङ्क्षायाम्—'कथं नु भगवन् ! ब्रह्मविद्यानामाख्या ब्रह्मण्यायातेति श्रुत्युक्तरीत्या श्रीविद्यायाः स्वतो नामाद्यभावेऽपि 'नामरूपे व्याकरवाणि' 'नामरूपे व्याकरोत्' 'सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत् ततोऽहं नामाऽभवत्' 'नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते'त्यादि श्रुतिभिः कल्पितानि नामानि श्रौतानि कथयति '**मदन्तिके**'त्यादिना—

मदन्तिका मानिनी मङ्गला च सुभगा च सा सुन्दरी सिद्धिमत्ता ।
लज्जा मतिस्तुष्टिरिष्टा च पुष्टा लक्ष्मीरुमा ललिता लालपन्ती ॥ ६ ॥

मदन्तिका—मदयन्ती । स्वार्थे कः प्रत्ययः । वर्णलोपश्छन्दसः । उपासकान् भोगैकरसिकान् साऽऽलोक्य जगताम् अभिमतार्थप्रदानात् मदयतीति भावः । 'अहं जनाय समदं कृणोमि' इति श्रुतेः । तथा ब्रह्माण्डपुराणे—

'इन्द्रनीलमयः सालः चक्रवाल इवापरः ।
तन्मध्ये कक्षभूमिश्च नीलरत्नमयो मुने ॥
तत्र नद्यश्च मधुराः सरांसि शिशिराणि च ।
नानाविधानि भोग्यानि वस्तूनि सरसान्यपि ॥
ये भूलोकगता मर्त्याः ललिताचक्रसाधकाः ।
ते देहान्ते शक्रनीलकक्षां प्राप्य वसन्ति ते ॥

तत्र दिव्यानि वस्तूनि भुञ्जाना वनितासखाः।
पिबन्तो मधुरं मद्यं नृत्यन्ते तत्र निर्भराः॥
सरस्तटेषु सिन्धूनां कूलेषु कलशोद्भव।
लतागृहेषु (चित्रेषु) मण्डपेषु मदर्धिषु॥
सदा जपन्तः श्रीदेवीं पठन्तश्चापि तद्गुणान्।
निवसन्ति महाभागा नारीभिः परिवेष्टिताः॥' इति।

मानिनी—अन्याधिककरणपूर्वकामोत्कर्षो 'मानम्' तद्वती। तद्यथोक्तम्—

'अन्याधिककरणादात्मोत्कर्षो मानं बलादिजः'। इति।

श्रुतिरप्याह—'अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः।
यं कामयेत तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्'॥

श्रीभगवत्पादाश्च—'पुरस्तादास्ते नः पुरमथितुराहो पुरुषिका'। इति।

मङ्गला च—मङ्गचते प्राप्यते पुण्यैरिति मङ्गलम्, 'मङ्गेरलच्' इति 'अलच्' प्रत्ययः। तद्रूपा। यद्वा प्रशस्ताचरणरूपा। तथा च स्मृतिः—

'प्रशस्ताचरणा नित्यमप्रशस्तविवर्जनम्।
एतत्तु मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्वदर्शिभिः॥' इति।

पुराणेषु च—'सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे! सर्वार्थसाधिके।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि! नमोऽस्तु ते॥' इति।

चकारोऽप्यर्थः। सेत्युत्तरत्र स्थितोऽध्याहार्यः। सा पूर्वोक्ता मदना मङ्गला च भवतीति भावः।

सुभगा—चापि सा पूर्वोक्ता कामेश्वरी सुभगाऽपि भवति। शोभना भगा ऐश्वर्यादयोऽस्याः सन्तीति सुभगा। तथाचोक्तं विष्णुपुराणे—

'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणात्॥' इति।

'सरस्वती वा सुभगा' इति श्रुतेः।

सुन्दरी—अभिरूपदेहं वहतीति वा, समस्तसौभाग्यस्वरूपत्वाद् वा। 'सुन्दरी सुभगा'मिति श्रुतेः। तथाचोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

'बालार्कपाटलाकारा नवयौवनदर्पिता।
आमृष्टपद्मरागाभ-चरणाब्जनखच्छटा॥
यावकश्रीनिर्व्यपेक्षपादलौहित्यवाहिनी।
कलनिस्वनमञ्जीररवकङ्कणमनोहरा॥

अनङ्गवीरतूणीरदर्पोन्मादनजङ्घिका ।
करिशुण्डाकदलिकाकान्तितुल्योरुशोभिनीं ।
अरुणेन दुकूलेन सुस्पर्शेन तनीयसा ।।
अलङ्कृतनितम्बाढ्या जघनाभोगभासुरा ।
अर्धोरुकग्रन्थिमती रक्ता काञ्ची-विराजिता ।।

नतनाभिगुहावर्तत्रिवल्यूर्मिप्रभावरी ।
स्तनकुड्मलहिन्दोलमुक्तादामशतावृता ।।

अतिपीवरवक्षोजभारभङ्गुरमध्यभूः ।
शिरीषदामकौमल्यशालिनश्चतुरो भुजान् ।।
केयूरकङ्कणश्रेणिमण्डितान् सोर्मिकाङ्गुलीन् ।।
वहन्ती परिसम्मृष्टशङ्खसुन्दरकन्धरा ।
मुखदर्पणवृत्ताभचिबुका पाटलाधरा ।।
शुचिभिः पङ्क्तिशुद्धैश्च विद्यारूपैश्च भास्वरैः ।
कुन्दकुड्मलसच्छायैर्दन्तैर्दर्शितचन्द्रिका ।।

स्थूलमौक्तिकसन्नद्धनासाभरणभासुरा ।
केतकान्तर्दलद्रोणीदीर्घदीर्घविलोचना ।।
अर्द्धेन्दुलुलिता फाले सम्यक् क्लृप्तालकच्छटा ।
वालीवतंसमाणिक्यकुण्डलामण्डितश्रुतिः ।।
नवकर्पूरकस्तूरी सदामोदितवीटिका ।
शरच्चारुनिशानाथमण्डलीमधुरानना ।।
चिन्तामणीनां सारेण क्लृप्तचारुकिरीटिका ।।
स्फुरत्तिलकरत्नाभफालनेत्रविराजिता ।
घनान्धकारनिबिडश्यामकुन्तलसंहतिः ।।
सीमन्तरेखाविन्यस्तसिन्दूरश्रेणिभासुरा ।
स्फुरच्चन्द्रकलोत्तंसा मदालोलविलोचना ।।
सर्वशृङ्गारवेषाढ्या सर्वाभरणमण्डिता ।
समस्तलोकमाता च सदानन्दविवर्धिनी ।।
अपाङ्गरिङ्गत्करुणानिर्झरीतर्पिताऽखिला ।
भासते सा भगवती भवघ्नी ललिताऽम्बिका ।।' इति ।

सिद्धिमत्ता—सिद्धयः अणिमाद्याः, ताभिः मत्ता दृप्ता । अणिमादिसिद्धिभिरजस्रं सेवितेत्यर्थः ।

'अणिमादिभिरावृतां मयूखैरहमित्येव विभावये भवानीम्' ।

इति मन्त्रशास्त्रोक्तत्वात्। श्रीभगवत्पादैरुक्तम्—

स्वदेहोद्भूताभिर्घृणिभिरणिमाद्याभिरभितो
निषेव्ये नित्ये त्वामहमिति सदा भावयति यः' ॥ इति।

लज्जा—उपासकानां स्तोत्रैः कामेश्वरेऽनुरागाद् वा चेतःसङ्कोचनं लज्जा। तद्वतीत्यर्थः। यथोक्तम्—

'चेतःसङ्कोचनं लज्जा व्रीडाऽनङ्ग (राग) स्तवादिभिः'

इति। ह्रीङ्कारात्मिकेति यावत्।

मतिः—तत्त्वानुसन्धानेनान्यार्थनिर्द्धारणं मतिः। बुद्धिस्वरूपेत्यर्थः। तथा चोक्तम्—

'तत्त्वमार्गानुसन्धानादर्थनिर्धारणं मतिः'। इति।

तुष्टिः—परमानन्दैकभूतत्वात् तुष्टिः। 'आनन्दो ब्रह्म' 'ब्रह्मैषा एकानेक प्रपञ्चः स्यादि'ति श्रुतेः।

इष्टा—परमानन्दत्वेन प्रिया यदा महायागक्रमाराध्या। तद् यथा—

'कुण्डं योजनविस्तारं सम्यक् कृत्वा तु शोभनम्।
महायागविधानेन प्रणिधाय हुताशनम्॥
यजाम परमां शक्तिं मद्यमांसैर्वयं सुराः।
ब्रह्मभूता भवामो वा भोक्ष्यामो वा त्रिविष्टपम्॥
एवमुक्तास्तु ते सर्वे देवाः सेन्द्रपुरोगमाः।
विधिवज्जुहुवुर्मांसमुत्कृत्योत्कृत्य मन्त्रतः।
हुतेषु सर्वांशेषु पादेषु च करेषु च॥
होतुमिच्छत्सु देवेषु कलेवरमशेषतः।
प्रादुर्बभूव परमं तेजःपुञ्जमनूपमम्॥
कोटिसूर्य-प्रतीकाशं चन्द्रकोटिसुशीतलम्।
तन्मध्ये समुद्भूच्चक्राकारमनुत्तमम्॥
तन्मध्ये च महादेवीमुदयार्कसमप्रभाम्।
जगदुज्जीवनाकारां ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम्॥' इति।

'अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनां चिकितुषां प्रथमा यज्ञियानाम्' इति श्रुतिश्च।

पुष्टा—सर्वसम्पूर्णा। तथा च श्रुतिः—'नित्यपुष्टां करीषिणीम्' इति। ललितोपाख्याने च सर्वसम्पूर्णता विशेषेण वर्णिता।

लक्ष्मीः—लक्ष्यते 'तत्त्वमस्या'दिमहावाक्यैरिति लक्ष्मीः। 'लक्षेमुं चेति इत्प्रत्ययो मुडागमश्च। 'भद्रैषा लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि' 'श्रियं लक्ष्मीमौपलामम्बिकाङ्क्षामि'त्यादि श्रुतिभ्यः। आगमश्च 'महालक्ष्म्याः पुरं चक्रं तत्रैवाऽऽस्ते तथा शिवः' इति।

उमा—प्रणवस्वरूपिणी ब्रह्मविद्या, ओङ्कार-ब्रह्मविद्याया एव उमेति संज्ञेत्यर्थः। ओङ्कार एव वर्णव्यत्ययेनोमेति गम्यते। तथैवोक्तं कैवल्योपनिषदादिषु—'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुम्', 'स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीम्' 'अम्बिकापतय उमापतये नमो नम' इति। एतदर्थस्तु सूतसंहितायाम्—

'उमासहायमोमर्थं प्रभुं साक्षात् त्रिलोचनम्'। इत्यादिना

'भक्तानामार्तिहन्त्री तु तत्रैवाऽन्तर्हिताऽभवत्॥' इत्यन्तेन भागेन स्पष्टीकृतः।

अत्राभियुक्तोक्तिरपि—

'ओमित्युमेति युवयोरभिधानमेकं
सृष्ट्यादिसृष्ट्यवधिता गुणमात्रभिन्नम्।
एकं च तावदभिधेयमपीहरूपं
वेणी-जटेति कचसंहतिभेदभिन्नम्॥' इति।

ललिता—'सुकुमाराङ्गविन्यासा ललिता परिकीर्तिता।' इति।

यद्वा—धीरललितगुणवती।

'निर्जिताशेषशत्रुत्वान्निश्चिन्ता नीतिविप्लवा।
सचिवन्यस्तभूभारा सुधीरललिता स्मृता॥' इत्युक्तम्।

तथैवोक्तं सहस्रनामस्तोत्रे—

'महापाशुपतास्त्राग्निनिर्दग्धाऽसुरसैनिका।
कामेश्वराऽस्त्रनिर्दग्धसभण्डासुरशून्यका॥' इति।

'मन्त्रिणीन्यस्तराज्यधूरि'ति च।

अतः धीरललितगुणवत्वात् ललिता इति।

अथवा—'कामेश्वराङ्कोपलालनाल्ललिता'। तथा च ललितोपाख्याने—

'कामेश्वराङ्कपर्यङ्कलालनाल्ललिताभिधे'ति।

लालपन्ती—अजस्रं निरवधिकपरकामेश्वरगुणान् आम्रेडयन्तीत्यर्थः। यथोक्तं भगवत्पादैः—

'अविश्रान्तं पत्युर्गुणगणकथाऽऽम्रेडनजपा-
जपापुष्पच्छाया तव जननि! जिह्वा जयति से'ति।

७

ज्ञातॄणां फलं कथयति-'इमां विज्ञाये'त्यादिना।

इमां विज्ञाय सुधया मदन्तीं, परिस्रुता तर्पयन्तः स्वपीठम्।
नाकस्य पृष्ठे महतो वसन्ति, परं धाम त्रैपुरं चाविशन्ति॥ ७॥

'इमां' पूर्वोक्तां कामेश्वराङ्कवासिनीं देवीम्, 'विज्ञाय' सम्यक् ज्ञात्वा। कीदृशीमित्याह—सुधया मदन्तीम्। 'सुधया' अमृतलक्षणेन द्रवद्रव्येण, मदन्तीं मत्ताम्। यथोक्तं सहस्रनामस्तोत्रे–'माध्वीपानालसा मत्ते'ति। 'परिस्रुता' अभिष्टुता, सोमलक्षणेनाऽमृतेन। तथा च श्रुतिः--'पुनाति ते परिस्रुतं सोमसूर्यस्य दुहिते'ति। तर्पयन्तः प्रीणयन्तः। किं प्रीणयन्तः? स्वपीठं स्वशरीरम्। नाकस्य स्वर्गस्य श्रीपुरमध्यगतमुक्ताप्राकारपूर्वदिग्भागस्थितस्य, महेन्द्रलोकस्थितस्य। पृष्ठे उपरिभागे। कीदृशस्य? महतो विस्तारवतः। वसन्ति तिष्ठन्ति। देवानां सोमवदम्बायाः वारुण्यतीव प्रियेति ब्रह्माण्डोत्तरपुराणे ललितोपाख्याने प्रोक्तम्। यथा—

'सर्वदेवप्रिये देवि! वाजपेयादिकैर्मखैः।
सोमपानवदन्यं तं पातुमर्हसि वारुणीम्॥
यागेन मन्त्रपूतेन पीतेन भवता जनः।
सिद्धिं बुद्धिं बलं स्वर्गमपवर्गं च गच्छतो'ति॥

अन्ते सायुज्यं च गच्छतीत्याह—'परं धामे'त्यादिना। परं सर्वोत्कृष्टं धाम तेजः। परं ब्रह्मेत्यर्थः। तथा च भगवद्गीतायाम्—

'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्' इति।

कीदृशं धामेत्यत आह—'त्रैपुरम्' इति। त्रिपुराशब्दो व्याख्यातः। तत्सम्बद्धं तेजः। अथवा—'अथ यदतः परोदिवो ज्योतिः दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु तावद् यदिदमस्मिन् पुरुषे ज्योतिः' इत्युक्तं तेजः, प्रत्यगभिन्नं ज्योतिरित्यर्थः। आविशन्ति प्रविशन्ति ब्रह्मैव भवन्तीत्यर्थः॥ ७॥

८

एवं शक्त्यात्मकश्रीचक्रमधिष्ठानम्, तत्र स्थितौ कामेश्वरी-कामेश्वरौ अधिष्ठातारौ च, तद्रहस्यनामानि च प्रतिपाद्य तद्वाचकौ सर्वश्रुतिसारभूतं कादिहादिमन्त्रावुद्धरति 'कामो योनिरि'ति द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम्—

कामो योनिः कामकला वज्रपाणिर्गुहा हसा मातरिश्वाभ्रमिन्द्रः।
पुनर्गुहा सकला मायया च पुरूच्येषा विश्वमाताऽऽदिविद्या॥ ८॥

कामः ककारः, योनिः एकारः, कामकला ईकारः। वज्रपाणिः लकारः। गुहा ह्रीङ्कारः। हसा हकार-सकारौ, विभक्तिलोपश्छान्दसः। मातरिश्वा ककारः। अभ्रं हकारः। इन्द्रो लकारः। पुनर्गुहा—पुनःशब्दः पूर्वोक्तपरामर्शी, गुहा ह्रीङ्कारः। स-क-ला सकार-ककार-लकाराः। मायया च ह्रीङ्कारेण युक्तेति शेषः। चकारात् पूर्वोक्तैः कामादिशब्दवाच्यैः वर्णैरपि सहितेत्यर्थः। पुरूची पुरून् बहून् वर्णान्, अञ्चति गच्छति प्राप्नोतीति पुरूची, पञ्चदशाक्षरतां प्राप्तेत्यर्थः। तां प्राप्तां पञ्चदशाक्षरिकाम् अपरोक्षतया निर्दिशति—एषेति। एषा का इत्या-

काङ्क्षायाम् आह—विश्वमातेति। विश्वस्य शिवादिक्षित्यन्ततत्त्वजातस्य माता जनयित्री। तथा चोक्तं पुराणे—

'सदाशिवानां भेदानामुत्पत्तिस्थानमीश्वरी'ति।

यद्वा—'मान पूजायामि'त्यस्माद् धातोः मातृशब्दो निष्पन्नः। 'नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-होतृ-पोतृ-भ्रातृ-जामातृ-मातृ-पितृ-दुहितृ' इत्यादिसूत्रेण निपातनात्। तथा च श्रीहयग्रीवः—

'अथ सा जगतां माता ललिता परमेश्वरी'ति।

'मातृदेवो भवे'ति श्रुतिरेकजन्मनि जनन्या विदधात्यास घनमनन्तजन्मसुजन्यास्ततो विशेषसपर्यां विदधाति। तदाह—हयग्रीवः—

'स्वस्वांशैः शिवयोश्चैवमादिपित्रोरकुर्वते'ति।

श्रीक्रोधभट्टारकस्तु—नेयं श्रुतिः विशेषजननीपरा, शब्दार्थवैरूप्यापत्तेः। नापि मातृत्वं जातिः, गोत्वादिना साङ्कर्यात्। किन्तु श्रीपरैव। 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इत्यादि श्रुतेः। आदिविद्येति। आदिविद्या प्रथमविद्या। ओङ्काराख्या ब्रह्मविद्येति यावत्। तस्या एव सर्ववेदार्थप्रमाणत्वात्। तथा च श्रुतिः—

"यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तः वेदान्ते च प्रतिष्ठितः।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः॥"

'ओमित्येतदक्षरमादौ' प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यमित्येतदक्षरं परं ब्रह्मे'ति। यद्वा—अकारोकारमकारात्मकत्वादोङ्कारस्य। अं अकारः, आदिः प्रथमः यस्याः ओङ्काररूपब्रह्मविद्यायाः स आदिविद्येत्यर्थः। अथवा आदिः सर्वकारणभूतब्रह्मस्वरूपतया वेत्तीति आदिविद्या ओङ्कार एवेति।
अत ओङ्काररूपा ब्रह्मविद्या पृथग्विभिन्ना पञ्चदशवर्णात्मिकेत्यर्थः॥८॥

९

द्वितीयामाह 'षष्ठमि'त्यादिना—

षष्ठं सप्तममथ वह्निसारथिमस्या मूलत्रिकमादेशयन्तः।
कथ्यं कविं कल्पकं काममीशं तुष्टुवांसो अमृतत्वं भजन्ते॥ ९॥

षष्ठं पूर्वोक्तकादिविद्यायाः षष्ठाक्षरं हकारः, सप्तमं सकारः, अथ अनन्तरम्, षष्ठसप्तमयोरिति शेषः। वह्निसारथिम्, वायुबीजं ककारः। अस्याः उक्तकादि विद्यायाः मूलत्रिकम् आद्याक्षरत्रयम् आदेशयन्तः अकार एकार-ईकारस्थानापन्नं सत् योजयन्त इति भावः। कथ्यं प्रतिपाद्यम्। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, 'प्रज्ञानं ब्रह्म', 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' 'अन्यदेव तद्विदितादथो आविदितादधि', नेह नानाऽस्ति किञ्चन', 'एकमेवाऽद्वितीयम्', 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमश्रोत्रमवर्णमचक्षुर

श्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययम्', 'अथात आदेशे नेति नेति', 'अस्थूलमनणु अह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यम्' इत्यादि श्रुतिशतैः विधिमुखेनाऽतन्निरसनेन चेति शेषः ॥ **कविम्**—सर्वज्ञं क्रान्तदर्शिनम्, 'स वेत्ति वेद्यम्, न च तस्यस्ति वेत्ता' इति श्रुतेः। 'कविं पुराणमनुशासितारमि'ति स्मृतेश्च । **कल्पकम्**—अभिमतार्थानामिति शेषः। **कामम्**—धर्मादि पुरुषार्थसिद्धिभिः काम्यत इति कामः, तम् । **ईशम्**—स्वशक्तिभिः सर्वान् लोकान् कर्तुमीशत इति ईशः। 'यः सर्वानीशत ईशनाभिः जननीभिः परमशक्तिभि'ति श्रुतेः। यद्वा काममीशमिति पदद्वयमेकं नाम कामेश्वर इति, तं कामेश्वरम्। **तुष्टुवांसः**—स्तुवन्तः, स्तवनम् उपासन-ध्यान-मननाऽवबोधन-भजनादीनामुपलक्षणम् । तथा च श्रुतयः—'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानीति शान्त उपासीत' ।

'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ।
ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ॥'

'मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' 'तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' इत्यादयः । एवं स्तुवन्तः ।

अमृतत्वम्—न म्रियत्त इति अमृतं ब्रह्म। तथा च श्रुतिः—'सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दम्, शान्तिसमृद्धममृतम्' इति। तस्य भावः तत्त्वम् अमृतत्वं ब्रह्मात्मत्वमित्यर्थः। **भजन्ते**—प्राप्नुवन्ति। मन्त्रगतवर्णानां कामादीनि पदानि लक्षकानि, क्वचित् लक्षितलक्षकानीति ध्येयम् । **कामः** · शिवः, 'तस्मादीश्वरकाम उपासीत' इति श्रुतेः । तेन तत्प्रकृतिभूतः ककारो लक्ष्यते। तथा च मन्त्रनिघण्टुः—

'को ब्रह्मा कामो वैकुण्ठो क्रोधीशो विधिरुच्यते ।
महाकालीन्दुमान् बाहुः कमलाकर ईश्वरः ॥' इति ।

योनिः—एकारः, 'त्रिकोणशक्तिरेकाकारेण महाभागेन (भगाकारेण) प्रसूते, तस्मादेकार एव गृह्यते' इति श्रुतेः । 'एकारो भग-योनिः चे'ति निघण्टुश्च ।

कामकला—काम्यते अभिलष्यते, स्वात्मत्वेन परमार्थविद्भिः महद्भिः योगिभिरिति कामः। 'हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः। आप्रणवात् सर्वं एव सुवर्णः', 'समूहतेजः यत् ते कल्याणतमं तद् ते पश्यामि' इत्येवं श्रुत्युक्तप्रकारेणेति शेषः। कला विमर्शशक्तिः अग्नीषोमरूपिणी कामाभिन्नकला 'कामकला' कामेश्वराऽविनाभुता बिन्दुत्रयसमष्टिरूपा 'कामकले'त्युच्यते। तेन तत्प्रकृतिभूत ईकारो लक्ष्यते । तथा च श्रीभगवत्पादाः—'हरार्धं ध्यायेद् हरमहिषि ते मन्मथकलाम्' इति । श्रीपुण्यानन्दश्च—

'सितशोणबिन्दुयुगलं विविक्तशिवशक्तिसङ्कुचत्प्रसरम् ।
वागर्थसृष्टिहेतुः परस्परानुप्रविष्टविस्पष्टम् ॥

बिन्दुरहङ्कारात्मा रविरेतन्मिथुनसमरसाकारः।
कामः कमनीयतया कला च दहनेन्दुविग्रहौ बिन्दुः॥' इति।

'वज्रपाणि'रित्यनेन लकारो लक्ष्यते।

'लकारो माध्वी मांसः सद्यस्त्रितयमासुरम्।
ऐन्द्रं पार्थिवशाखाख्यं पिनाकीशीयकङ्कणम्॥' इति निघण्टुः।

गुहा गूहते संवृणोति विमर्शशक्तिमिति गुहा माया आवरणशक्तिः। तेन तत्प्रकतिभूतो ह्रीङ्कारो लक्ष्यते। 'गुहा त्रीणि निहिता नेंगयन्ती'ति श्रुतिः। 'हसा' स्पष्टौ, 'सुपां सुलुगि'त्यादिना साधु। ककारस्य वायुबीजत्वं शास्त्रसिद्धम्। अभ्रम्–आकाशः। तेन तत्प्रकृतिभूतो हकारो लक्ष्यते। इन्द्रो लकम् इत्युक्तम्। पुनर्गुहेति पुनःशब्दः पूर्वोक्तपरामर्शीत्युक्तम्। गुहाशब्दो व्याख्यातः। सकला स्पष्टम्। मायया चेति व्याख्यातम्। मायात्मकेन ह्रीङ्कारेण 'ह्रीङ्कारो हृल्लेखाख्या भगवती'ति श्रुतेः।

अत्रेदमनुसन्धेयम्—'कामो योनिः कामकला वज्रपाणिर्गुहे'त्येतद्वर्णपञ्चकमाग्नेयं वाग्भवखण्डम्। 'हसा मातरिश्वाभ्रमिन्द्रः पुनर्गुहे'त्येतद् वर्णषट्कं सौरं कामराजखण्डम्। 'कमला माययां चे'ति वर्णचतुष्टयं सौम्यं शक्तिखण्डम्। एवं कूटत्रयात्मिका श्रीविद्या पञ्चदशाक्षरीति।

अत्रेदमतिरहस्यम्—'कामो योनिः कामकला वज्रपाणि'रिति वर्णचतुष्टयम् आग्नेयखण्डम्, 'हसा मातरिश्वाभ्रमिन्द्र' इति वर्णपञ्चकं सौरखण्डम् उभयोः खण्डयोर्मध्यं रुद्रग्रन्थिस्थानीयम्। गुहाख्य हृल्लेखाबीजम्। सकला इति वर्णत्रयेण सौम्यं खण्डं निरूपितम्। सौम्यसौरयोर्मध्ये 'विष्णुग्रन्थि' स्थानीयं गुहाख्यं 'भुवनेश्वरबीजम्'। सोम्यचन्द्रकलाकामकलाखण्डयोः ब्रह्मग्रन्थिस्थानीयं हृल्लेखाबीजम्। चन्द्रकलाखण्डं तु उत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति। अत एव—

'त्रिखण्डो मातृकामन्त्रः सोमसूर्यात्मक' इति।

अवरोहक्रमेणेति शेषः। 'सोमसूर्यानलात्मक' इत्येतावत्यत्र वक्तव्ये 'त्रिखण्ड' इत्युक्तिः ज्ञानेच्छाक्रियाशक्त्यात्मकम्, 'खण्डत्रयमि'ति जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्त्यवस्थात्रयात्मकं विश्व-तैजस-प्राज्ञवृत्तित्रयात्मकं तमोरजःसत्वगुणात्मकमित्येवं प्रकारेणाऽवगन्तव्यम् इति।

तथाहि—त्रिपुरसुन्दरीमन्त्रस्य षोडशवर्णाः। ते च षोडशनित्यतया स्थिताः। अत्र षोडश्याः कलायाः नित्यात्वव्यपदेशः चन्द्रकलारूपसाम्यात्। सा च परा कला चिदेकरसा तस्याच्छाया विशुद्धिचक्रे षोडशारे कलात्मतया भ्राजतीति रहस्यम्। सा प्रधानम्। अस्या अङ्गभूताः पञ्चदश नित्या इति सिद्धम्।

तुरीयस्य कामकलाखण्डस्यैव श्रीविद्येति नाम। श्रीस्वरूपा विद्या श्रीविद्येति रहस्यम्। रहस्योपनिषदि चैवं विद्या सम्यक् प्रतिपादिता। 'देवा ह्वै प्रजापतिमब्रुवन्—' केयं तनुः, किं रूपा, कियद्वर्णा, किंकरोति, किं ददाति, केन च सिध्यति, किंकरवामेत्यादिना।

देव्यथर्वशिखोपनिषदि च श्रीरिद्या पञ्चदशाक्षरी प्रतिपादिता। महोपनिषदि च सम्यक् पञ्चदशाक्षरी प्रतिपादिता। त्रिपुरातापिन्याम् 'अथैतस्मिन्नन्तरे भगवान् प्राजापत्यं वैष्णवं विलयकारणं रूपमाश्रित्य त्रिपुराभिधा भगवती' इत्यादिना विशेषेण श्रीविद्यायाः त्रिखण्डात्मकत्वं निरूपितम्।

ऋग्वेदे च 'चत्वार ईं बिभ्रति क्षेमयन्त' इत्यत्राप्येषा श्रीविद्या समुद्योतते। ननु श्रीविद्यायाः कूटत्रयशिखरसमधिरूढगुहात्रये बिन्दुभूषितमस्तकत्रय एव तुरीयस्वरः स्फुरति। तत् कथं 'चत्वार ईं बिभ्रती'त्युच्यते ? वाग्भवाङ्गतुरीयस्वरो ह्यजहल्लक्षणया गृह्यते बहुतरसादृश्यादिति साम्प्रदायिकाः। कश्चिच्चन्द्रात्मकत्वान्नित्यारूपत्वाच्च षोडशावयवानामावश्यकतया श्रीविद्या श्रीविद्येति व्यवहाराद्यनुपपत्तेश्च वातीर्यगुहायां (?) निजसम्प्रदायैकगम्यं रमाबीजमस्तीति प्राह। तत् तुच्छम्।

वह्न्यादिरूपतया पङ्क्त्यादिप्रतीकत्वप्रसङ्गात्। श्रियः प्रतिपादकतयैव श्रीविद्येति व्यवहारोपपत्तेश्च। एवमेव 'ललितासहस्रनामस्तोत्रे' 'श्रीविद्ये कामसेविते'त्यत्र व्याख्यातम्। 'श्रीरि'ति कामकलोच्यते, सा चासौ विद्येति श्रीविद्या। प्रकृति-विकृत्योरभेदादिति निगर्वाच्च। व्यष्टि-समष्टिभावेन चन्द्रात्मकताद्युपपत्तेश्च। यदुक्तमस्ति रमाबीजमिति, तदपि 'कामो योनिरि'त्यादिश्रुतिविरुद्धम्। न हि श्रुतिविरोधे सम्प्रदायः प्रामाण्यमवलम्बते। रमाबीजमस्ति चेत्, तदपि न तस्य सम्प्रदायैकगम्यत्वम्, किन्तु—

'कामराजाख्यमन्त्रान्ते श्रीबीजेन समन्विता।
षोडशाक्षरविद्येयं श्रीविद्येति प्रकीर्तिता॥'

इति श्रीहयग्रीववचनगम्यत्वात्। सत्येवं नेयं कामराजविद्या, किन्त्वन्यैव षोडशाक्षरविद्या। 'चत्वार ईमि'ति श्रुतिरपि एतस्या एवोद्धारिकेति सत्सम्प्रदायविदो वदन्ति। केचित् तु ''चत्वारि वाक् परिमिता पदानि' इत्यादिश्रुतिरपि श्रीविद्यामुद्धरती'त्याहुः। रससारसङ्ग्रहेऽपि हादिविद्योद्धार उक्तः। तत्र वचनानि कानिचिल्लिख्यन्ते।—

'विद्यां तु नवमीं सम्यक् प्रवक्ष्यामि समासतः।
ललिताया रहस्यत्वात् मादनेत्यादितः क्रमात्॥
मादनः प्राणरूपस्तु विकासः शिव उच्यते।
सदारस्त्वपरो ज्ञेयो सङ्कोचः शक्तिरूपकः॥

सङ्कोचः परमा शक्तिर्विकासः शिव उच्यते।
सङ्कोचश्च विकासश्च 'हंस' इत्यक्षरद्वयम्॥
तयोराधाररूपेण कर्तव्यं विन्दुमालिनी।
प्राणो विन्दुरिति प्रोक्तः साह्यर्यादपानके॥
अथो धरेन्द्रमाकाशं ज्वलनं तु तयोरधः।
मायाविन्दूर्ध्वगश्चैव वाग्भवोऽसौ प्रकीर्तितः॥'

श्रीहंस-परमेश्वरेऽपि—

मा शक्तिस्तु समाख्याता, हनस्वीकारकाः शिवः।
स हि मादन इत्युक्ते हकारः शिवसंज्ञकः॥
तस्य शक्तिर्यथोर्धत्वे सकारस्य विधीयते।
शिवो हकार इत्युक्तो यकारः शक्तिरव्यया॥
विन्दुमालिनि कर्णस्य पर्यायं परमेश्वरम्।
शक्रो व्योमानलार्णाय माया-विन्द्वीश्वराय यः॥
यथास्थिताश्च तत्त·······वाग्भवः स निराविलः।
द्वावन्यौ कामशक्त्याख्यावर्णौ निष्कलकात्मकौ॥'

इत्यादि द्रष्टव्यम्। इमे कादि हादिविद्ये ब्रह्माण्डोत्तरपुराणे ललितोपाख्याने 'सर्वमन्त्रा तन्त्र' इति श्रीहयग्रीवेणोक्ते। यथा—

'सर्वेभ्योऽपि पदार्थेभ्यः शाब्दं वस्तु महत्तरम्।
सर्वेभ्योऽपि हि शब्देभ्यो वेदराशिर्महामुने!॥
सर्वेभ्योऽहि वेदेभ्यो देवमन्त्रा महत्तराः।
सर्वेभ्यो मन्त्रेभ्यो विष्णुमन्त्रा महत्तराः॥
तेभ्योऽपि लक्ष्मीमन्त्रास्तु तेभ्यः सारस्वता वराः।
तेभ्योऽपि गिरिजामन्त्रास्तेभ्यश्चाऽऽम्नायभेदजाः॥
सर्वाम्नायमनुभ्योऽपि वाराहीमनवो वराः।
तेभ्यः श्यामामनुवरा वरिष्ठा इल्वलान्तक!॥
तेभ्योऽपि ललितामन्त्रा दशभेदविभेदिताः।
तेषु द्वौ मनुराजौ तु वरिष्ठौ विन्ध्यमर्दन!॥
लोपामुद्रा-कामराजाविति ख्यातिमुपागतौ।
हादिस्तु लोपामुद्रा स्यात् कामराजस्तु कादिकः॥
हंसादेव्यचर्यतां यातः कामराजो महेश्वरः।
स्मरादेव्यचर्यतां याता देवी श्रीललिताम्बिका॥
कादिहाद्योर्मन्त्रा योऽस्तु भेदो वर्णत्रयोद्भवः।
तयोश्च कामराजोऽयं सिद्धिदो भक्तिशालिनाम्॥

शिवेन शक्त्या कामेन क्षित्या चैव च मायया ।
हंसेन सगुणा चैव कामेन शशिमौलिना ॥
शक्रेण भुवनेशेन चन्द्रेण च मनोभुवा ।
क्षित्या हृल्लेखया चैव प्रोक्ता हंसादिमन्त्रराट् ॥
कामादिमन्त्रराजस्तु स्मरयोनिश्रियो मुने ! ।
पञ्चत्रिकमहाविद्यां ललिताम्बाप्रवाचिकाम् ।
ये भजन्ति महाभागास्तेषां सर्वत्र सिद्धयः ॥' इति ।

श्रीभगवत्पादैश्च हादिकादिविद्ये प्रकथिते । तथाहि—

'शिवः शक्तिः कामः क्षितिरथ रविः शीतकिरणः
स्मरो हंसः शक्रस्तदनु च परामारहरयः ।
अमी हृल्लेखाभिस्तिसृभिरवसानेषु घटितो
भजन्ते वर्णास्ते तव जननि ! नामावयवताम् ॥
स्मरं योनिं लक्ष्मीं त्रितयमिदमादौ तव मनो-
र्निधायैके नित्ये निरवधिमहाभोगरसिकाः ।
भजन्ति त्वां चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवलयाः
शिवाग्नौ जुह्वन्तः सुरभिघृतधाराहुतिशतैः ॥' इति ।

श्री क्रोध भट्टारकोऽपि—

'इत्थं त्रीण्यपि मूल-वाग्भवमहा श्रीकामराजस्फुर-
च्छक्त्याख्यानि चतुःश्रुतिप्रकटितान्युत्कृष्टकूटानि ते ।
भूततुश्रुतिसङ्ख्यवर्णविदितान्यारक्तकान्ते शिवे !
यो जानाति स एव सर्वजगतां सृष्टिस्थितिध्वंसकृत् ॥'

कामकलाविलासे च—'परमार्थभूतप्रकृतमहाबिन्दोरेव सकाशात् जगदुत्पत्त्यादिकं प्रथमसृष्टपञ्चभूतनिष्ठं गुणवर्णनद्वारा अक्षरसङ्ख्याविशेषविशिष्टमहामन्त्रात्मकदेवतास्वरूपपञ्चदेवतास्वरूपपञ्चदेवतादिवत् विद्यायामपि विश्वात्मकत्वं तदुत्तीर्णत्वं च स्पष्टमुक्तम् । यथा वा—

'स्फुटितादरुणाद् बिन्दोर्नादब्रह्माङ्कुरो रवो व्यक्तः ।
तस्माद् गगनसमीरणदहनोदकभूमिवर्णसम्भूतिः ॥
अथाविशदादपि बिन्दोर्गगनानिलवह्निवारि भूमिजनिः ।
एतत् पञ्चकविकृतिर्जगदिदमण्वाद्यमजाण्डपर्यन्तम् ॥
शब्दस्पर्शौ रूपरसगन्धाश्चेति भूतसूक्ष्माणि ।
व्यापकमाद्यं व्याप्यं तूत्तरमेवं क्रमेण पञ्चदश ॥
पञ्चदशाक्षररूपा नित्या सैषा हि भौतिकाभिमता ।
नित्याः शब्दादिगुणप्रभेदाभिन्नास्तथाऽनया व्याप्ताः ॥

नित्यास्तिथ्याकारास्तिथयः शिवशक्तिसमरसाकाराः ।
दिवसनिशामध्यस्ताः श्रीवर्णास्तेऽपि तद्द्वयोरूपाः ॥
अज्-व्यञ्जन-बिन्दुत्रयसमष्टिभेदैर्विभाविताकारा ।
षट्त्रिंशत्तत्वात्मा तत्वातीता च केवला विद्या ॥
विद्याऽपि तादृगात्मा सूक्ष्मा सा त्रिपुरसुन्दरी देवी ।
विद्या-वेद्यात्मकयोरत्यन्ताभेदमामनन्त्यर्याः ॥'

अयमर्थः—स्फुटितादरुणाद् बिन्दो'रिति । स्फुटितात् उच्छूनात् । बिन्दोः पूर्वोक्तलक्षणात् । 'नादब्रह्माङ्कुरः' । नादस्सर्वशब्दोत्पत्तिहेतुर्वर्णः । स एव ब्रह्म । तद्ब्रह्माङ्कुरः उत्पादकं यस्य सः । तथा चोक्तम्—

'एको नादात्मको वर्णः सर्वनाद विभागवान् ।
सोऽनस्तमितरूपत्वादनाहत इतीरितः ॥'

उपनिषच्च—'ध्याता रुद्रः प्राणं मनसि सहकरणैः नादान्ते परमात्मनि प्रतिष्ठाप्य प्रध्यायीतेशानमि'ति । दीपकानन्दाश्च–ओमिति, बिन्दुरिति, नाद इति एवम्भूतनादब्रह्माङ्कुरो रवः शब्दः पश्यन्त्यादिरूपः व्यक्तः आविर्भूतः । तस्माच्छब्दाद् गगन-समीरण-दहनोदकभूमीनां पञ्चभूतानां वर्णानाम् आदिक्षान्ताक्षराणां च सम्भूतिरुत्पत्तिराम्नाता । अयमर्थः—तस्माद् बिन्दुनादादेव सर्वप्रपञ्चनिष्पत्तिराम्नायते । तस्माच्छब्दात्मकं परं ब्रह्मे'ति । ननु आत्मन आकाशः, तत्सकाशात् जगदुत्पत्तिः श्रूयते । तत् कथं बिन्दुनादात्मकशब्दब्रह्मण एवेति ? उच्यते-सर्वत्र वेदान्तेषु बिन्दुनादात्मकविद्याक्षरदेव परा-पश्यन्त्यादि शब्दप्रपञ्चविभावदर्शनात् । 'यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि, तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ।' 'यदक्षरं भूतकृतं विश्वे देवा उपासते ।' 'तदक्षरं वेदयते, यस्तु सौम्य', 'स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोक्षरः परमस्वराट्', 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्',

'हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्मनिष्कलम् ।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥' इति ।

उपनिषदन्तरेऽपि—दिव्ये ब्रह्मपुरे विरजं निष्कलं शुभ्रमक्षरं विभाति' 'कामराज बीजान्तर्गत ककार-लकार-सहितं बिन्दुत्रयसमष्टिभूतकामराजकलाक्षरस्य स्वरूपं विभातीति ज्योतिर्मयत्वात् । त्रिखण्डान्तेऽपि तत्परं ब्रह्म विभातीति परमप्रकृताक्षरब्रह्मणः ज्योतिर्मयत्वमुपदिश्य तत्स्वरूपं निगमयति । मिश्रबिन्दोः सर्वानन्दमयबिन्दोर्विश्रमादक्षरात्मकमेव ब्रह्मे'ति ब्रह्मोपनिषदादावाचष्टे । इममेवार्थमभिप्रेत्य लघुभट्टारका अपि 'यन्नित्ये तव कामराजमपरमि'त्यादिना निष्कलस्य कामकलाक्षरस्य सर्ववेदमूलत्वेन सर्वप्रकारेण सर्वपुरुषोपास्यत्वं मोक्षप्रदत्वं चाब्रुवन् । तद्व्याख्याकर्तृभिरपि कृष्णानन्दवर्यैः 'यदीॐश्रृणोत्पलकॐश्रृणोति, न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्थामि'त्यादि श्रुतिजालमुपन्यस्य श्रीकामकलाक्षरस्वरूपवैभव एव उपन्यस्तः । प्राञ्चो गुरवश्च—

'अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दमक्षरसंहितम्।
निवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥'

इत्यक्षरब्रह्मण एव सकाशात् जगदुत्पत्तिं ब्रुवन्ति। तथा शब्दानां जननीत्वमत्र भुवने 'वाग्वादिनी'त्युच्यत इति। एवं स्मृतिरपि—

'शब्दब्रह्ममयी स्वच्छा देवी त्रिपुरसुन्दरी' इति।
'एवं शब्दस्य निष्पत्तिः शब्दव्याप्तं चराचरम्' इत्यादि।

तथा च–'आत्मन आकाश' इत्यात्मशब्दस्याऽक्षरापरात्मपरत्वमित्यात्मविदः। एवं शोणबिन्दोः सर्वात्मिकत्वसर्वसृष्टित्वमुक्त्वा तदभेदाच्छुभ्रः बिन्दोरपि तत्स्वरूपमतिदिशति। अथ 'विशदादि'ति। विशदात् सर्वप्रकाशबिन्दोः पूर्वोक्तात्। गगनादिपञ्चभूतात्मकाऽनन्तब्रह्माण्डाविर्भावतिरोभावौ भवत इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—

'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी॥'
'यस्मिन् भावाः प्रलीयन्ते लीनाश्च व्यक्ततां ययुः।
पुनश्चाऽव्यक्ततां भूयो जायन्ते बुद्बुदा इव॥' इति।

एवं रक्त-शुक्ल बिन्दुमयप्रकाशविमर्शात्मकब्रह्मणा सर्वं सृज्यत इति सिद्धम्।

'स्वेच्छाविलसितानन्तजगद्रश्मिवितानवत्।
नौमि संविन्महापीठं शिवशक्तिपदाश्रयम्॥' इति।

शब्दस्पर्शाविति। शब्द आकाशगुणः, स्पर्शः वायुगुणः, रूपं तेजोगुणः, रसोऽम्बुगुणः, गन्धः पृथिवीगुणः, एते गुणा आकाशमारभ्य पृथिवीपर्यन्तमुत्तरोत्तरमेकैकगुणाधिक्येन पञ्चदशगुणाः सम्पद्यन्ते। एतेषां गुणानां पञ्चदशभावेन श्रीविद्या पञ्चदशाक्षरी जाता। तत्स्वरूपिणी चेयमाविर्भूतेत्याह—'पञ्चदशाक्षररूपे'ति। 'भौतिकाभिमता' भूतसम्बद्धत्वेनाभिमता इष्टा। अत एव पञ्चदशाक्षररूपा। स्वस्मादाविर्भूतगुणानां पञ्चदशत्वम्। तद्रूपा तत्स्वरूपिणी। नित्या कूटस्था, तरङ्गबुद्बुदफेनाम्बुधिरिव सकलतत्त्वाविर्भावभूमिरित्यर्थः। तथा च बृहदारण्यके—'इदं महद्भूतमनन्तपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति' इति। मन्त्रोपनिषदि च 'यस्मिन् भावाः प्रलीयन्त' इति। शिवानन्दश्च—

'शिवादिक्षितिपर्यन्तं षट्त्रिंशत्तत्वसंश्रयाः।
यस्योर्मिबुद्बुदाभासाः तं वन्दे चिन्महोदधिम्॥' इति।

कूटस्थाया एव षोडश्याः पञ्चदशावयवात्मकपञ्चदशतिथ्यधिष्ठातृपञ्चदशदेवतामय-पञ्चदशाक्षरीरूपतामाह—'नित्यास्तिथ्याकारा' इति। नित्याः कामेश्वरी प्रभृति चित्रान्ताः, तिथ्याकाराः तिथ्यभिमानिन्यो देवताः। तिथयश्च प्रतिपदादिपूर्णिमान्ताः, शिवशक्तिसमरसाकाराः। प्रकाशविमर्शसम्पुटाकाराः। अत एव

दिवसनिशात्मका। दिवारात्रिरूपाः, प्रकाशविमर्शयोर्दिवारात्रिमयत्वात्। तथा चोक्तं चिद्विलासे—

'सा निशा सकललोकमोहिनी वासरस्य खलु सर्वबोधकः।' इति।

तास्तिथयः श्रीवर्णाः। तेऽपि ते पूर्वोक्तरूपेण पञ्चदशरूपाः। श्रीवर्णाः श्रीविद्यान्तर्गतवर्णगणा अपि तत्तिथिरूपाः तादृशप्रकाशविमर्शशक्तिरूपा इत्यर्थः। अथ मत्र विवेकः—इयमेव प्रकाशविमर्शमयी परा शक्तिः पञ्चभूतात्मिका उत्तरोत्तरगुणवृद्धिद्वारा पञ्चदशसङ्ख्याकमन्त्राक्षरतिथ्यभिमानिनी देवतास्वरूपिणी भूते'ति। तथा च आगमाः—

'एकैकगुणवृद्ध्या तु तिथिसङ्ख्यात्वमागताः।
विमर्शरूपिणी नित्या षोडशी या प्रकीर्तिता॥
गता सा षोडशैर्भेदैस्त्रिपुरा परमेश्वरी।
सुन्दर्यादिमहत्पूर्वा चित्रान्तं च समन्ततः॥
आगमादेव बोद्धव्यमिति सङ्केतमात्रतः।
प्रतिपत्प्रभृतौ देव्याः पौर्णिमास्यान्तिकं प्रिये !॥
एकैकां पूजयेद् यस्तु स सौभाग्यमवाप्नुयात्॥' इति।

सुभगोदयवासनायामपि—

'खं वायुर्ज्योतिरव्भूमिशब्दादिगुणभेदतः।
दशपञ्चतया व्याप्ताः व्यापिकाः पूजयाम्यहम्॥' इति।

अज्व्यञ्जनविन्दुत्रयेति। अचः स्वराः। हलो व्यञ्जनानि। बिन्दुत्रयमनुस्वारत्रयम्। एषां समष्टिः समुदायभावः। भेदोऽवयवभावः। तैः विभाविताकारा उद्भावितस्वरूपा। अत एव षट्त्रिंशत्तत्वात्मा शिवादि क्षित्यन्ततत्वविग्रहा। तेऽपि च पूर्वोक्तरूपेण पञ्चदशरूपाः तत्वातीता च तत्त्वसङ्घातसमुदायस्थानत्वात् तदुत्तीर्णा च। अत एव केवला स्वव्यतिरिक्तवस्त्वभावादेव एकाकिनी, एवम्भूता विद्या श्रीमत्पञ्चदशाक्षरीत्यर्थः।

अयमत्र विद्याया अवयवविभागः—तत्र वाग्भवखण्डे पञ्च स्वराः, सप्त व्यज्जनानि, संहत्य द्वादश वर्णाः। कामराजाख्ये द्वितीयखण्डे षड् स्वराः अष्ट व्यञ्जनानि सम्भूय चतुर्दश वर्णाः। शक्त्याख्ये तृतीयखण्डे चत्वारः स्वराः, षड् व्यञ्जनानि, संहत्य दश वर्णाः। सर्वेऽपि सम्भूय षट्त्रिंशदक्षराणि अवयवरूपाणि। समुदायरूपा विद्या सर्वतत्त्वातिक्रान्ता।

ननु तर्हि कादिविद्याया अपि उभयात्मकत्वाभावे तस्यामुपादेया बुद्धिर्न स्यात्, कुतः ? देवतावैजात्यात्। तत् कथं हादेरेवोभयात्मकत्वं प्रतिपाद्यते इति। अत्रोच्यते—कादेरपि विद्याया उभयात्मकत्वमस्त्येव। इयानेवाऽनयोर्विद्ययोर्भेदः—

हादौ प्रथमखण्डे पञ्च स्वराः, सप्त व्यञ्जनानि; कादौ प्रथमखण्डे पञ्च व्यञ्जनानि, सप्त स्वराः। आहत्य विद्याद्वयेऽपि प्रथमखण्डे द्वादशवर्णत्वं समानम्। तस्मादुभयात्मकत्वमुभयोर्विद्ययोरस्त्येव। तथा च छान्दोग्योपनिषदि—'यद् रूपकं तदेव खं, यदेव खं तदेव कमिति कादिहाद्योरत्यन्ताभेदेन उभयात्मकत्वं प्रतिपादितम्। तदुभयविद्ययोरुपासनाप्रकारस्तु गुरुमुखादेवाऽवगन्तव्यः। देवताद्या अपि मन्त्रवदुभयात्मकत्वमुपदिश्य मन्त्रदेवतयोरैक्यमाह–**विद्याऽपि तादृगात्मेति**। विद्या चिदानन्दस्वरूपिणी, तादृगात्मा विश्वात्मिका तदुत्तीर्णा च। **सूक्ष्मा** परिच्छेत्तुमशक्या। सा सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धा। त्रिपुरसुन्दरी—त्रिपुरा च सुन्दरी च त्रिधावस्थितसमस्तवस्तुपूरणात् सर्वयोगिभिरूपास्यत्वेन स्पृहणीयत्वं च त्रिपुराशब्दनिर्वचनञ्च पूर्वमेव प्रपञ्चितम्। देवी स्वच्छन्दप्रकाशरूपविश्वसर्जनादि क्रीडारूपा परा विद्यावेद्यात्मकतयोः पञ्चदशाक्षरात्रिपुरसुन्दर्योः अत्यन्ताभेदं सार्वकालिकैक्यमामनन्ति। प्रतिपादयन्ति आर्याः परमेश्वरप्रमुखाः परमयोगिन इत्यर्थः। तथा च चिदम्बररहस्ये—

'अहं पञ्चाक्षरः साक्षात् त्वं च पञ्चादशाक्षरी।' इति।

चतुःशत्यां च—

'यस्य यस्य पदार्थस्य या या शक्तिरुदीरिता।
सा सा सर्वेश्वरी देवी स सर्वोऽपि महेश्वरः॥
व्याप्ता पञ्चदशार्णैषा विद्या भूतगुणात्मिका।
पञ्चभिश्च तथा षड्भिश्चतुर्भिरपि चाक्षरैः॥
स्वरव्यञ्जनभेदेन सप्तत्रिंशत्प्रबोधिनी।
तत्त्वातीतस्वरूपा च विद्यैषा भाष्यते परा॥' इति।

षट्त्रिंशत् तत्त्वानि-शिव-शक्ति-सदाशिव-ईश्वर-शुद्धविद्या-माया-कला-विद्या-राग-काल-नियति-शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाऽऽकाश-वाय्वग्नि-सलिल-भूमयः। तत्र शिवतत्त्वं नाम जगतः स्रष्टुमिच्छां परिगृहीतवतः परमशिवस्य प्रथमः स्पन्दः। एषैवेच्छाशक्तितत्वम्, अप्रतिहतेच्छत्वात्। तदेवाङ्कुरायमाणमिदं जगत् स्वात्मनाहन्ताद्यास्वच्छायास्थितं रूपमीश्वरतत्त्वम्। अहन्तेदन्तयोरैक्यप्रतिपत्तिशुद्धविद्या-स्वांशभूतेषु भावेषु भेदप्रथा माया। यदा तु परमेश्वरः पारमैश्वर्यात् मायाशक्त्या स्वरूपं ग्राहयित्वा सङ्कुचितार्थग्राहकतामश्नुते, तदा पुरुषसंज्ञकः। अयमेव मायामोहितः कर्मबद्धः संसारी। जगदात्मना परिणतात् जगतश्चाभिन्नमपि आत्मानं भिन्नं जानतः पुरुषस्यास्य मोहः। परमेश्वरस्य न भवेत्, इन्द्रजालमिवैन्द्रजालिकस्य योगिनः स्वेच्छासम्पादितभ्रमस्य भ्रान्तिः। चित्स्वरूपी मुक्तः परमशिव एव। अस्यैव सर्वकर्तृत्व-सर्वत्व-पूर्णत्व-नित्यत्व-व्यापकत्व शक्तयः सङ्कुचिता अपि सङ्कोचाग्रहणेन कलाविद्या-राग-काल-नियतिरूपतया भवन्ति। कालनामास्य पुरुषस्य किञ्चित्कर्तृकहेतुः अविद्या किञ्चिज्ज्ञत्वकारणम्।

रागो विषयेषु अभिषङ्गः। कालो हि भावाऽभावानां भासना भावना भावनात्मिका। क्रमाच्छेदभूता नियतिः ममेदं कर्त्तव्यं न ममेति नियमहेतुः। एतत् पञ्चदशकस्य स्वरूपावारक्षमत्वात् कञ्चुकमिति चोच्यते। अहङ्कारादिपृथिव्यन्तानामुपादानकारणं प्रकृत्तिः। सैषा सत्व-रजस्तमसां साम्यावस्था। अहङ्कारो ममेदमित्यभिमान-साधनम्, बुद्धिः निश्चयसाधनम्। सङ्कल्पविकल्पसाधनं मनः। एतत्त्रयमन्तःकरणम्। शब्दस्पर्शरूपरसात्मविषयाणां क्रमेण ग्रहसाधनानि श्रोत्रत्वक् चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि। वचनादानगमनविसर्गानन्दरूपक्रियासाधनानि क्रमेण वाक् पाणिपादपायूपस्थाः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः सामान्यात्मकाः पञ्च तन्मात्राणि आकाशमवकाशप्रदम् वायुस्सन्ततं चालनम्। वह्निर्दाहकः पावकश्च। सलिलमाप्यायकं स्रावणं च। भूमिर्धारिका। एतानि पञ्च महाभूतानि। एते षट्-त्रिंशत् तत्त्वरूपाः। तत्त्वातीता सा श्रीविद्येति सिद्धम्।

सुभगोदयमते तत्त्वातीता चन्द्रकलाविद्या, अकथात्मिका अकारादिस्वराः षोडश। कादितान्ताः षोडश। थादिसान्ताः षोडशा। एवं षोडशधा विभज्यमानत्वात् चन्द्रकलात्वम्। चन्द्रकलासु तथा दृष्टत्वात्, 'अकथादित्रिपीठेशीमि'ति श्रुतेश्च। कामकला नाम अकारोकारमकारतया त्रिधा विभक्ता मातृका। कादिभान्ताश्चतु-र्विंशतिवर्णाः सूर्यकला। अकारादि षोडशस्वराश्चन्द्रकला मकारादिक्षकरान्तदशकला अग्नेः। एवं त्रिखण्डामातृकला 'कामकले'त्युच्यते। तथा चोक्तम्—

'षोडशेन्दोः कला भानोर्द्विद्वादश दशाऽनले।
सा पञ्चाशत् कला ज्ञेया मातृकाचक्ररूपिणी'ति ॥

एताः पञ्चाशत् कलाः पञ्चाशत् वर्णात्मिका पञ्चदशाक्षरीमन्त्रेऽन्तर्भूताः। यथा आदिम-ककारेण अन्तिमो मकारः प्रत्याहृतः तन्मध्यवर्तिनां वर्णानां ग्राहकः। अयमेव लकारः एकारवर्णपूर्ववर्तिना ककारेण प्रत्याहृतः पञ्चाशद्वर्णग्राहकः। ननु अनेनैव प्रत्याहारग्रहणेन पञ्चाशद्वर्णात्मकमातृकासङ्ग्रहणे किमकर्थं ककारलकारयोः प्रत्याहारग्रहणप्रयासः? उच्यते, ककारादिलकारान्तां 'कला' शब्दवाच्यत्वं गौणम्। व्यञ्जनानां स्वरान् प्रत्यङ्गत्वात्। कलानां स्वराणां प्रधानत्वमिति गुणप्रधानभाव-दर्शनार्थं प्रत्याहारद्वयाश्रयणं कृतं सनकादिभिरिति ध्येयम्। चत्वारोऽनुस्वाराः बिन्दुलक्षकाः, तेन बिन्दुना तदुपरि प्रतीयमानो नादो गृहीतः। एवं नाद-बिन्दु-कलात्मकं श्रीचक्रं त्रिखण्डमिति ध्येयम्।

सादाख्या कला श्रीविद्याऽपरपर्याया नादबिन्दुकलातीता। एताः षोडश नित्या स्वान्तर्भूताः। तथाहि अकारादयः षोडश स्वराः। ककारादयः तान्ताः षोडश। थकारादयः सान्ताः षोडश। एवं षोडशत्रिकं षोडशनित्यास्वन्तर्भूतम्। हकारः आकाशबीजं बैन्दवाकाशे निलीनम्। ककारः अन्तःस्थास्वन्तर्भूतोऽपि ककारेण प्रत्याहारार्थं पुनर्गृहीतः। क्षकारस्तु ककारसमुदायरूपत्वात्। ककारादयः

सकारान्ताः द्विषोडश स्वरसहिताः नित्यास्वन्तर्भूताः। अकारेण प्रत्याहृतः क्षकारः 'अक्षमाले'ति गीयते। अतः क्षकारेण सर्वमातृका सङ्गृहीता भवति। अत एव अन्तिमखण्डे ककार-लकारयोर्योगे 'कला' शब्दनिष्पत्तिः। एवं मन्त्रेण सर्वमातृका गृहीता भवति। अतश्च षोडश नित्यानां मन्त्रगतषोडशवर्णात्मकत्वं षोडशवर्णानां पञ्चाशद्वर्णात्मकत्वं पञ्चाशद्वर्णानां पञ्चाशत् कलात्मकत्वमिति सिद्धम्। कलात्मिका मातृका अक्षरमालात्मिका मातृका उभयमपि यथायोगं चक्रेऽन्तर्भूतम्। तथाहि— अन्तःस्थाश्चत्वारः, ऊष्माणश्चत्वारः। एवमष्टौ वर्णाः अष्टकोणात्मकाः। कादयो मावसानाः वर्गपञ्चमान् विहाय दशारयुग्मेऽन्तर्भूताः। वर्गपञ्चमास्तु अनुस्वाररूपेण बिन्दावन्तर्भूताः। चतुर्दशारे चतुर्दश स्वराः अन्तर्भूताः। अनुस्वारविसर्गयोर्बिन्दावन्तर्भाव इति चन्द्रयन्त्रयोरैक्यं सुभगोदयमतानुसारेण कथितम्। पूर्णोदयमतानुसारेण तु सोम-सूर्याऽनलात्मकतया चक्रस्य त्रिखण्डत्वम्। एवं मन्त्रस्यापि त्रिखण्डत्वं प्रसिद्धम्। ऐन्दव्यः कलाः षोडश इन्दुखण्डेऽन्तर्भूताः। स चायं खण्डः इन्द्वात्मकयन्त्रखण्डेऽन्तर्भूतः। एवं भानोः चतुर्विंशतिकला भानुखण्डेऽन्तर्भूताः। स च खण्डः भान्वात्मकयन्त्रखण्डान्तर्भूतः। एवमग्नेया दशकला आग्नेयखण्डे अन्तर्भूताः। स च खण्डः यन्त्रे आग्नेयखण्डे अन्तर्भवतीति कला-यन्त्र-मन्त्राणामैक्यमनुसन्धेयम्। षोडशवर्णात्मकत्वं मूलविद्यायाः तदङ्गत्वं च नित्यानां प्रतिपादितम्। शुभागमपञ्चके तत्र वसिष्ठसंहितायाप्येवं निरापितम्। तच्च प्रागेव-प्रदर्शितम्।

"प्रतिपन्नाम विज्ञेया चन्द्रस्य प्रथमा कला।
द्वितीयाद्या द्वितीयाद्याः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः॥' इति

अयमर्थः—चन्द्रस्य प्रथमा या कला, सा प्रतिपत्तिथिनामधेया, सैव कलात्मिका (शुक्लपक्षे) सूर्यमण्डलान्निर्गता। कृष्णपक्षे सूर्यमण्डले प्रविष्टा। एवं शुक्लपक्षे सूर्यमण्डलान्निर्गता द्वितीया कला द्वितीया तिथिः। कृष्णपक्षे तु सूर्यमण्डलं प्रविष्टा कला द्वितीया तिथिः। एवं सर्वत्रोन्नेयम्। ततश्च पञ्चदशकला व्यवधानं सूर्यचन्द्रयोः यत्र सा पौर्णमासी पञ्चदश्यां कलायां सूर्यचन्द्रयोः अत्यन्तसंयोगः यत्र सामावास्येति ज्ञेयम्।

अतः कौलमते कलानां चन्द्रकलात्मिकानां षोडशानां नित्यानां प्रतिदिनमेकस्या एवानुष्ठानम्। सर्वासां समयमते। षोडश्याः कलायास्तु पञ्चदशस्वपि तिथिष्वनुष्ठानं सिद्धम्। पञ्चदशानां नित्यानां तत्रैवान्तर्भावात्। अतः षोडशनित्यानां स्वरूपमुक्तम्। यथा—

"दर्शाद्याः पूर्णिमान्ताश्च कलाः पञ्चदशैव तु।
षोडशी तु कला ज्ञेया सच्चिदानन्दरूपिणी॥

अस्यार्थः—दर्शान्ताः पूर्णिमान्ताः तिथयश्चन्द्रकलाः। दर्शा नाम अमावास्यानन्तरभाविनी प्रतिपत्कला। तस्यामीषद्दर्शनाद् दर्शा, दर्शा आद्या यासां ताः।

पूर्णिमा अन्तिमा यासां ताः। दर्शाः दृष्टा, 'दर्शसा, दृष्टरूपा, विश्वरूपा, सुदर्शना, आप्ययमाना, अल्यायमाना, आद्याया, सूनृतेदा, आपूर्यमाणा, आपूर्यमाणा, पूरयन्ती पूर्णा, पौर्णमासी' इत्येतानि नामधेयानि श्रुतिचोदितानि सङ्गृहीतानि 'दर्शाद्याः पूर्णिमान्ताः' इत्यनेन। एतासां स्वरूपं पुरस्तान्निवेदयिष्यते। दर्शादीनां पञ्चदशानां कलानां यथाक्रमं 'त्रिपुरसुन्दरी प्रभृतयः पञ्चदश नित्या अधिदेवताः। षोडश्याश्चिद्-रूपायाः कलायाः सादाख्यतत्वरूपत्वात् अधिदेवतान्तरं नास्ति। स्वयमेव सर्वस्याधि देवतेति ध्येयम्। एतासामभिमानिनी देवता कामदेव एक एव। अधिष्ठानदेवता कामेश्वर्येकैव। अतश्च मूलविद्यागतपञ्चदशार्णानां दर्शादयः कलाः नित्याः कलाश्च, विग्रहान्तरमित्यनुसन्धेयम्। अत एव दर्शादिकलानां त्रिखण्डत्वं सिद्धम्। 'दर्शा दृष्टा दर्शिता विश्वरूपा सुदर्शना' एषः आग्नेय खण्डः। 'आप्यायमाना आप्यायमाना भाषाया सूनृतेदा' एव सौरखण्डः। आपूर्यमाणा आपूर्यमाणा पूरयन्ती पूर्णा पौर्ण-मासी' एष चन्द्रखण्डः। तुरीयो गुरुमुखात् ज्ञेयः। एतासां कलानां नित्यात्वेन ऐक्यं सम्पाद्य प्रतिपदादौ उपास्यम् तत्प्रकारः पूर्वं प्रदर्शितः। 'दर्शा' कला शिवतत्वा-त्मिका। 'दृष्टा' कला शक्तितत्वात्मिका। 'दर्शज्ञा' कला मायातीतस्वरूपात्मिका। 'विश्वरूपा' कला शुद्धविद्यातत्वात्मिका। 'सुदर्शना' कला जलतत्वात्मिका। एवं पञ्चतत्वात्मकम् अग्नेयखण्डम् अग्निस्याधिदेवता। कामदेवस्तु सर्वत्राऽधिदेवता। कामेश्वरी सर्वत्राधिष्ठात्रीत्युक्तम्। आप्यायनाना कला तेजस्तत्वात्मिका। आप्याय-माना कला वायुतत्वात्मिका। आप्यायाकला मनस्तत्वात्मिका। सूनृता कला पृथ्वी-तत्वात्मिका। इरा कला आकाशतत्वात्मिका आपूर्यमाणा कला विद्यातत्वात्मिका। एष सौरखण्डो द्वितीयः तत्र सूर्योऽधिदेवता। कामदेवस्तु सर्वत्राधिदेवता। कामेश्वरी सर्वत्राधिष्ठात्रीत्युक्तम्। आपूर्यमाणायाः कलायाश्चन्द्रखण्डान्तःस्थिताया अपि सौरखण्डेऽन्तर्भावः। इराकलाप्रभेदत्वात् इराऽऽपूर्यमाणयोरैक्यमिति अनुसन्धेयम्। आपूर्यमाणा कला माहेश्वरतत्त्वात्मिका। पूरयन्ती कला परातत्वात्मिका। पूर्णा कला आत्मतत्वात्मिका। पौर्णभासीकला सदाशिवतत्वात्मिका। एष सौम्य खण्डः। सोमोऽस्याधिदेवता। कामदेवः सर्वत्राधिदेवता, कामेश्वरी सर्वत्राधिष्ठात्रीत्युक्तम्। नित्यकला सादाख्यातत्वात्मिका।

एतास्तु विशुद्धिचक्रे षोडशारे प्रागादिक्रमेण षोडश दिक्षु परिभ्रमन्ति। तास्तु आज्ञाचक्रोपरिस्थितचन्द्रमण्डलस्य षोडश कला इति। सुभगोदये यत् प्रपञ्चितं तत् पञ्चदशकलानामेव षोडशारे परिभ्रमणम्। षोडश्याः कलायाः सहस्रकमल एवावस्थानम्। तत्रावस्थितायाः नित्यायाः कलायाः प्रभापटलं षोडशारे स्फुरतीत्येवं परमित्यनुसन्धेयम्। एवं पञ्चदशनित्यासमुदायात्मकस्य मन्त्रस्य पञ्चदशतिथिष्व-नुष्ठाने विहितम्। पृथङ् नित्यानुष्ठानं तु प्रतिदिनं पृथक् नियतम्।

एतच्चातिरहस्यम्। इममेवार्थं श्रुतिराह— तथा च तैत्तिरीयशाखायां काठके श्रूयते। 'इयं वा व सरघे'त्यनुवाकः। तत्र षोडशनित्यात्मकदिवसपरिज्ञाने फलं

प्रतिपादितम् ज्ञानमात्रफलप्रतिपादकत्वात् अनारभ्याधीतम्। अश्वमेधकाण्डानन्तरं 'संज्ञानं विज्ञानमि'ति तिथिप्रतिपादकवाक्यानां प्रकरणविच्छेद एव। तस्याऽनुवाकस्य ब्राह्मणम् इयं वा वसरघे'ति। एवमुभयं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वाक्यमनारभ्याधीतम्। ज्ञानैकफलं वाक्यजातम्।

'इयं वा व सरघा' अस्यार्थः—इयं चन्द्रकला सादाख्या, सरघा सरघावत् सरघा। मधुस्यन्दिनी अमृतस्यन्दिनीति। श्रीचक्रात्मकचक्रस्य सरघात्वनिरूपणम्। 'तस्या अग्निरेव सारघं मधु'। तस्याः सरघाया अग्निरेव अग्निस्थानमेव बैन्दवं त्रिकोणं सारघं सरघोद्भूतं मधु। तस्यैव सुधासिन्धुरूपत्वात्। सारघस्य मधुनः उपचयापचयप्रकारमाह –'या एता पूर्वपक्षाऽपरपक्षयो रात्रयः ता मधुकृतः।' ता रात्रयो मधु कुर्वन्तीति मधुकृतः। रात्रिष्वेव मधुनः सङ्ग्रह इति लोकप्रसिद्धिः। रात्रावेव चन्द्रकलारूपायाः श्रीविद्याया अनुष्ठानम्, न च दिवस इत्युपदेशः। पूर्वपक्षरात्रयो दर्शादिपूर्णिमान्ताः पूर्वं निरूपिताः।

कृष्णपक्षरात्रिनामधेयानि—'सुता, सुन्वती, प्रसुता, सूयमाना अभिषूयमाणा, पीती, प्रपा, सम्पातृप्तिस्तर्पयन्ती। कान्ता, काम्या, कामजाताऽऽयुष्मती, कामदुघा, एताः कृष्णपक्षरात्रयः। एतासां कृष्णपक्षरात्रीणाम् आधारचक्र एवाऽमावास्यात्मकतयावस्थानात्। समयिनां तत्र व्यवहाराभावात्, शुक्लपक्षरात्रिष्वेव चन्द्रकलासञ्चारात्, तत्रैव कुण्डलिनीप्रबोधात्, स्वरूपमात्रोद्देश एव कृतः। शुक्लपक्षरात्रीणामेव कलात्वम्। तत्स्वरूपं पूर्वमेव निरूपितम्। अत एव कुण्डलिनीप्रबोधो रात्रावेव न दिवा। दिवसानां मधुनः स्रावकत्वादित्याह—'यान्यदानि (?) ते मधुवृषाः'। मधुवर्षन्तीति मधुवृषाः। अत एव योगिनः दिवा कुण्डलिनीं न प्रबोधयन्ति। शुक्लकृष्णपक्षयोर्दिवसानां नामानि नोक्तानि। अप्रस्तुतत्वात्। तथापि वेदे फलश्रवणात् उद्देशमात्रेण कथ्यन्ते।

शुक्लपक्षदिवसनामानि—'संज्ञानं, विज्ञानं, प्रज्ञानं, जानदभिजानत्, सङ्कल्पमानं, प्रकल्पमानम्, उपकल्पमानम्, उपक्लृप्तं, क्लृप्तम्। श्रेयोऽवसयि आयतसम्भूतं भूतमि'ति शुक्लपक्षदिननामानि। कृष्णपक्षदिननामानि तु 'प्रस्तुतं विष्टुतं संस्तुतं कल्याणं विश्वरूपम्। शुक्रममृतं तेजस्वि तेजःसमिद्धम्। अरुणं भानुमत् मरीचिमत् अभितपत् तपस्वत्।' एतेषामुभयेषां शुक्लकृष्णपक्षाऽहोरात्राणां नामधेयानि यो वेद तस्य फलमाह–'स यो ह वा एता मधुकृतश्च मधुवृषां च वेद'। इत्यादिना अस्य वेत्तुः एताः अग्नौ बैन्दवस्थाने मधु सुधासिन्धुं कुर्वन्ति। अस्य इष्टापूर्तं वाञ्छितार्थंपूर्तिं न धयन्ती न रिक्तीकुर्वन्तीति'। व्यतिरेके अनिष्टमाह–"अथ यो न वेद न हास्यैता अग्नौ मधु कुर्वन्ति, धयन्त्यस्येष्टापूर्तम्। व्याख्यातप्रायमेतत्। अयमर्थः—चन्द्रकलानुष्ठानं नाम मातृकामन्त्रयोः ऐक्यम्, मन्त्रचक्रयोः ऐक्यम्, चक्रनित्ययोः ऐक्यम्, नित्याप्रतिपदादिकलयोः ऐक्यम् इति समयिमततत्त्वम्। एतदनुष्ठाने शुक्लपक्षकृष्णपक्षविवेकः दिवसरात्रिविवेकश्चोपयुज्यते। दर्शादिपूर्णिमान्तास्वेव कलासु चतुष्टयैक्यानुसन्धानम्,

नाऽमावास्यायाम् । कृष्णपक्षशब्द अमावास्यापर इत्युक्तं प्रागेव । अतश्चामावास्यायामिव शुक्लपक्षदिवसेष्वपि नानुष्ठानमिति ध्येयम् । एवं परिशेषवृत्त्या अमावास्यायामुपासनानिषेधः, नतु सर्वस्मिन् कृष्णपक्षे । अतश्च रात्रिषु अमावास्या व्यतिरिक्तासु उपासना, न सर्वेषु दिवसेष्विति गुरुपरम्परातो ज्ञेयम् । 'यो ह वा अहोरात्राणां नामधेयानि वेद, नाहोरात्रेष्वार्तिमच्छंति । संज्ञानं विज्ञानं दर्शा दृष्टे'ति । एतावनुवाकौ पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि । प्रस्तुतं विष्टुतं सुता सुन्वतीति । एतावनुवाकावपरपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि ।' नाहोरात्रेष्वार्तिमच्छंति, य एवं वेदेति वाक्यजातं पूर्ववदेव व्याकृतम् । इतः परं यद् वक्ष्यमाणं मुहूर्ताऽर्धमासघटिकादीनां कालानां नामधेयजातमत्रैवान्तर्भूतमिति, एतद्व्याख्यानेनैव व्याख्यातमित्यनुसन्धेयम् ।

अत एव संज्ञानानुवाक 'इयं वाव सरघे'त्यनुवाकश्च व्याकृत एवेत्यवगन्तव्यम् । यस्तु सावित्रप्रकाशके 'प्रजापतिर्देवानसृजते'त्यनुवाके 'स यदाह'त्यारभ्य 'जनको ह वैदेह' इत्यन्तेन तिथ्यात्मकत्वं सवितुः प्रतिपादितम्, तत् तु सादाख्यतत्वात्मिकायाश्चन्द्रकलाविद्याया श्रीविद्यारत्ननामधेयायाः पञ्चदशतिथ्यात्मिकायाः प्रसादसमासादितसामर्थ्यं सवितुः, नान्यथेति प्रतिपादयितुं गौण्या वृत्त्याऽऽह श्रुतिः । अत एव 'एष एव तदि'ति गौणकृत्याश्रयणं प्रकटितम् । एतद्ग्रन्थकलापानन्तरं वाक्यं 'जनको ह वैदेहः अहोरात्रैः' इत्याम्नातम् । जनकः उत्पादकः श्रीविद्याया ऋषिः । विदेह एव वैदेही मन्मथः अहोरात्रैरहोरात्रात्मकैः पञ्चदशाक्षरीमन्त्रवर्णैः दर्शादिपूर्णिमान्तकलात्मकैः समाजगाम मन्त्रम् आहृतवानित्यर्थः । यस्तु मन्त्रमाहरति स ऋषिरित्युच्यते । अत एवाऽरुणोपनिषदि—

'पुत्रो निऋत्या वैदेहः ।' निऋत्याः लक्ष्म्याः पुत्रः, अथवा अनिऋत्याः लक्ष्म्याः पुत्रः वैदेहः मन्मथः । 'अचेता यश्चेतनः', अनङ्गत्वादेव चेतोरहितः, चेतनश्च सर्वभूतान्तर्यामित्वात् । 'स तं मणिमविन्दत्' सोऽनङ्गः प्रसिद्धं मणिं विद्यारूपम् अविन्दत् लब्धवान् अपश्यदित्यर्थः । असौ अनङ्गः अन्धोऽप्यपश्यत् । 'अन्धो मणिमविन्ददि'ति वाक्यशेषः बलाल्लभ्यते । अत एव परचित्कलायाः विद्यायाः त्रिपुरसुन्दर्याः मन्मथः ऋषिरभूत् । 'सोऽनङ्गुलिरावयत् ।' सोऽनङ्गत्वादेव अनङ्गुलिरावयत् असीव्यत् । सीवनानन्तरकृत्यमाह—'सोऽग्रीवः प्रत्यमुञ्चत् ।' सोऽनङ्गत्वादेवाऽग्रीवः मणिसम्पादनफलं प्रत्यामोचनम् अकरोत्, धृतवानित्यर्थः । विद्यारत्ने मणिस्वारोपस्य फलं धारणमेव न भवतीत्याह—'सोऽजिह्वोऽसश्चत ।' सोऽनङ्गः, अनङ्गत्वादेवाजिह्वः, असश्चत अचूचुषत्, आस्वादितवानित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-अनङ्गः पूर्वं विद्यारत्नं पञ्चदश वर्णात्मकं षोडशनित्यात्मकं षोडशकलात्मकं नानावेदेषु नानास्मृतिषु नानापुराणेषु विप्रकीर्णं दृष्टवान् । तदनन्तरं विप्रकीर्णमिमं मन्त्रं दृष्ट्वा सीवनं कृतवान् । पञ्चाशद् वर्णान् त्रिधा विभज्य, खण्डत्रयं कृत्वा, त्रिपुरसुन्दर्यादि षोडशनित्यास्तत्रान्तर्भाव्य, प्रतिपदादितिथीन् षोडश तत्रान्तर्भाव्य, पञ्चाशद्वर्णात्मकं त्रिखण्डं कृत्वा, तत्र सोमसूर्यानलात्मकतया ब्रह्मविष्णु महेश्वरात्मकतया सत्वरजस्त-

मस्तत्वव्यवस्थिततया जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थापन्नतया सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुभूततया निश्चित्य, श्रीविद्यात्मके चतुर्थे खण्डे पञ्चदश कलानामन्तर्भावं निश्चित्य, भुवनेश्वरीप्रभृतीनां योगिनीविद्यानां नवानां त्रिकस्य एकैकह्रीङ्कारेणाऽन्तर्भावमङ्गीकृत्य, सर्वावस्थात्मकं सर्ववेदात्मकं सर्वदेवात्मकं सर्वशब्दात्मकं सर्वशक्त्यात्मकं त्रिगुणात्मकं त्रिखण्डं त्रिगुणातीतं सदाख्यापरपर्यायं षड्विंशशिवशक्तिसम्पुटात्मकं निश्चित्य, वर्णपञ्चदशकेन मूलविद्यामासेव्य, तदनन्तरं स्यूतं मन्त्रराजं ग्रीवायां धृतवान्। चिरकालध्यानयोगेन पूजितवान्। तदनन्तरं चन्द्रकलामृतास्वादनं कृतवान् इति स मन्मथः ऋषिरस्य मन्त्रस्येत्यर्थः। 'नैतमृषिं विदित्वा नगरं प्रविशेत्।' एतमृषिं मन्मथं विदित्वा नगरं न प्रविशेत्। नगरं श्रीचक्रात्मकं नगरं न पूजयेत्। बाह्यपूजां न कुर्यादिति निषेधविधिः। बाह्यपूजायामेव ऋषिच्छन्दः प्रभृति ज्ञानपूर्वकत्वम्। आन्तरपूजायां तादात्म्यानुसन्धानात्मिकायां ऋष्यादिज्ञानं नास्त्येव। उपयोगस्तु दूरत एव। अतः वस्तुसिद्ध ऋष्यादिपर्युदासेन श्रीचक्रस्य बाह्यपूजनं त्रैवर्णिकैर्न कर्तव्यमिति नियम्यते। तेषामान्तरपूजाप्रकारः उत्तरत्र वक्ष्यते॥ 'यदि प्रविशेत्।' असंशये संशयोक्तिः। यदि वेदाः प्रमाणमितिवत्, प्रविशेदेवेत्यर्थः। 'मिथौ चरित्वा प्रविशेत्। 'चर' गतिप्रेक्षणयोः'। प्रविशेत् आन्तरपूजां कुर्यादित्यर्थः। यद्वा–मिथौ मिथुनोभूतौ शिवौ उभयोर्मेलनमवगत्य प्रविशेदनुसन्दधीतेति। पूर्वव्याख्यानेऽपि ऐक्यानुसन्धाने सहायान्तरं न कर्तव्यम्। एकान्त एव विद्या फलतीत्युपदेशः। तत् कथम्? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन द्रढयति—'तत् सम्भवस्य व्रतम्' सम्भवो मन्मथः। चित्तजातत्वात् तस्य व्रतस्य माहात्म्यम्, सहायान्तरं तिरस्कृत्य एकाकिनैव रहस्ये स्त्रीपुरुषसंयोजनरूपम्। अतो मन्मथोपदिष्टमन्त्रानुष्ठानकृतां तथैव तदनुष्ठानमिति गोप्येयं विद्येति तात्पर्यम्। द्वितीयव्याख्याने मन्मथो मिथुनमवगत्य तस्मिन् मिथुने प्रविशति। एवं शिवशक्तिसम्पुटमवगत्य साधकेन प्रवेष्टव्यमिति श्रुतेरर्थः। अतश्च 'पुत्रो निरृत्या वैदेहः' 'जनको ह वैदेह' इति श्रुतिद्वयस्य वैदेहयोरुभयोः एकप्रत्यभिज्ञाविषयत्वात्। 'स यदाहे'त्यादिवाक्यकदम्बकं प्रतिपदादितिथिरूपचन्द्रकलात्मिकायाः श्रीविद्यायाः प्रतिपादनद्वारा सवितुस्तत्प्रसादजन्यं माहात्म्यं नान्यथेत्येवं परमिति सर्वमनवद्यम्।

इत्थं प्रकटितायामपि श्रीविद्यायाम् 'अभिगमाध्ययनमननुभावितं चार्थतः स्वरस्य चन्दनभारवत् केवलं भवती'ति निरुक्तकारादिवचनेनार्थज्ञानहीनस्य निष्फलत्वश्रवणात् 'य एतेन दविष्ठा यजते य उचैनदेवं वेदे' त्यनुष्ठानज्ञानयोः समफलत्वज्ञापनश्रुतिदर्शनाच्च सर्वथा मन्त्रार्थज्ञानमवश्यं भावि।

मन्त्रो नाम अनुष्ठेयार्थप्रकाशकं मननसाधनम्। मननं च अनुभूतार्थविषयः स्मृतिः। अनुष्ठेयार्थश्च प्रकाशकं च तदुभयम् अनवगतार्थस्य मन्त्रस्य पुरुषस्य न सम्भवति। एवं मन्त्रार्थेऽवगन्तव्ये मन्त्राक्षराणामिति गहनार्थत्वादव्याख्यातानि तानि चेत्, वाक्यार्थमन्यथा योजयन्ति इति मन्त्रे च व्याख्यानसापेक्षे सति

सकलविद्यानिधेः हयग्रीवरूपिणो भगवतो महाविष्णोः लब्धविद्येनापरिच्छिन्न-चिच्छक्तिकलासमावेशतरङ्गितहृदयेनाऽगस्त्यमुनिना विरचितः टीकार्थो निरूप्यते। 'कन् दीप्ताावि'त्यस्माद् धातोः कन्यन्ते प्रकाश्यन्ते अनेन शब्दार्थजालान'ति वा, कनयतीति वा। कनतेः क्विप्। उणादयो बहलमिति बहुलग्रहणात् ङः। स्वरादित्वात् अव्ययत्वम्। एन लोपः। 'इक् स्मरणे' इत्यस्मात् इङः अध्ययेन इत्यस्मात् करवा औणादिको विच् प्रत्ययः। संविधार्थधातुकार्थधातुकयोरिति गुणः। 'वेरपृक्तस्ये'ति प्रत्ययस्य 'व' लोपः। 'निपात एकाजनाङ्' इति निपातत्वात् प्रकृतिभावः। 'ईयते स्मर्यते अधीयते वा सर्ववेदशास्त्रादिकला अनेनेति। क च तत् ए च क ए। पुनः पुनः प्रकाशमानबुद्धिरित्यर्थः। ई इयते व्याप्नोतीति ई। ईङ् व्याप्ताावित्यस्मात् क्विपि निपातत्वात् प्रकृतिभावः। पुनः पुनः प्रकाशमानबुद्धिव्यापनमिति यावत्। लहरी-त्यत्र परोक्षतया लह्रीत्युक्तम्। 'परोक्षप्रिया इव हि देवा' इति श्रुतेः। पुनः पुनः प्रकाशमानबुद्धिव्यापनलहरी। 'क ई ए ल ह्रीं'—मियत इति म माङ्माने शब्दे च (क्विप्), परोक्षश्रुत्या लुप्ताकारत्वेन वा गृह्यते। 'मितेरपीतेर्वे'ति श्रुतेः। 'क ई ए लह्रीं' तद्युक्ता परानपेक्षं यथा तथा स्वयमेवाववोधितानीत्यर्थः। 'क ए ई ल ह्रीं'—अनेन धर्माख्यपुरुषार्थसाधनब्रह्मचर्यसमृद्धिनिर्मितिरुक्ता। तस्मादेव 'वाग् भव' मित्युच्यते। वाक् प्रवृत्तिजालनिमित्तत्वात्। अनेन ब्राह्मणैरुपस्यमानगायत्री-मन्त्रसार उक्तः। इष्टदेवताप्रशंसनात्मकत्वेन वाग् जालप्रवर्तकत्वात् ऋग्वेदात्म-कत्वम्। हन्यन्ते एहिकामुष्मिकतापत्रयाणि इति 'ह'। 'हन हिंसागत्योरि'त्यस्मात् क्विप्। अन्तलोप औणादिकः। अनेन धन-कनक-वाहन-भूम्यादिसम्पत् प्रचया इति। स अवसादनार्थात् सुनोतेः स्यतेर्वा 'अन्' प्रत्यये कृते बाहुल्येन लुप्तान्त्यवर्णत्वेन गृहीतः। अनेन सकलराजपरिच्छदजालमुक्तम्। काम्यन्ते स्रक्चन्दनवनितादि-मदनविषयभोगा इति 'कमुकान्तौ' इत्यस्मात् पूर्ववत् प्रक्रिया। अनेन सकलैहिका-मुष्मिकभोग उक्तः। ह च स च क च 'ह स काः'। 'हीयते' प्राप्यते इति 'ह'। 'ओहाङ्गता' वित्यस्माद् धातोः 'आतोऽनुपसर्गे कः'। हसकानां हः 'हसकहः'। उप्रव-निवृत्यर्थं सञ्चयकामभोगावाप्तिरिति यावत्। तस्य 'लहरी' आधिक्यम्। 'ईयते' प्रकाश्यते अनेन दिगन्तेषु कीर्तिजालमिति 'ई'। 'ई दीप्ता'वित्यस्माद् क्विप्। बाहुल्या-दन्त्यलोपः। 'हसक हलह्रीं च ई च' अनयोः सवर्णदीर्घः, ह स क ह ल ह्रचः, तासां निर्माणं 'ह स क ह ल ह्रीं'। अनेन अर्थकामरूपपुरुषार्थनिर्मित्तिरुक्ता। तस्मादेव कामराजत्वम्। अनेन क्षत्रियवर्णोपास्यमानत्रिष्टुप् छन्दःसारत्वमुक्तम्। स्वकीयाभीष्ट-साधककर्मजातविधायकत्वात् यजुर्वेदस्य अर्थकामयोः क्रियासाध्यत्वात् यजुर्वेदात्म-कत्वम्। सकलकलाभिः अवयवैः शिवादितत्त्वैर्वा सहिता सकल, अथवा सकलम्। कलाभिः चतुःषष्टिकलाभिः वा सहिता सकला। अथवा सम्यक् कलयतीति सकला। 'हञ् हरणे' इत्यस्माद धातोः 'हरति सर्वम् अन्तकाले' इति व्युत्पत्या च 'इ' प्रत्ययः। बाहुल्याद् गुणाभावेन यणादेशयः। 'ह्रीः' संहर्तृ शक्तिः, 'ईयते प्रकाश्यते सर्वंजगदनया' इति इ सृष्टिशक्तिः। 'इदि परमैश्वर्ये' इत्यस्माद् धातोः क्विप् व्यञ्जनलोपश्च। सर्वेषां

नियन्तृत्वेन वर्तत इति इः। ह्लीश्च ई च ईश्च, 'अकः सवर्णे' दीर्घः। समामरूपत्वादेकशेषः। ह्लीं संहृति-सृष्टि-स्थितिशक्तिः। अथवा विहरति सकलप्रपञ्चरूपेणेति ह्लीः। विहरणाद्धरतेरिन् प्रत्ययः। हरिरूपेण विहाररूपेण इन्दति परमानन्दयितृत्वेन वर्तत इति ह्लीः। अथवा हृ इति क्विबन्तः लुप्तसकारः शब्दः। प्रपञ्चसंहृतिवाचक ई प्रकाशः आत्मैक्यगमनं यणादेशः। ह्ली सकलप्रपञ्चदेहेन्द्रियादिकं द्रवीकृत्य अनिर्वचनीयप्रकाशरूपात्मैक्यगमकमित्यर्थः। अथवा—हृत् पुण्डरीकमध्यसुषिरान्तरदहराकाशे वर्तमानमहाप्रकाशान्तर्गतातिसूक्ष्मातिप्रकाशात्मस्थानोर्ध्वगतदीपशिखा। 'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्' इत्युपक्रम्य 'तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः' इति नारायणोपनिषदुक्तप्रकारेत्यर्थः। सकला च सा ह्लीश्च 'सकल ह्ली'। 'इषु इच्छायाम्' इत्यस्माद् धातोः इष्यते अत्यन्ताभीष्टत्वेन सर्वैः ईशविष्ण्वादिस्तम्भपर्यन्तचेतनवर्गैः काङ्क्षयत इति ई। 'इष्युषिभ्यां क्विप् व्याञ्जनलोपश्च। निरतिशयानन्दनैरन्तर्यम्। 'ई हिमवतो हिमपादेषुत्तरेष्वि'ति श्रुतेः। तस्य प्रमितिलुप्ताकारो मकारो गृह्यते। 'मितेरपितेर्वा मिनोति ह वा इदं सर्वम् अपीतिश्च भवती'ति श्रुतेः। म् इति नादानुकारी शब्दः अव्ययम्। प्रमितिर्नाम यथार्थानुभवः। अनेन परब्रह्मणाश्चिच्छक्तिरुच्यते। नादस्य शुद्धचैतन्यस्य स्थूलरूपत्वात् शुद्धचैतन्यात्मकचिच्छक्तिः उन्मनीनादादिभ्योऽतीतत्वात् अवाङ्मनसगोचरा मिनेति वा नादः सर्वात्मनि तादात्म्येन। ई निरतिशयसत्यानन्दानुभवप्रकाशकनादात्मकचिच्छक्तिरित्यर्थः। तत्र खलु प्रपञ्चो मीयते सृज्यते च। एषा ऋगनुष्टुव् छन्दः, सकल ह्ली रूपं 'ह्लीं सकल ह्लीं'। अथवा ह्ली च तत् ईश्च ह्लीं। सकलं च तत् ह्लीं च सकल ह्लीं। सकलहृदयाकाशवर्तिदीपशिखान्तर्गतत्वाधिष्ठातृनिरतिशयसत्यानन्दानुभवप्रकाशनादात्मकचिच्छक्तिः। अनेन मोक्षसाधननादलययोगानन्दानुभव उक्तः। तस्मादेव शक्तिखण्ड इत्युच्यते, चित्तवृत्तिनिरोधप्रधानत्वात्। वैश्यजात्युपास्यमानजगतीच्छन्दःसार उक्तः। सामवेदस्य गानप्रधानत्वेन नादविलीनचित्तत्वात्। अत्र नादलय योग्यस्य उपरि वर्णितत्वाच्च अस्य मन्त्रस्यैवमर्थः। 'क ए ई ल ह्लीं, ह स क ह ल ह्लीं स क ल ह्लीं' सम्यक् कलयतीति क एई ल ह्लीं, ह स क ह ल ह्लीं स क ल ह्लीं इत्थं पञ्चदश्या अर्थः। उत्तरोत्तरप्रकाशवृद्धिव्यापनातिशयवाग्वृद्धया अनिष्टनिवारण भोगभाग्यादिवृद्धयतिशयकीर्तिजयजनकदहरान्तर्गतदीपशिखान्तर्गतसर्वतत्वाधिष्ठातृ-निरतिशयानन्दसंविदनुभवप्रकाशकनादातीता चिच्छक्तिरिति। सामवेदस्य हकारस्तोत्राक्षरप्राचुर्येण निर्धनस्तोमप्रधानत्वेन च अस्य मन्त्रस्य सामवेदात्मकत्वम्। हकारप्राचुर्यात्।

'सामवेदो वै ब्राह्मणानां प्रसूतिरि'ति श्रुत्या ब्राह्मणानामेवावश्यकत्वेनोपासितव्यत्वम्। पुराणागमादिष्वपि अङ्गीकृतत्वादितरवर्णानामपि उपास्यत्वम्। अतश्चतुर्वर्णानामपि साधारण्यं नान्येषाम्। एतन्मन्त्रार्थमननशीलानां सर्वातिशयाभीष्टपरम्पराः सिद्ध्यन्ति। इदमेव तत्वम्–'गन्धद्वारां' 'चित्रावसो' 'आवहन्ती'त्यादिभिः

मन्त्रैः श्रुतयः संस्तुवन्ति। अतश्चतुर्णां वेदानामपि सारभूतं ब्रह्मक्षत्रवैश्यशूद्राणामेवो-पास्यत्वम्। त्रिवेदमयत्वात् 'त्रीणि पदा निहिता गुहासु, यस्तद् वेद सवितुः पितासदि'ति श्रुतेः। तिसृषु स्थानेषु त्रयाणां क्रमाद् वेदक्रमेण मूलहृन्मूर्धगतत्वम्। वेदानां तत्तत्स्थानेषु बहुतरतया उच्चार्यमाणत्वात् मालिन्याणर्विद्यमानत्वात् उष्णिकत्वम्। हृल्लेखाया विद्यमानत्वात् पङ्क्तित्वम् अत एवोक्तम् अन्यखण्डस्य स्वतन्त्रतयोक्तत्वात् अतिच्छन्दस्त्वं त्रैकवर्णम्। 'मया सोऽन्नमत्ति, यो विपश्यति, यं प्राणिति, य ईं शृणोति' इत्युक्तम्। 'यदीं शृणोत्यलकं शृणोति, यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि, तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां' इति कृत्स्नस्य मन्त्रस्य पञ्चदश-वर्णात्मकत्वात् 'आपञ्चदशे'ति काण्डानुक्रमणीवचनाच्च गायत्रीमयत्वम्। स्वतन्त्र-तयोपास्यमानमालिनी बीजात्मकमन्त्रस्य बिन्दुनादवर्णद्वयात्मकमन्त्रस्यात्र विद्य-मानत्वाद् 'द्व्यक्षरं दैव्युष्णिगि'तिवचनात् उष्णिक् छन्दोमयत्वम्। मनोः खण्डत्रया-त्मकत्वादनुष्टुब्छन्दोमयत्वम्। अन्त्यस्य खण्डस्य प्राधान्येनोक्तत्वात् तस्याष्टवर्णात्म-कत्वेनाऽतिच्छन्दोमयत्वम्। तत्रापि द्वितीयमायाबीजरहिते सप्तवर्णात्मकमनोर्विद्य-मानत्वात् जगतीच्छन्दोमयत्वम्। पञ्चवर्णात्मकस्य शक्तिबीजस्य विद्यमानत्वात् पङ्क्तिच्छन्दोमयत्वम्। महामायाव्यतिरेकेण चतुर्वर्णात्मकत्वात् बृहतीमयत्वम्। एवं सर्वच्छन्दोमयीयं विद्या मन्त्रब्राह्मणोपनिषद्रूपखण्डत्रयात्मिका। एतां विद्यामेव उत्तरनारायणानुवाकः सकलप्रपञ्चसारात्मकब्रह्मतेजोऽभिवृद्धिमयत्वेन अभिष्टौति अत एव शैव-वैष्णव-गाणपत्य-सौरमन्त्रेष्वपि संयोज्योपास्यते। अत एव सकलपुरुषा-वाप्तिपूर्वकात्मज्ञानप्रकाशकत्वेन जीवब्रह्मसमरसीभावमोक्षसाधनानीति।

षोडशनित्यानां स्वरूपं कथयति 'पुरं महरित्यादिना—

पुरं महःत्रिमुखं विश्वमातुर्नवरेखास्वरमध्यं तदैष्ट।
बृहत्तिथीर्दशपञ्चादिनित्या सषोडशी पुरमुख्यं बिभर्ति॥ १०॥

पुरं स्थानम्। तत् कीदृग्भूतम्? महदव्यक्ताहङ्कारात्मककामेश्वरीवज्रेश्वरी भगमालिन्यात्मकमित्यर्थः। अत एव त्रिमुखं त्रिकोणरूपम्। कस्याः पुरः इत्यत आह—'विश्वमातुरि'ति। विश्वस्य चराचरात्मकस्य लोकस्य मातुः जनयित्र्याः। 'नमस्ते भगवति! मातरस्मान् पाहि सर्वत' इति श्रुतेः। तथा च हयग्रीवः—'अथ सा जगतां माता ललिता परमेश्वरी'ति। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तच्छब्दो यच्छब्दम-पेक्षत इति न्यायेन यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। विश्वमातुर्महः त्रिमुखं यत्पुरं कर्त्री अवेः आदित्यस्याः अव् रक्षण इति धातोः औणादिक इङ् प्रत्ययः। सूर्यो नो दिवस्पातु पूर्वी रक्षत्वं हसः' इत्यदि श्रुतिभ्यः। 'त्वमवो दधेवेतुर्वंशाशोति साक्षादाम्नायाच्च अविः सूर्यः। तथा च निघण्टुः 'अवयः शैलमेषार्का आज्ञाऽऽह्वानाऽध्वराहवाः' इति। रवेरादित्यस्य द्वादशात्मन इति भावः। तस्य द्वादशात्मत्वम् 'अष्टौ वसवः, एकादश-रुद्राः, द्वादशादित्याः' इति, 'पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिमि'ति बहुषु स्थलेषु श्रूयते।

केन पुनः तत्सङ्ख्या लक्ष्यन्ते ? द्वादशरेखा ऋजुरूपा इति भावः । ऐष्ट ऐच्छत्, अलभतेत्यर्थः । 'विश्वमातुर्यन्महत्त्रिमुखं पुरम् अवेः रेखा एष्टे'ति पद योजना । द्वादशरेखा प्राप्तं प्रयोजनमाह—**स्वरमध्यमिति** । स्वरसंख्याकं मध्यं यस्य तत् स्वरमध्यम् । त्रिकोणचक्रं द्वादशरेखासहितं चेत् षोडशत्रिकोणं भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'द्वादश प्रथम चक्रमेकं द्वादशारं निहितं जराये'ति । पुनः कीदृशम् ? वृहत् स्वांशैः श्रीचक्रगरं वृहयतीति वृहत् । वृहतीं वृंहयति । पुनः कीदृशः ? स सषोडशीकं षोडशी महात्रिपुरसुन्दरी, तया सहितम् । एवम्भूतं तत् पूर्वोक्तं पुरं मध्यं त्रिकोणं कर्तृ । तिथिः तिथीरित्यर्थः । विभक्तिव्यत्ययः च्छान्दसः । 'कति ता' इत्यत आह—दश पञ्चदशेत्यर्थः । दर्शादि पूर्णिमान्ताः । आदिनित्याः ।

अथवा स्वरमध्यं वृहत् तत् त्रिकोणचक्रं तिथिः । दश पञ्चादिनित्या सषोड शीकं पुरमध्यं च बिभर्तीत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे पुरमध्य शब्देन षोडशत्रिकोणमध्यात्म-त्रिकोणमुच्यते । नित्यषोडशिकार्णवे त्रिकोणचक्रे षोडशक्तिकोनोधार इत्यर्थः ।

तद्यथा—

'श्रीचक्रमध्यत्र्यश्रान्तस्तिर्यग् रेखात्रयं लिखेत् ।
आरभ्य कोणे रेखान्ते तृतीयस्यां तथा पुनः ॥
त्रिकोणस्य हि रेखान्तं तस्या एव तु पार्श्वयोः ।
तुरीयांशावशिष्टं तु व्यत्यासाद्धि लिखेत् स्वयम् ॥
रेखाद्वयं तदन्तौ तु प्रथमाश्रयोस्तु योजयेत् ।
मध्यमायास्तु रेखायाः कोणयोर्युगलं पुनः ॥
त्रिकोणस्याऽऽद्यरेखायां मध्यभागेन योजयेत् ।
एवं विलिखितं चक्रं भवेत् षोडशकोष्ठकम् ॥' इति ।

ललितोपाख्याने च—

अथ नाथान्तरालस्योपरिष्टाद् धिष्ण्यमुत्तमम् ।
हस्तविंशतिमुन्नम्रं चतुर्नल्वप्रविस्तरम् ॥
नित्यान्तरमिति प्रोक्तं नित्याः पञ्चदशाश्च वै ।
अथ कामेश्वरी नित्या नित्या च भगमालिनी ॥
नित्यक्लिन्नापि च तथा भेरुण्डा वह्निवासिनी ।
महावज्रेश्वरी दूती त्वरिता कुलसुन्दरी ॥
नित्या नीलपताका च विजया सर्वमङ्गला ।
ज्वालामालिनिका चित्रेत्यन्ताः पञ्चदशोदिताः ॥
एता देवी स्वरूपाः स्युर्महाबलपराक्रमाः ।
प्रथमा मुख्यतिथितां गता व्याप्तजगत्त्रयाः ॥
कालरूपा वर्तमानाः कालग्रासविचक्षणाः ।
ब्रह्मादीनामशेषाणां चिरकालमुपेयुषाम् ॥

तत्तत्कालशतायुष्यरूपा देवाज्ञया स्थिताः ।
नित्योद्यता निरातङ्का श्रीदेव्यङ्गस्य रक्षकाः ॥
सेव्यन्ते जगतमूर्द्धैलिलितां स्वैक्यरूपिणीम् ।
तासां भवनतां प्राप्ता दीप्ताः पञ्चदशस्वराः ॥
विसृष्टिबिन्दुचक्रे तु षोडश्या भवनं मतम् ।' इति ।

एतासां षोडश नित्यानां ध्यानं शारदातिलके कथितं लिख्यतेऽत्र । यथा—

प्रत्यूषोन्मीलदर्कप्रसृमरसुषमाधोरणींयावकाशां
पाशं चापं च पौण्ड्रं प्रसवशरसृणीः पाणिपद्मैर्वहन्तीम् ।
कस्तूरीक्लृप्तवक्षोरुहकलशलुठत्तारहाराभिरामां
कामेशाङ्काधिरूढां कलयति ललितामत्यखण्डस्वरूपाम् ॥
सिन्दूरापाटलाङ्गीं चिकुरभरलसत्तारकाधीशरेखां
पाणौ पाशं च बाणं सृणिगपि च वरं पानपात्रं वरान्नम् ।
हस्ताम्भोजैर्दधानामरुणनिवसनामङ्कुरन्मन्दहासां
वन्दे कामेश्वरीं तां निखिलसुरनुतां नित्यमेकादशार्णाम् ॥
फुल्लद्बन्धूकपुष्पद्युतिभरकिरणां पूर्णचन्द्राऽऽभवक्त्रां
कह्लाराऽम्भोजपाशाऽङ्कुशकुसुमशरेष्वासकाण्डान् वहन्तीम् ।
पाटीरालिप्तगात्रीं प्रसृमरकरुणां पल्लवाभाधरोष्ठीं
पञ्चत्रिंशच्छतार्णां भवभयशमनीं भावयामस्तृतीयाम् ॥
शम्पासच्छायकायां शरदुडुपमुखीं चम्पकामोदिकेशां
बिभ्राणां हस्तपद्मैरभयमपि सृणिं पानपात्रं च पाशम् ।
आताम्राम्भोजपीठामतनुकुचभरद्वन्द्वताम्यद्वलग्नां
नित्यामेकादशार्णां निगमशतनुतामाश्रयामश्चतुर्थीम् ॥
सन्तप्तस्वर्णगौरीं सरसिजनयनां चन्द्ररेखावतंसां
खड्गं खेटं कृपाणं सृणिमपि त्रिशिखं पाशमग्निं गदां च ।
बिभ्राणां हस्तपद्मैः पृथुलकुचभरां भालमध्यार्पिताक्षीं
भेरुण्डां दाता (?) तां नवार्णां सकलमपि विषं नाशयन्तीं प्रपद्ये ॥
दीवी (?) मापिञ्जराङ्गीं दिनपति रजनीनाथवैश्वानराक्षीं
रक्ताब्जं हेमशृङ्गं रुचकमपि शरं खण्डशीतांशुबिम्बम् ।
कह्लारं पुण्ड्रचापं करसरसिरुहैर्बिभ्रतीं चारुवेषां
षष्ठीं तामाश्रयामः सकलजनमनस्तापहन्त्रीं नवार्णाम् ॥
आरक्ताभां त्रिनेत्रामसितकचभरां बिभ्रतीं हस्तपद्मैः
कोदण्डं मातुलुङ्गं कनकमयसृणिं रत्नपाशं चतुर्भिः ।
तादृग्दोर्मूलकूलङ्कुषकुचशिखरां ताम्रपद्माधिरूढां
सर्वालङ्कारदीप्तां कलयति सततं सप्तमीं द्वादशार्णाम् ॥

कल्पान्तक्रूरसूर्यप्रतिभटकिरणां कम्बुकण्ठीं सुनासां
खेटं पाशं कुठारं चषकमपि सृणिं पुण्डरीकं गदां च ।
खड्गं हस्तैर्दधानां कठिनकुचभरां कञ्जसञ्जातनेत्रां
सप्तार्णामष्टमीं तां सकलरिपुजनध्वंसिनीं भावयामि ॥

गुञ्जादामाभिरामंस्तनकलशभरां कुन्तलोद्भासिबर्हां
तापिञ्छच्छायकान्तामरुणकिसलयश्रेणिजित्क्लृप्तवेषाम् ।
पाशाऽभीतिंवराब्जाङ्कुशमपि दधतीं पक्वबिम्बाधरौष्ठीं
वन्दे तां द्वादशार्णां वनतरुकुसुमैर्भूषितामादिभिल्लीम् ॥

व्याख्यां मुद्राक्षमालां चषकलुठमणीं कुण्डिकां केसरस्रक्-
पाथोजातंसुरक्तोत्पलवरसुमहालेखिनीं शृङ्खलां च ।
हस्तैर्नित्यं वहन्तीं हरिणधरकलागुम्फितश्यामकेशाम्
आरक्तां त्र्यक्षरान्तां कलयति दशमीमब्जदायादवक्त्राम् ॥

पाशाक्षस्रक्त्रिशूलप्रसवशरवराऽभीतिखेटासिवल्लीं
पुस्तं चर्म कपालं सृणिमपि दधतीं पूषबिम्बारुणाङ्गीम् ।
षड्वक्त्रां चन्द्रखण्ड स्फुरितकचभरां चारुमाणिक्यभूषां
नित्यं नित्यामुपासे निटिलतटलसल्लोचनां त्र्यक्षरान्ताम् ॥

पद्मस्थां पञ्चवक्त्रां फलकसृणिवराभीतिकोदण्डपाशां
शक्तिं शार्ङ्गं पतङ्गं वरमपि दधतीं शोणचेलावृताङ्गीम् ।
शाणोल्लीढेन्द्रनीलोत्पलकलिकाश्लाघनीयाङ्गशोभां
देवीं सप्तद्विपञ्चाक्षरपरिपठितां द्वादशीं शीलयामः ।

शङ्खं चक्रं कृपाणं सृणिमपि विशिखं खेटकं मातुलुङ्गं
कह्लारं चापकाण्डं करतलकमलैर्हेमपाशं वहन्तीम् ।
पञ्चास्यां पाटलाङ्गीं प्रसृमरकरुणापूरपूर्णां त्रिनेत्रां
एकार्णां तां जयाख्यां हिमकरविकसच्चूलिकामाश्रयामः ॥

भूषानिक्षिप्तहेमद्युतिसमकिरणां मुग्धचन्द्रावतंसां
बिभ्राणां दक्षिणेनाऽरुणलिकुचफलं पाणिपङ्केरुहेण ।
हस्तेनाऽदक्षिणेन प्रणतजनकुलेष्वर्थजातं किरन्तीं
वन्दे तामेकवर्णां वलरिपुविनुतां मङ्गलां सर्वपूर्वाम् ॥

ज्वालामालाकरालानलकिरणनिभां चापखेटाऽसिबाणान्
पाशं शूलं च शङ्खं परिघवरसृणीन् वह्न्यभीतिं दधानाम् ।
षट्कक्षां त्र्यष्टषष्ट्यर्णकमनुविदितां चन्द्रखण्डावतंसां
ज्वालामालिन्यभिख्यां भजत भगवतीं भक्तरक्षाधुरीणाम् ॥

प्रत्यग्रस्मेररूपप्रसवरुचिसमां पद्मपत्रायताक्षीं
बिम्बौष्ठीं पीनवक्षोरुहतटरुचिरां पीतकौशेयचेलाम् ।
बिभ्राणां हेमपाशाऽभयवरदसृणीं विन्दुनादस्वरूपां
चित्रां चित्ते भजामः शिथिलितविमलामक्षरद्वन्द्ववेद्याम् ॥

एता नित्याः समस्ताः सकलजनसमाकर्षणे शोणवर्णाः
कालिन्दी कालमेघाञ्जनगिरिकिरणोद्वेषणोच्चाटनेषु ।
विद्यावाप्तौ च मोक्षे विदलितकुमुदेन्दूत्पलच्छायकायाः
काश्मीरस्वर्णवर्णव्यतिकपिशरुचः स्तम्भने चिन्तनीयाः ॥

वेताल व्याधिदावानलसलिलमरुद्घोरकान्तारमध्य-
क्रूरापस्मारचौरप्रचुरविषधरस्फोटसम्पीडनेषु ।
क्रुद्धे भूपालवर्गे कुवलयनयनाकर्षणे दुर्निमित्ते
नित्यानां देवतानां नियतमहरहः कीर्तयेत् स्तोत्रमेतत् ॥ इति ।

एवं चन्द्रकलां षोडशनित्यास्वरूपां षोडशनित्यास्वरूपस्त्रभवनगतां प्रतिपाद्य प्रकाशानन्दसारां बिन्दुत्रयसमष्टिभूतविद्याक्षरस्वरूपिणीं कामकलामहात्रिपुरसुन्दरीं मातृकां ध्यायन् सर्वसम्मोहजनको भवतीति कथयति—

द्वा मण्डला द्वा स्तना बिम्बमेकं मुखं चाऽथत्रीणि गुहा सदनानि ।
कामीं कलां काम्यरूपां चिकित्वा नरो जायते कामरूपश्च काम्यः ॥११॥

द्वा मण्डला द्वौ मण्डलौ, ईकारोभयपार्श्वस्थितौ शशिहुताशनरूपौ मण्डलरूपौ बिन्दू इत्यर्थः । तौ **द्वा स्तना बिम्बा** द्वे स्तनबिम्बे, व्यत्ययो बहुलमित्यादिना साधुः । **एकम्** ईकारोर्द्ध्वगतं सूर्यात्मकं बिन्दुमित्यर्थः । **तन्मुखं** वक्त्रम् 'च' शब्दश्चिकित्वेति पदं समुच्चिनोति । **अथ** तदनन्तरम् । **त्रीणि** एवमुक्तानि सोमसूर्याग्निस्वरूपाणि मण्डलानि गुहा सदनानि………पश्चात् **कामी** कामः शिवः, तस्य स्त्री कामीति, 'पुंयोगादाख्यायामि'ति ङीष् । तां कलां वर्णमयीं कामकलाऽक्षरशक्तिकामिति यावत् । काम इव ककाराकारमकारादिवर्णरूपाम्, कादिहान्ताश्चतुर्विंशति वर्णाः सूर्यकलाः, अकारादिविसर्जनीयान्ताश्चन्द्रकलाः षोडशवर्णाः, मकारादिलकारान्ताः दशवर्णा अग्निकलाः, एवं रविचन्द्रवह्निरूपामित्यर्थः । तथा चोक्तम्—

'षोडशेन्दोः कला भानोर्द्विर्द्वादश दशानले ।
सा पञ्चाशत्कला ज्ञेया मातृका चक्ररूपिणी ॥' इति ।

एवं कामरूपां चिकित्वा ज्ञात्वा, नरः मनुष्य उपासकः । जायते भाति । कथमित्यत आह—कामरूप इति, कन्दर्पसदृशाऽऽकार इति यावत् । अत एव काम्यः वनिताभिः स्पृहणीयश्च भवतीत्यर्थः । उपासको नरः ईकारोर्ध्वगतमेकं बिन्दुं श्रीदेव्या मुखं ज्ञात्वा, ईकारोभयपार्श्वस्थितबिन्दुद्वयं स्तनद्वयं विभाव्य, पश्चात्

मिबिन्द्वात्मकं रेफं त्रिकोणाकारं योनिं ज्ञात्वा, तत्र वक्त्र-कुचद्वययोनिषु प्रधानाङ्गेषु कामकलाबीजं सञ्चिन्त्य, देवीरूपतया आत्मनस्तादात्म्यं सम्पादयेत्। एवं कृतं चेत् सर्वासां नारीणां संक्षोभको भवतीत्यर्थः। यथोक्तं चतुःशत्याम् (२ वि. २०१–२०२)।

'बिन्दुं सङ्कल्प्य वक्त्रं तु तदधस्तात् कुचद्वयम्।
तदधस्ताद्धकारार्धं चिन्तयेत् तदधोमुखम्॥
तत्र कामकलारूपामरुणां चिन्तयेदिह।
ततस्तेनैव रूपेण निजरूपं विचिन्तयेत्॥' इति।

एवं मादनप्रयोगाः अनेके सनत्कुमारसंहितायां सप्तशत्यामुक्ताः, ते तत एवावगन्तव्याः।

अत्रेदमतिरहस्यम्—'यत्परः स महेश्वर' इति श्रुत्युक्तरीत्या ... निखिल-वेदादिशब्दोत्पादकानुत्तराक्षराभिधेयः परमेश्वरः स्वात्मभूताऽखिलप्रपञ्चनिलयात्मक-विमर्शशक्तिमनुप्रविश्य बिन्दुभावमयते। ततः सा विमर्शशक्तिरपि स्वान्तर्गतप्रकाश-मयबिन्दुमनुप्रविशति। ततश्च बिन्दुरुच्छूनो भवति। तस्माद् बिन्दोर्नादात्मिका समस्ततत्त्वगर्भिणी तेजोमयी नीवाराग्रवत्सूक्ष्मरूपिणी निर्गत्य शृङ्गाररूपतामुद्वहति। एवं च बिन्दुनादस्वरूपयोस्तयोः प्रकाशविमर्शयोः अहमिति शरीरं भवति। एवं बिन्दुनादस्वरूपयोस्तयोर्मध्ये एकः विमर्शः रक्तबिन्दुरूपं भजते, अपरः प्रकाशः शुक्ल-बिन्दुभावमेति। उभयोर्मेलने मिश्रबिन्दुरूपं सर्वतेजोमयं परमात्मस्वरूपं भवति। तथा च रहस्याम्नायेऽयमर्थः सम्यङ् निरणायि—

'प्रसीद भगवन् शम्भो! ममात्मोपासनं प्रति।
यो यो भवति सन्देहस्तं भवान् वक्तुमर्हति॥
आत्मानुसन्धयाऽऽत्मानं परमात्मीकृतरूपिणः।
भगवन्! यः परानन्दः स कथं स्याद् वद प्रभो॥'
इति पृष्टवतीं देवीं प्रत्याह परमेश्वरः।
सकलाधारभूतो यः समस्तस्योपरि स्थितः॥
तस्मिन्नात्मनि सन्धाय स्वात्मानं परमं व्रजेत्।
आवयोर्जगदात्मत्वात् तादात्म्यादावयोरपि।
आवयोरपि तादात्म्यं कथं योगोऽपि सम्भवेत्॥
आत्मोपासनमानन्दं सर्वेषां विद्धि जानताम्।
तादात्म्यादावयोर्नित्यं जगत्प्राणावुभौ हि नौ॥
ज्ञात्वैतान् सकलान् सम्यग् जानीयात् संविदं पराम्।

इत्यादि प्रश्नपञ्चकोत्तरमाह शिवः—

"शिवकामात् परं तत्वं वर्ण्यतामिति चेच्छृणु।
स चोदयः प्रिये! वक्तुं नालं वाग्विषयाऽतिगात्"॥

इत्यादिना विन्दुत्रयस्वरूपनिरूपणं कृतम्। तत् त्विदं प्रसङ्गादुक्तम्। अन्यत् सर्वं तत एवाऽवगन्तव्यम्। श्रुतिरपि—'य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगात् वर्णाननेकान् निहितार्थो दधाति' इति। एतदेव बिन्दुत्रयस्वरूपं विवृणोति।

'बिन्दुरहङ्कारात्मे'ति। बिन्दुरुक्तस्वरूपः। अकारहकारौ आत्मा स्वरूपं यस्य। 'सवर्णात्कार' इति सूत्रेण 'हं' शब्दात् 'कार' प्रत्ययः। 'ह्रीङ्कार' इतिवत्। अत एव एतन्मिथुनसमरसाऽऽकारः एतयोः अकारहकाराख्ययोः प्रकाशविमर्शयोर्मिथुनं द्वन्द्वम्। तस्य दिव्यदम्पतिरूपस्य मिथुनस्य समरसः परस्परानुप्रविश्यमानमायानुकूल्यम्, तदेवाकारः स्वरूपं यस्य सः। एवंभूतो रविः। सितशोणबिन्दुसमरसीभूतो मिश्रबिन्दुरित्यर्थः। लोकेऽपि सूर्यस्य मिश्ररूपत्वम्, अग्नीषोमयोः प्रवेशनिर्गमश्रवणादेवं वर्णयति। यथा वा—'उद्यन्तं वा आदित्यमग्निरनुसमारोहति, अग्निं वाऽऽदित्यः सायं प्रविशति' इति श्रुतेः, 'अमासह सूर्याचन्द्रमसौ यस्यां तिथौ तिष्ठतः' इत्यमाशब्दव्युत्पत्त्या चन्द्रसूर्ययोः प्रवेशनिर्गमने प्रसिद्धे। तस्माद् रविर्मिश्रबिन्दुरेखा अत एव तस्योपास्यत्वमाह—'**काम**' इति। काम्यते अभिलष्येत स्वात्मत्वेन परमार्थविद्भिः महद्भिर्योगिभिरिति कामः। तत्र हेतुः—'**कमनीयतये'ति**। कमनीयत्वं तु यथा **छान्दोग्योपनिषदि**- "अथ य एषोऽन्तरादित्यो हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते। हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः आप्रणखात् सर्व एव सुवर्ण' इति। **ईशावास्येऽपि**— "सपर्यच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्' इति।

तथा तत्रैव—'समूह तेजो यत् ते रूपं कल्याणतमं तत् ते पश्यामी'ति च। महासुन्दरं कामेश्वरमभिधाय तादृशमहिमानं परामृशति। रहस्याम्नाये च—

"निरुत्तरं निराधारं संविदानन्दसागरम्।
यदेतच्छाम्भवं दिव्यं निर्वाणाधारतां गतम्॥" इति।

कला विमर्शशक्तिः। विमर्शो नाम विश्वाधारेण वा विश्वप्रकाशेन वा विश्वोपसंहारेण वा 'अकृत्रिमोऽहमि'ति स्फुरणम्। तद्रूपेति यावत्। दहनो वह्निः। इन्दुश्चन्द्रः। तावेव विग्रहौ आकारौ ययोः बिन्द्वोः तौ दहनेन्दुविन्दुविग्रहौ विन्दू। अयमर्थः-अग्नीषोरूपिणी विमर्शशक्तिः, तदुभयकामेश्वराविनाभूता महात्रिपुरसुन्दरी बिन्दुत्रयसमष्टिरूपा कामकलेत्युच्यते। सैवोपास्येति सर्वागमैर्घुष्यते।

श्रीमद्भगवत्पादैरप्युक्तम्—

'मुखं विन्दुं कृत्वा कुचयुगमधस्तस्य तदधो
हरार्द्धं ध्यायेद् यो हरमहिषि! ते मन्मथकलाम्।
स सद्यः सङ्क्षोभं नयति वनिता इत्यतिलघु-
त्रिलोकीमप्याशु भ्रमयति रवीन्दुस्तनयुगीम्॥'

अयमत्र निष्कर्षः—स्वान्तर्गतानन्ताक्षरराशिमयमहामन्त्रमयी पूर्णाहन्तामयी प्रकाशानन्दसारा विन्दुत्रयसमष्टिभूता दिव्याक्षररूपिणी कामकला महात्रिपुरसुन्दरी मातृका परयोगिभिर्माहेश्वरैः अनिशमनुस्मर्तव्येति।

विज्ञानभैरवभट्टारकोऽपि—

'बिन्दुरूपस्य चक्रस्य स्थूलवर्णक्रमेण तु ।
अर्धेन्दुबिन्दुनादान्तशून्योच्चारात् भवेच्छिवा ।।' इति ।

अमृतानन्दयोगिनश्च—

'बैन्दवे परमाकाशे सच्चिदानन्दलक्षणे ।
निष्प्रपञ्चे निराभासे निर्विकल्पे निरुद्यमे ।।
अनुत्तरचमत्कारपरामर्शपवित्रिते ।
निरुत्तरमहाशून्ये शून्याऽशून्यान्तवर्जिते ।।
स्त्रीपुन्नपुंसकाख्याभिकल्पनाभिरकल्पिते ।
आदिमध्यान्तनिर्मुक्ते भावपञ्चकभासिते ।।
सर्वोपमानरहिते प्रकाशानुभवात्मके ।' इति ।

सहस्रनामस्तोत्रे च—'मूलमन्त्रात्मिका मूलकूटत्रयकलेवरा' इति ।

अयमर्थः—मूलमन्त्रः श्रीविद्याशब्दवाच्यः, 'कामकला श्रीविद्याकामसेविते'-त्युक्तत्वात् । तदात्मिका तत्स्वरूपेत्यर्थः । कुत इत्याह—मूलेति । मूलस्तु कामकला । द्वन्द्वं कामराजं हरार्धकला तृतीयं कूटमिति विवेकः । कामकलायाञ्च मुखपादादिकं सम्यक् प्रतिपादितम् । अत्र कामकला ऊर्ध्वंबिन्दु श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्याः केशाद्यवयव-सहितं वक्त्रम् अधोबिन्दुद्वन्द्वम् बाहुचतुष्टयाद्यवयवसहितं स्तनद्वयम्, हरार्धकला पादद्वयाद्यवयवसहिता योनिः, समष्टिकामकलाभूतपरमाक्षरं तु सर्वावयवसम्पूर्णा परमसौन्दर्यवती कामेश्वराङ्कनिलया सर्वाभरणसम्पूर्णा श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी बाह्य-कामकलेति निष्कर्षः। उक्तानि यन्त्र-मन्त्र-देवतास्वरूपाणि । इतः परं पुरश्चर्या वक्तव्येत्यत्र किञ्चिदुच्यते—

'सद्गुरोस्तु मनुं प्राप्य त्रिपञ्चार्णपरिष्कृताम् ।
सम्यक् संसाधयेद्ध विद्वान् वक्ष्यमाणप्रकारतः ।।
मुद्राविशेषतत्त्वज्ञो दीक्षाक्षपितकल्मषः ।
अर्चयेत् परमेशानीमभीष्टफलमाप्नुयात् ।।'

इति हयग्रीववचनात् गुरुशिष्यदीक्षालक्षणप्रकाशकानि कनिचिद्वचनानि लिख्यन्ते । श्रीहयग्रीवः—

'गुकारस्त्वन्धकारः स्याद् रुकारस्तन्निरोधकः ।
अन्धकारनिरोधित्वाद् गुरुरित्यभिधीयते ।।
यः प्रसन्नः क्षणार्धेन मोक्षलक्ष्मीं प्रयच्छति ।
दुर्लभं तं विजानीयाद् गुरुं संसारतारकम् ।।
शरीरमर्थं प्राणं च तस्मै श्रीगुरवे दिशेत् ।

महालक्ष्मीतन्त्रेण पुरश्चर्यायाम्—

तदधीनं चरेन्नित्यं तद्वाक्यं नैव लङ्घयेत् ॥' इति ।
'मनुष्यचर्मणा बद्धः साक्षात् परशिवः स्वयम् ।
सच्छिष्यानुग्रहार्थाय गूढं पर्यटति क्षितौ ॥
सद्भक्तरक्षणायैव निराकारोऽपि साकृतिः ।
शिवः कृपानिधिर्लोके संसारीव हि चेष्टते ॥
अत्रिनेत्रः शिवः साक्षादचतुर्बाहुरच्युतः ।
अचतुर्वदनो ब्रह्मा श्रीगुरुः परिकीर्तितः ॥
श्रीगुरुं परतत्वाख्यं तिष्ठन्तं चक्षुरग्रतः ।
भाग्यहीना न पश्यन्ति सूर्यमन्धा इवोदितम् ॥' इति ।

तत्रैव शिष्यलक्षणमपि भणितम्—

'ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं यस्य मे गुरुसन्ततिः ।
तस्य मे सर्वशिष्यस्य को न पूज्यो महीतले ॥
इति सर्वानुकूलो यः स शिष्यः परिकीर्तितः ।
शीलादिविमलानेकगुणसम्पन्नभावनः ॥
गुरुशासनवर्तित्वाच्छिष्य इत्यभिधीयते ।

श्रुतिषु च गुरुशिष्यलक्षणमुक्तम् । एवम्—

'वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पप्रचोदितम् ।
नाऽप्रशान्ताय दातव्यं न पुत्राय न शिष्याय पुनः ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥'

इत्यादिना । पूर्णानन्दयोगिभि 'रादिगुरुः परमशिवः' इति प्रतिपादितम्, यथा—

'आसीनः श्रीपीठे कृतयुग काले गुरुः शिवो विद्याम् ।
तस्यै ददौ स्वशक्त्यै कामेश्वर्यै विमर्शरूपिण्यै ॥'

अयमर्थः—श्रीपीठे मध्यत्रिवलयन्तर्गते ओड्याणपीठे, आसीनः नित्यसंनिहितः, गुरुः ज्ञानोपदेष्टा । तथा शिवसूत्रम्–'गुरुरुपाय' इति । शिवः सर्वप्रवर्तकः परमात्मा; कृतयुगकाले कृतयुगादौ । तस्यै सा शक्तिः सर्वभूतानां ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च वाणी लक्ष्मी भवानीति ताः, साम्प्रदायिकाः क्रमात् सर्वलोकप्रसूत्वेन सैव त्रिपुरा सर्वानन्दं ददाति चेति रहस्योपनिषदुक्तरीत्या निरवधिकानन्ददायिन्यै स्वशक्त्यै ।

'परोऽपि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुंन्न किञ्चन ।
शक्तश्च परमेशानि शक्त्या युक्तो भवेद् यदि ॥'

इत्यागमानुसन्धानैकस्वस्वरूपसक्ता सम्प्रदात्र्यै विमर्शरूपिण्यै इति ।

गुरुः शिष्यं चिरकालं सुपरीक्ष्य विद्यामुपदिशेत्। परीक्षासूत्तीर्णं शिष्यं दीक्षया संस्कुर्यात्।

दीक्षालक्षणं च श्रुत्यादिषु दृश्यते। तथा मन्त्रोपनिषदि —

'ददाति शिवतादात्म्यं क्षिणोति च मलत्रयम्।
अतो दीक्षेति सा प्रोक्ता दीक्षाशब्दार्थवेदिभिः॥' इति

महालक्ष्मीतन्त्रे च —

'दीयते देवताभावस्तथा कल्मषकर्दमाः।
क्षाम्यन्ते च यया पुंसां दीक्षामाचक्षते तु ताम्॥' इति।

आगमेऽपि—

'दीक्षापूर्वं महेशानि! विद्यामुपदिशेद् गुरुः।
दीक्षा च ·· सायुज्यदायिनीति बुधा विदुः॥'

'दीयते पराशिवैक्यभावना क्षीयते सकलपाशसञ्चय'

इत्यभियुक्तोक्तेश्च दीक्षा अवश्यं कर्तव्या। सा च त्रिविधा—आणव—शाक्त—शाम्भवभेदात्।

'त्रिविधा सा भवेद् दीक्षा प्रथमा चाणवी परा।
शाक्तेयी शाम्भवी चेति सद्योमुक्तिप्रदायिनी॥'

इति वचनात्। तत्राऽऽणवीदीक्षा विशेषद्रव्य निर्वर्त्यपरदेवतातर्पणध्यानाऽऽसनहोमादिकर्मसाध्यरा।

'मन्त्रासनार्चनाध्यानहोमोपायादिभिः कृता।
दीक्षा सा त्वाणवी प्रोक्ता यथाशास्त्रोक्तरूपिणी॥'

इत्युक्ता। शाक्तेया तु यथोपनतशक्तिसिद्धार्थसाध्या। तथा चोक्तम्—

'सिद्धे शक्तिं समालोक्य तया केवलया शिशौ।
निरुपायं कृता दीक्षा शाक्तेयी परिकीर्तिता॥'

शाम्भवी तु विशिष्य तयोः अभिसन्धि विना केवलदेशिकानुग्रहकृता दीक्षा। यथोक्तम्—

'अभिसन्धिं विनाऽऽचार्यशिष्ययोरुभयोरपि।
देशिकानुग्रहेणैव शिवतादात्म्यकारिणी॥
सेयं हि शाम्भवी दीक्षा शिवावेशनकारिणी॥' इति।

एवंविधदीक्षाभावे साधकस्य कुत्राप्यधिकारो नास्ति। तथा च 'श्रीमालिनी-विजयकारः—

'नाऽत्राधिकारिता दीक्षां विना योगोऽस्ति शाङ्करे।
न च योगाधिकारित्वं त्रयाणामेकमेव वा॥

अभिसन्धिरहिताचार्यकृपामात्राद् यथा भवेत्।
अपि मन्त्राधिकारित्वमुक्तं च शिवदीक्षया ॥' इति।

शिष्यस्य वित्ताभावे आचार्यः शिष्ययोग्यतामवधार्य स्वधनेन वा कुर्यात्। स्वस्याप्यस्वभावे लघूपायेन वा कुर्यात्।

स्वधनेन दरिद्रस्य कुर्याद् दीक्षां स्वयं गुरुः।
अपि दूर्वाम्बुभिर्यद् वा दीक्षया मोक्षयेच्छिशुम् ॥'

इति वचनात् सर्वात्मना दीक्षितस्यैव ब्रह्मविद्यायामधिकारो नान्यस्येति स्थितिः। अत्राऽऽणवीदीक्षायां शक्तिदीक्षायां च अधिकृताः कौलाः। परदेवता–तर्पणाऽऽसन होमादिकर्मसाध्यत्वाद् दीक्षाद्वयस्य बाह्यपूजारतत्वाच्च तेषाम्। समयिनस्तु शाम्भवी दीक्षायामधिकृताः। तस्याः केवलदेशिकानुग्रहमात्रसाध्यत्वात्, अन्तराराधनपरत्वाच्च तेषाम्। यथोक्तं सनत्कुमारसंहितायाम्—

'बाह्यपूजा न कर्तव्या कर्तव्या बाह्यजातिभिः।
सा क्षुद्रफलदातॄणां मोहिकाऽर्थैकसाधनात् ॥
बाह्यपूजारताः कौलाः क्षपणाश्च दिगम्बराः।
कापालिकावीतिहासाः वामकास्तन्त्रवादिनः ॥
अन्तराराधनपरा वैदिका ब्रह्मवादिनः।
जीवन्मुक्ताश्च नरा एते त्रिषु लोकेषु सर्वदा (देवि ?) ॥' इति।

कौला आधारचक्रपूजकाः। क्षपणकाः योषित्त्रिकोणपूजकाः। कापालिका दिगम्बराश्चोभयत्र निरताः। इतिहासाः भैरवयामलप्रामाण्यवादिनः। वामकाः तन्त्रवादिनः इत्येके वर्णयन्ति वामेकेश्वरतन्त्रप्रामाण्यवादिनः। 'केवलचक्रपूजकास्ते वेदबाह्या' इत्यन्वयः। आन्तरपूजारताः ब्रह्मवादिनः शुभागमतत्त्ववेदिनः। 'चन्द्रकलाविद्याष्टकमि'ति महामायाशम्बरादिचतुःषष्टितन्त्रेष्वन्तर्गतं श्रीविद्याप्रतिपादकं तन्त्रमस्ति। चन्द्रकला, ज्योत्स्नावती, कलानिधिः, कुलार्णवः, कुलेश्वरी, भुवनेश्वरी, बार्हस्पत्यम्, दूर्वासमतं चेति। अस्मिन् तन्त्राष्टकेऽ त्रैवर्णिकानां शूद्रादीनामपि अधिकारोऽस्ति। तत्र ब्राह्मणादीनाधिकृत्य 'सव्यमार्गेण प्रादक्षिण्येन सर्वोऽप्यनुष्ठानकलापः प्रतिपादितः। शूद्रानाधिकृत्य अपसव्यमार्गेण वामाचारो निरूपितः। अतश्चन्द्रकलाविद्याष्टकं कुलसमयानुसारित्वेन 'मिश्रक'मित्युच्यते।

"मिश्रकं कुलमार्गं च परित्याज्यं हि शाङ्करि !"

इति ईश्वरवचनात् मिश्रकं कौलमार्गप्रदर्शनपरत्वात् परित्याज्यमेव।

अत्रेदं रहस्यम्—शाक्तास्तावत् प्रथमतो द्विविधाः। कौलाः समयिनश्चेति। तत्र कौला द्विविधाः—पूर्वकौला उत्तरकौलाश्चेति। तत्रापि पूर्वकौला त्रिविधाः–यथा-मूलाधारनिष्ठाः, स्वाधिष्ठाननिष्ठाः उभयनिष्ठाश्च। उत्तरकौलाश्चतुर्विधाः मातङ्गीतन्त्रनिष्ठाः, वाराहीतन्त्रनिष्ठाः, कौलमुख्यतन्त्रनिष्ठाः, भैरवीतन्त्रनिष्ठाश्चेति। तदुक्तं सुभगोदये कौलभागपटले—

'मूलाधारे स्वाधिष्ठाने च भजन्ति केचनेशानीम्।
अन्यतरस्मिंश्चान्ये तेनैव पूर्वाः कौलिनस्त्रिविधाः ॥
मातङ्गी वाराही-कोलमुखी-भैरवीमतस्थास्ते ।
आन्तरपूजारहिता उत्तरकौलाश्चतुर्विधा ज्ञेयाः ॥' इति

आधारचक्रत्रिकोणे आधारबिन्दुस्तिष्ठतीति तावत् प्रसिद्धम्। अत्र कौलमते त्रिकोणमेव बिन्दुस्थानम्। स एव बिन्दुस्तत्राराध्यः। अत एव कौलास्त्रिकोणे नित्यं बिन्दुं समर्थयन्ति। तत् त्रिकोणं च द्विविधम्—श्रीचक्रान्तर्गतनवयोनिमध्यवर्तिनी योनिरेका, अन्या च सुन्दर्यास्तरुण्याः प्रत्यक्षयोनिः। तत्र श्रीचक्रगतनवयोनि मध्यगतयोनिं भूर्जपत्रहेमपीठादौ लिखितां पूर्वकौलाः पूजयन्ति। तरुण्याः प्रत्यक्षयोनिमुत्तरकौलाः पूजयन्ति। उभयं योनिद्वयं बाह्यमेव, नान्तरम्। अत एषामाधारचक्रमेव पूज्यम्। तत्र स्थिता कुण्डलिनी शक्तिः कौलिनीत्युच्यते। सैवोपास्या त्रिकोणपूजकानामिति रहस्यम्। एषा कुण्डलिनी शक्तिर्बिन्दुरूपिणी निद्राणैव पूज्या। तस्याः सर्वदा निद्रास्वाभाव्यात्। सा पूजा तामिस्रा। कुण्डलिनीप्रबोधो यदा स्यात् तत्क्षण एव मुक्तिः कौलानाम्। अत एव 'क्षणमुक्ताः कौला' इति व्यवहारः। अत्र कौलमते सुरामांसमधुमत्स्यादिद्रव्यैः समाराधनं वामाचारप्रवृत्त्या प्रत्यक्षत्रिकोणबिन्दुस्थानं मन्मथच्छत्रं सम्पूजयन्ति। अधोमुखं त्रिकोणमधोमुखमेव चक्रं पूजयन्ति।

दिगम्बरक्षपणकादयस्तु स्त्रियमुत्तानां कृत्वा ऊर्ध्वत्रिकोणं पूजयन्ति इति रहस्यम्। यद्यप्यत्र बहु वक्तव्यमस्ति, तत्त्ववैदिकमार्गत्वात् स्मरणार्हमपि न भवति, तथापि समयिमतमार्गप्रदर्शनोपयोगितया दिङ्मात्रमुक्तमित्यलमतिविस्तरेण।

समयिनो नाम समीचीनाः, अयः शुभावहो विधिः येषामस्तीति तथा। यद्वा—सम्यगयति सहस्रकमलं गच्छति इति समया कुण्डलिनी, सा येषामस्तीति समयिनो योगिनः। अथवा समया नाम शम्भुना पञ्चविधं साम्यं यातीति समया। शम्भोरपि देवाः पञ्चविधं साम्यमिति समयत्वम्। अत उभयोः समप्राधानेनैव साम्यं विज्ञेयम्। पञ्चविधसाम्यं तु अधिष्ठानसाम्यम् अनुष्ठानसाम्यम् अवस्थासाम्यं रूपसाम्यं नामसाम्यं चेति साम्यपञ्चकम्। अतः समयपूजकाः समयिनः। ते चतुर्विधाः—

(१) स्वर्णादिरचितचक्रविग्रहेषु वैदिकविधानेनाऽर्चनारताः।
(२) अन्तर्बहिश्चार्चनारताः।
(३) अन्तरेवार्चनरताः।
(४) अर्चनाधीनाश्चेति।

तेषूत्तरं श्लाघ्यतमा ज्ञेयाः। तत्र ये असञ्जातयोगाः साधकास्ते चक्रविग्रहादौ देवीं वैदिकविधानेनाराधयन्ति। ये तु ईषज्जातयोगसिद्धयः ते अन्तर्बहिश्च पूजयन्ति। ये तु सिद्धयोगाः, ते अन्तरेव देवीमर्चयन्ति। एते त्रयोऽपि इच्छागृहीत-

शरीरां संस्कारसहशाकारसहस्रदृशां देवीं यथायोगमर्चयन्ति। ये तु प्राप्तचित्तशुद्धिकाः निर्गुणब्रह्माऽभेदानुसन्धायिनः, ते पूज्यपूजकपृथक् ज्ञानव्यतिक्रमात् नैवाऽऽराधयन्ति। तेषां कदाचिद् भेदानुसन्धानेऽपि प्रत्यवायो नास्ति। तदीयव्यापारस्यैव तदानीं देवीपूजारूपत्वात्। तदुक्तमाचार्यपादैः—

'जपो जल्पः शिल्पं सकलमपि मुद्राविरचना
गतिः प्रादक्षिण्यक्रमणमशनाद्याहुतिविधिः।
प्रणामः संवेशः सुखमखिलमात्मार्पणदृशा
सपर्यापर्यायस्तव भवतु यन्मे विलसितम्॥'

इत्येवं समयिनश्चतुर्विधाः। तथाहि सुभगोदये—

'बहिरेव केचिदपरे बहिरन्तः केचनान्तरीशानम्।
आराधयन्ति कतिचिन्नैवाम्बां समायिनस्तुरीया हि॥' इति

समयिनः योगीश्वराः जीवन्मुक्ताः संसारयात्रामनुवर्तमानाः सादाख्यतत्त्वमनुचिन्तयन्तः आत्मैकप्रवणा वर्तन्ते। समयिनां मते समयस्य सादात्म्यतत्वस्य सपर्या सहस्रकमल एव, न तु बाह्यपीठादौ ये तु समायिनः योगीश्वराः विजने गृहान्तरे बद्धपद्मासीनाः वशिनो सादाख्यतत्वध्यानैकनिष्ठा वर्तन्ते। तेषां चतुर्विधषड्विधैक्यानुसन्धानमेव भगवत्याः सपर्या इत्यर्थादुक्तं भवति। अतो बाह्यपूजा तत्कलापश्च नास्ति समायिनामिति रहस्यम्। जीवन्मुक्तानामविद्यानिवृत्तावपि कुलालचक्रभ्रमणन्यायेन देहबन्धः यथोक्तं षष्ठीतन्त्रसप्तम्याम्—

'सम्यग् ज्ञानाधिगमाद् धर्मादीनामकारणत्वप्राप्तौ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद् धृतशरीरः॥'

एवमाणवशाक्तदीक्षाविकृतानां कौलानां शाम्भवदीक्षाधिकृतानां च समयिनां यथाधिकारं बाह्याभ्यन्तरपूजे पुरश्चरणाङ्गत्वेन अवश्यं कर्तव्यम्। अकरणे प्रयोगादौ दोषदर्शनात्। यथा च महालक्ष्मीतन्त्रे—

'अविधाय पुरश्चर्यां यः कर्म कुरुते मुने।
देवताशापमाप्नोति न च सिद्धिं स विन्दति॥
पूजा त्रैकालिकी नित्यं जपतर्पणमेव च।
होमो ब्राह्मणभुक्तिश्च पुरश्चरणमुच्यते॥' इति

अतः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति; यज्ञेन, दानेन, तपसाऽनाशकेनेति यज्ञस्यापि ब्रह्मविषयता श्रूयते। समयज्ञपूजा—

'द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः॥
श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप।'

इति भगवद्वचनाद् बाह्याभ्यन्तरपूजा द्वयात्मकयज्ञसंयुक्ता॥

अत्रेदं तात्पर्यम्—गुरुणा दीक्षापूर्वं मन्त्रोपदेशः कर्तव्यः, शिष्येण च गुरूपदिष्टमन्त्रस्य पुरश्चर्या कर्तव्या। पुरश्चर्या च त्रिकालपूजाजपोपेता। पूजा च द्रवद्रव्यविशेषतर्पणरूपा, 'सन्तर्पणं तृप्तिमयं दैवतस्याऽमृते न तु' इत्युक्तत्वात्। द्रवद्रव्यं च हेतुभूतनिदानकारणं प्रथमादिशब्दाभिधेयं परमामृतरूपं मधु, तेनैव परदेवतायागस्य साध्यत्वात्। सोमेनाऽग्निष्टोमयागवत्। न च वाच्यम् 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' 'सोमेन यजेत', 'सोमग्रहान् गृह्णाति', 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति', 'मैत्रावरुणं गृह्णाति', इत्यादि विधिसद्भावयुक्तम् इतरेषां ज्योतिष्टोमादियागानां सोमादिसाध्यत्वम्। इह तु 'ब्राह्मणो न कलञ्जं भक्षयेत्', 'न सुरां पिबेत्', न मांसमश्नीयात्' इत्यादिभिर्निषेधैरिदं दर्शनमनुपपन्नम् इति। न वयं निषेधविधिमुल्लङ्घ्य स्वयमेव निदानादिना परदेवतातर्पणं कर्तुम् उचितमिति ब्रूमः। किन्तु इदमेव शाम्भवदर्शनम् औपनिषदसम्प्रदायादागतमिति निश्चित्यैवावोचाम। तर्हि निषेधस्य का गतिः? इति चेत्, 'अदीक्षितोऽयं निषेधविधिरि'ति ब्रूमः। दीक्षितस्याऽनेनैव हेतुना दीक्षायागः कर्तव्य इति उपनिषदेवाह—**परिस्रुतमि**'त्यादिना।

परिस्रुतं झषमाद्यं पलं च भक्तानि योनीः सुपरिष्कृताश्च।
निवेदयन् देवतायै महत्यै स्वात्मीकृत्य सुकृते सिद्धिमेति॥ १२॥

परिस्रुतं द्रवद्रव्यं मधु। **झषं** मत्स्यम्। **आद्यम्** अत्तुं योग्यम्। किं तत् **पलम्** आमिषम्। चकारः समुच्चयवाचकः। **भक्तानि** अन्नानि। **योनिः** त्रिकोणम्। तेन तद्वती सुन्दरी लक्ष्यते। एते द्रवद्रव्यविशेषाः सुपरिष्कृताः यथार्हं सुसंस्कृताः, योनिं सुपरिष्कृतामित्यर्थः। पदद्वयस्य विभक्तिव्यत्ययश्छान्दसः। चकारो ह्यनुक्तमुख्यानि समुच्चिनोति। **निवेदयन्** निवेदनं कुर्वन्। कस्यै? **देवतायै** द्योतनस्वभावायै, 'तेजः परस्यां देवतायामि'ति श्रुतेः। **महत्यै** पूज्यायै। 'मह पूजायामि'ति धातुः। तथा चाऽगस्त्यः—'सर्वपूज्या त्वया प्रोक्ता त्रिपुरा परदेवते'ति। **स्वात्मीकृते** स्वात्मसात्कृते। **सुकृते** पूजारूपे धर्मविशेषे।

'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माऽग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना॥'

इति बुद्धौ सत्यां सिद्धिमेति पुरश्चरणसिद्धिं प्राप्नोति। अत्र 'परिस्रुतं द्रवद्रव्यमि'ति निघण्ट्वादि प्रसिद्धिः। अत एव वाजपेयादिप्रसिद्धक्रतुष्वपि परमेश्वर्या मन्त्रनायिकाः विहितत्वादेव निषिद्धस्यापि द्रव्यस्य स्वीकारो दरीदृश्यते। यथोक्तं ललितोपाख्याने :—

'परितुष्टास्मि मद्याब्धे त्वया साह्यमनुत्तमम्।
देवकार्यमिदं किञ्चित् त्वया निर्विघ्नितं कृतम्॥
इतः परं मत्प्रसादात् वाजपेयादिके मखे।
सोमपानवदत्यन्तमुपयोज्यो भविष्यसि॥

यागेषु मन्त्रपूतं त्वां पास्यन्त्यखिलदेवताः ।
यागेन मन्त्रपूतेन पीतेन भवता जनाः ॥
सिद्धिमृद्धिं धनं स्वर्गमपवर्गं च गच्छतु ।
महेश्वरी महादेवः बलभद्रश्च भार्गवः ॥
दत्तात्रेयो विधिर्विष्णुः त्वां पास्यन्ति महाजनाः ।' इति ।

परशिवोऽपि—

'कुण्डिकम्बुकपालानि मधुपूर्णानि बिभ्रतीम् ।
त्रीणि पश्यति लोकोऽयं तव मायाविमूढधीः ॥
पूजासङ्केतके प्रधानादिवरिवस्यां निवर्तयेत् ।'

इत्याह । यथा वा—

'महापद्मवनान्तःस्थे कारणानन्दविग्रहे ।
मदङ्कोपाश्रयां देवीमिच्छाकामफलप्रदाम् ॥
भवतीं त्वन्मयैरेव नैवेद्यादिभिरर्चयेत् ।'

इत्यादिनोक्ता । अन्ते नैवद्यद्रव्यं स्पष्टमाचष्टे । यथा वा—

'अलिना पिशितैर्गन्धैर्धूपैराराध्यदेवताम् ।
चक्रपूजां विधायेत्थं कुलदीपं निवेदयेत् ।
कौलिकाचारसंयुक्तैः वीरैस्तु सह पूजयेत् ॥

अन्यत्र रहस्यागमेऽपि स एव परमेश्वरः मकारादिपदार्थपञ्चकस्य देवतायोगविनियोगमाह—'मादिपञ्चकमीशानि ! देवताप्रीतिकारकमि'ति ।

ननु शिव एव सर्वतन्त्रप्रवर्तक' इत्युक्तम् । तथा च महामाया-शाम्भवाद्यनेकतन्त्रानुष्ठानप्रसङ्गः, तदुक्तत्वाविशेषात् इति चेत्, न, तेनैव तत्तदधिकारिभेदेनाऽनुष्ठेयानीमानि तन्त्राणीति व्यवस्था कृता । इदं शाम्भवं तन्त्रं मुमुक्षूणामेवोपास्यमिति प्रपञ्चितम् । यथा—

'नाना शास्त्राणि देवेशि ! मयैव कथितानि वै ।
मूर्त्यन्तरं तु गत्वैव मोहनाय दुरात्मनाम् ॥'

इत्युक्त्वा—'मथित्वा ज्ञानमन्थेन वेदागममहार्णवम् ।
सारज्ञेन मया देवि ! कुलधर्मः समुद्धृतः ॥
मेरुसर्षपयोर्यद्वत् सूर्यखद्योतयोरिव ।
तथाऽन्यसमयस्याऽम्ब ! कुलस्य महदन्तरम् ॥'

इत्यादिना कुलधर्मस्वरूपमभिधाय तन्निष्ठस्यैव मोक्षो, नान्यनिष्ठस्येत्यत्याह—'एतत् ज्ञात्वा वरारोहे ! सद्यः खेचरतां व्रजेत्' इति । मुख्यद्रव्याभावे अनुकल्पेन वा अवश्यं कर्तव्यम् । तथा च लोपामुद्रासंहितायां पञ्चमोल्लासे देवीं प्रति शिववचनम्—

'सुरां निवेदयेद् भक्त्या मुख्याभावेऽनुकल्पतः।
द्रव्याणां क्षीरमुख्याणामपस्ताम्रादिपात्रके ॥
अनुकल्प इति प्रोक्तः पदार्थैर्लवणादिभिः।
अस्माकमनुकल्पोऽयं सम्मतोऽतीव वल्लभे ॥
अनुकल्पे कृते सम्यक् शास्त्रोक्तं च कृतं भवेत्।
शिष्टाचारोऽनुकल्पेषु सौत्रामण्यां तथा खलु।
मांसानुकल्पोऽपूपः स्यात् मत्स्यस्य तु कदल्यपि ॥
मैथुनं स्वकलत्रेषु तदभावे तु यत्नतः।
एवं तन्त्रेषु शक्तीनामनुकल्पः समीरितः ॥
मद्यं मत्स्यं च मांसं च मुद्रां मैथुनमेव च।
मकारपञ्चकं देवि! एतत् ज्ञात्वा समारभेत् ॥' इति

महालक्ष्मीतन्त्रेऽपि दशरथं प्रति वसिष्ठवचनम्—

'मनुवंश्य महाराज! रहस्यं कथयामि ते।
अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ॥
एताः पुण्यतमाः प्रोक्ताः पुरीणामुत्तमोत्तमाः।
अस्याः सान्निध्यमात्रेण महात्रिपुरसुन्दरीम् ॥
अर्चय त्वमयोध्यायाममुष्या आधिदेवताम्।
नैतस्याः सदृशी काचिद् देवता विद्यतेऽपरा ॥
नारिकेलीफलालीभिः पक्वैश्च कदलीफलैः ॥
मध्वाज्यशर्कराप्राज्यैः महापायसराशिभिः।
सिद्धद्रव्यविशेषैश्च पूजयेत् त्रिपुराम्बिकाम् ॥
अभीष्टमचिरेणैव सम्प्रदास्यति सैव ते।' इति

तत्रैव -

'सितामध्वाज्यकदलीफलपायसरूपकम् ।
पञ्चपर्वसु नैवेद्यं सर्वथैव निवेदयेत् ॥
यो नाऽर्चयति शक्तोऽपि स देवीशापमाप्नुयात्।
अशक्तो भावनाद्रव्यैरर्चयेन्नित्यमम्बिकाम् ॥' इति

एवं कौलपूजा प्रत्यपादि। समयिनां बाह्यपूजाभावेऽपि भावनाद्रव्यैरान्तर-पूजा सम्यक् कर्तव्यैव। तथा चोक्तं कुलार्णवे पञ्चमविलासे—

'आमूलाधारमाब्रह्मरन्ध्रं गत्वा पुनः पुनः।
चिच्चन्द्रकुण्डली-शक्ति-सामरस्य-सुखोदयात् ॥
व्योमपङ्कजनिष्पन्द-सुधापानरतो भवेत्।
मधुपानमिदं प्रोक्तमपरे मद्यपायिनः ॥

पुण्याऽपुण्यपशुं हुत्वा ज्ञानखड्गेन योगवित्।
परे लये नयेच्चित्तं पलाशी स निगद्यते ।।
मनसा चेन्द्रियगणं सम्यगात्मनि योजयेत्।
मद्याशी स भवेद् देवि ! शेषाः स्युः प्राणिहिंसकाः ।।
अप्रबुद्धां पशोः शक्तिं प्रबुद्धां कौलिकस्य च।
शक्तिं तां सेवयेद् यस्तु स भवेच्छक्तिसेवकः ।।
पराशक्त्याऽऽत्ममिथुन-संयोगानन्दनिर्भरः ।
योऽस्ति मैथुनं तत् स्यादपरे स्त्रीनिषेवकाः ।।
इत्यादि पञ्चमुद्राणां कथितं कुलनायिके !।' इति

अतः समयिनां बाह्यपूजाया निषिद्धत्वात् अन्तरेव पूजा कर्त्तव्या। तदर्थं च बहिः पूजायामण्डप्रपञ्चवत् अन्तः पूजायां पिण्डप्रपञ्चो निरूपणीयः। तथाहि सुभगोदये कौलशिक्षापटले—

'बाह्यपूजारताः केचित् पाखण्डा वेदनिन्दकाः।
कौलाः कापालिका मूलमागमैरविधानतः ।।
निषिद्धाचरणात् पातस्तेषामिति हि मे मतिः।
तस्मात् पीठार्चनादीनि वैदिकानां न विद्यते ।।
अन्तः पूजारताः सन्तो वसिष्ठसनकादयः।
वाञ्छितां सिद्धिमापन्नास्तस्मादधिकमान्तरम् ।।
अथ चेत् कर्षणादीनि प्रतिष्ठान्तानि चागमैः।
अथार्वणैरथोक्तानि वाधितार्थानि तानि किम् ? ।।
सम्यक् तानि तथोक्तानि स्वाधिकारानुगुण्यतः।
मुमुक्षूणां न तत्रास्ति किं पूजायामधिक्रिया ।।
तस्मात् समयिनामन्तश्चक्रेष्वेवार्चनादिकम्।
तच्चाधारशुद्ध्यैवं सा च वायुनिरोधतः ।।

तथा च आधारादिष्वपि पूजायां फलविशेषश्रवणाद् विशिष्याऽन्तः प्रपञ्चो निरूपणीयो भवति। तथाहि समयिनां मते आधारादिषट्चक्रभजनमेव श्रीचक्रपूजनम्। उक्तं चैतद् वामकेश्वरतन्त्रे—

'चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः।
नवचक्रैश्च संसिद्धिं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः ।।
त्रिकोणमष्टकोणं च दशकोणद्वयं तथा।
चतुर्दशारं चैतानि शक्तिचक्राणि पञ्च च ।।
बिन्दुश्चाष्टदलं पद्मं पद्मं षोडशपत्रकम्।
चतुरस्रं च चत्वारि शिवचक्राण्यनुक्रमात् ।।

त्रिकोणे वैन्दवं श्लिष्टमष्टारेऽष्टदलाम्बुजम् ।
दशारयोः षोडशारं भूगृहं भुवनाश्रके ॥
शैवानामपि शाक्तानां चक्राणां च परस्परम् ।
आविनाभावसम्बन्धं यो जानाति स चक्रवित् ॥
त्रिकोणमष्टकोणं च दशकोणद्वयं तथा ।
मनुकोणं चतुष्कोणं कोणचक्राणि षट् क्रमात् ॥
मूलाधारं तथा स्वाधिष्ठानं च मणिपूरकम् ।
अनाहतं विशुद्धाख्यमाज्ञाचक्रं विदुर्बुधाः ॥
तवाऽऽधारस्वरूपाणि कोणचक्राणि पार्वति ! ।
त्रिकोणरूपिणी शक्तिः बिन्दुरूपः शिवः स्मृतः ॥
अविनाभावसम्बन्धस्तस्माद् बिन्दुत्रिकोणयोः ।' इति

तत्र आधारपद्मं चतुर्दलम्, स्वाधिष्ठानपद्मं षड्दलम् । इदं चक्रद्वयं वह्निमण्डलं रुद्रग्रन्थियुक्तं तमोलोक इति चोच्यते । अत्रोपासनायां तामसानि ऐहिकानि ऐश्वर्यादीनि भवन्ति । मणिपूरपद्मं दशदलम्, अनाहतपद्मं द्वादशदलम् । इदं द्वयं सूर्यमण्डलं विष्णुग्रन्थियुक्तं 'रजोलोक' इत्युच्यते । तत्रोपासनायां सार्ष्टिनामादेवीनगराद बहिरुद्यानादिष्ववस्थानम् समानलोकतानाम देवीनगरान्तरवस्थानमिति विवेकः । विशुद्धिपद्मं षोडशदलम्, आज्ञाचक्रं द्विदलम् । इदं द्वयं सोममण्डलं ब्रह्मग्रन्थियुक्तं 'सत्यलोक' इति चोच्यते । अत्रोपासनायां सामीप्यसारूप्यमुक्ती भवतः । सामीप्यं नाम समीपेऽवस्थानम् । सारूप्यं नाम समानरूपत्वं समानभोग्यभोक्तृत्वमिति यावत् । ध्रुवमण्डलं पद्मं सहस्रदलम् । सर्वग्रन्थिसर्वतत्वसर्वगुणाद्यतीतं 'सर्वलोक' इति चोच्यते । तत्रोपासनायां सायुज्यमुक्तिर्भवति । सायुज्यं नाम तत्वस्वरूपापत्तिः । तदुक्तमानन्दकन्दे—

'आत्मा विशुद्धिपद्मे द्विषोडशारे च सत्त्वगुणयुक्ते ।
ब्रह्मग्रन्थिसमेते विख्याते सोममण्डलाभिख्ये ॥
अनाहते मणिपूरे पद्मे दशद्वादशच्छदे रजसाम् ।
विष्णुग्रन्थिसमेते विज्ञेये मण्डले भानोः ॥
स्वाधिष्ठानाधारे पद्मे तमसां सषट्चतुष्पत्रे ।
रुद्रग्रन्थिनिबद्धे त्वैहिकफलदेऽग्निमण्डले विदुषाम् ॥
तत्त्वगणमण्डलानामुपरि सरोजं सहस्रदलयुक्तम् ।
अमृतस्यन्दि सुधाकरलोकस्थं सूर्यकोटिसच्छायम् ॥
श्रीचक्राख्यं देव्या मन्दिरमिति तत्र विश्रुतं श्रुतिषु ।
दृष्ट्वा तत्र महेशीमैक्यं देव्या हि याति मुनिलोकः ॥'

इति तेषां स्वरूपे निरूपितेऽपि तत्र भजनप्रकारो विविच्यते । शिवचक्रात्मक बिन्दुयुक्तत्रिकोणात्मकमूलाधारे ताण्डवपरं भैरवं लास्यपरं समयां च, अष्टदल-

पद्मात्मकाऽष्टकोणस्वरूपस्वाधिष्ठाने संवर्तनानलात्मकं रुद्रं लोकानुग्राहिकां समयां च, षोडशदलपद्मात्मकद्विदशारस्वरूपयोर्मणिपूरानाहतयोः प्रावृट्कालपयोदरुचिं पराभिध शिवं तडिद्रूपां परात्मिकामम्बां च हंसाकारौ, शिवचक्रभूपुरत्रयात्मकचतुर्दशार-रूपयोः विशुद्धयाज्ञाचक्रयोः क्रमेण सदाशिवसदाशिवाख्यां च परचितायुतं परं शम्भुं च शुद्धेन्दुकोटितुलितं, चन्द्रलोके सहस्रारे पद्मे सुधाप्लुतां सादाख्यां च परां शक्तिं परशिवाभिन्नां सर्वतत्त्वातीतां चिन्तयेत् ।

ननु षोडशोपचारा एव पूजायां प्रसिद्धाः । तत् कथं देव्याः चतुष्षष्ट्युपचारा इत्युच्यते ? इति चेन्न, अन्यासां देवतानां तथा देव्यास्तु चतुर्गुणितानि तानि सन्तीत्यागमरहस्यम् तथाहि—आवाहनाऽऽसन-प्रतिष्ठापन-सन्निधापन-सम्मुखीकरण परिवार-दयोनुपार्थनाऽभिमुखीकरण-सकलीकरणाऽनुवरणसंयोजन-पाद्याऽऽर्घ्याऽऽचमन-श्रमाप - नयनस्नानमण्डपनयन-शेषगन्धमाल्यापनयन-भूषणावरोपण—शरीरोद्वर्तन-दन्तधावन - ताम्बूलकरण वस्त्रान्तरपरिधापनाऽभ्यङ्गस्नानीय धारण-स्नापन शिरोवस्त्रबन्धन शरीरमलापकर्षण यक्षकर्दमःनुलेपन कुङ्कुमविलेपन जलकणिकापनोदन दिव्य-वस्त्रान्तरपरिधापन पुनःसमानयन सिंहासनाधिरोपणकेश्यालीकरण कालागरुधूपन गर्भकग्रथन घम्मि(ल्ल)करण स्रग्गन्धेसिन्दूरधारणचन्द्रविकलाबन्धन तिलक-सन्धारण मलयजानुलेपन पादाङ्गुलीयक मञ्जीर काञ्चीकलापोड्याणवन्ध नकराङ्गुलीयके कटककङ्कणाङ्गदकेयूरहारावलीग्रैवेयकताटङ्कपालीललन्ति-काद्याभरणधारण कज्जललाक्षादिधारणमकरीविलेखनयज्ञोपवीतधारणव्यजन-सेवनाऽनेकभक्ष्यफलोपेतनैवेद्यप्रदानहस्तावनेजनताम्बूलप्रदानदर्पणावलोकनछत्रधारण वालव्यजनवीजन गीतवादित्रादिश्रवणप्रदक्षिणनस्कारस्तुति प्रार्थनाकरण रङ्गवल्लीदीपाद्यवलोकनकर्पूरवीटीप्रदानमञ्चाधिरोहणतिरस्कारिणीप्रदानरूपात्मक - चतुष्षष्ट्युपचारा' इति ।

ननु पूर्वं सहस्रकमले पूजकानामेव मुक्तिरित्युक्तम्, इदानीम् अनाहतादि-चतुष्टयेषु स्थानेषु आराधकानां सायुज्यमस्तीति प्रतिपाद्यते, तत् कथमिति चेत् ? सत्यम्, चक्रमात्रेष्वाराधकानां फलं प्रदर्शितम्, इदानीं समयिनाम्, आधारस्वा-धिष्ठानचक्रयोः लोकत्वात्, तत्र देव्याः सान्निध्याभावात् तदितरचक्रेषु सर्वेष्वपि आराधनस्य फलमुच्यते इति न विरोधः ।

नन्वेवं पूर्वमाधारस्वाधिष्ठानचक्रयोरपि ताण्डवसंवर्तनमूलरुद्रलास्यपरलोका-ऽनुग्रहकामशिवशक्तीनामुपासनोक्ता, इदानीं तत्र देव्याः सान्निध्यमेव नास्तीति कथमुच्यत इति चेत्, तत् पूर्वंकौलमतानुसारेणोक्तम्, तेषामाधारस्वाधिष्ठानयोरेवो-पासकत्वात् । अत एव कुलनिष्ठाः कौला इति प्रसिद्धिः । कुलमित्याधारस्य नाम । अत एव आचार्यैः सौन्दर्यलहर्याम्—

'अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं
स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणि' इत्युक्तम् ॥

चतुर्विधैक्यानुसन्धानप्रकारस्तु आधारादिषट्चक्रस्य प्रथममैक्यमनुसन्धातव्यम् तत्प्रकारः पूर्वमेव प्रतिपादितोऽपि विस्पष्टार्थः पुनरप्युच्यते। मूलाधारादिषट्चक्राणां त्रिकोणाऽष्टकोण दशारद्वयमन्वश्र शिवचक्रात्मना तादात्म्यं ज्ञेयम्। एतदेव नादबिन्दो रैक्यम्। तथाहि—नादो नाम श्रीचक्रम्, बिन्दुर्नाम षट्कमलगहनं वक्ष्यते। तयोरैक्यं नाम आधारचक्रं चतुर्दलम्, तत्कर्णिका त्रिकोणात्मिकैव। स्वाधिष्ठानं षड्दलम्, तत्कर्णिका अष्टकोणात्मिका मणिपूरं दशदलं पद्मम् . तत्कर्णिका दशकोणात्मिका। अनाहतं द्वादशदलम्, तत्कर्णिका द्वितीयदशकोणात्मिका। विशुद्धिचक्रं षोडशदलं पद्मम्, तत्कर्णिका चतुर्दशकोणात्मिका एतावत् पर्यन्तं शिवशक्तिचक्रैक्यम्। आज्ञाचक्रं द्विदलं पद्मम्, अष्टकोणमेकत्र षोडशकोणमपरत्रेति द्विधा भिन्ना कर्णिका।

'शिवचक्रेण चाद्यस्य बिन्दुना मध्यमस्य च।
शक्तिचक्रेण चान्त्यस्य मन्त्रखण्डस्य यो बुधः॥
अविनाभावसम्बन्धं यो जानाति स मुक्तिभाक्॥' इति।

यद्वा—त्रिरेखा-त्रिवलय-षोडशाराऽष्टदल-चतुर्दशार-दशारद्वय-वसुकोण चतुरस्र-बिन्दुषु यथाक्रमं पञ्चदशाक्षरात्मकत्वमनुसन्धेयम्। तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायां चतुर्विधैक्यानुसन्धानम्—

'चतुरस्रं त्रिरेखा च वलयत्रितयं तथा।
षोडशारं नागदलं मन्वश्रं द्विदशारकम्॥
वसुकोणं त्रिकोणं च चतुष्कोणं तदन्तरे।
बिन्दुश्चेतैः पञ्चदशाक्षरीवर्णाननुक्रमात्॥
योजयित्वा जपेद् यस्तु साधकः स तु मुक्तिभाक्।' इति।

अथ तृतीयं चक्रदेवतयोरनुसन्धानम्। तथाहि—चक्रपञ्चकं देव्याः शिरः केशपाशस्रङ्मुकुटचन्द्रकलारूपम्।

'शक्तिचक्राणि पञ्चापि क्रमाद् देव्या निबोधत।
शिरः केशश्च दामानि किरीटं चन्द्ररेखिका॥'

बिन्दुमुखं चतुरस्रं कम्बुकण्ठः शिवचक्रचतुष्टयं बाहु-वक्षोज-जघन-पादरूपम्।

'शिवचक्राणि चत्वारि बाहवो जघनाङ्घ्रिकम्।
बिन्दू रदनमाख्यातं चतुरस्रं तु कन्धरम्॥
इति यो वेद तत्वज्ञः स देवीत्वं प्रपद्यते।' इति।

तुरीयं मन्त्रदेवतयोरैक्यानुसन्धानम्। प्रथमखण्डो देव्या मुखम्, द्वितीयखण्डो कट्या ऊर्ध्वप्रदेशः, तृतीयखण्डः कट्या अधः प्रदेशः, तदुक्तं वसिष्ठसंहितायाम्—

'खण्डत्रयेषु मन्त्रस्य देव्या वदनपङ्कजम्।
प्रथमस्तु द्वितीयस्स्यात्कटेरूर्ध्वं तथाऽन्तिमः॥
कट्यधोभाग इत्येवं जानीयात् साधकोत्तमः।' इति।

रहस्य सहस्रनामस्तोत्रे च मन्त्रदैवतयोरैक्यं प्रतिपादितम्। यथा वा—

'श्रीमद्वाग्भवकूटैकस्वरूपमुखपङ्कजा ।
कण्ठाधः कटिपर्यन्तमध्यकूटस्वरूपिणी ॥
शक्तिकूटैकपतान्नकट्यधोभागधारिणी ॥' इति।

अयमर्थः—श्रीः चित्कला अस्या अस्तीति 'श्रीमत्', नित्ययोगे मतुप् प्रत्ययः। भवत्यस्मादिति भवम्, वाचां भवं 'वाग्भवम्'। सर्वासां वाचां वाग्भवकूटादेवोत्पत्तेः।

तत् श्रीमद् वाग्भवकूटमिच्छाशक्तिसमधिष्ठितं पञ्चबीजसमुदायात्मकलक्षणं स्वरूपम् अस्यास्तीति। नित्ययोगे मत्वर्थीय प्रत्ययः। राजतेर्दीप्त्यर्थत्वात् कामानां राजा कामराजः। 'राजाहः सखिभ्यष्टजि'ति समासान्तष्टच्। श्रीक्रोधभट्टारकस्तु "कामान् राजयतीति कामराजः', पचाद्यच् इत्याह। तथाहि—

'कामान् कारणतां गतानगणितान् कार्यैरनन्तैर्महीमुख्यैः सर्वमनोगतैरधिगतान् मानैरनेकैः स्फुटम्।
काम-क्रोध-सुलोभ-मोह-मद-मात्सर्यादिषट्कं च यद्
बीजं राजयति प्रणौमि सततं ते साधु कामेश्वरि!॥' इति

अत्र प्रकारान्तरेण केचित् चतुर्विधैक्यानुसन्धानं वर्णयन्ति। यथा—

'पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यं लिङ्गसूत्रात्मनोरपि।
स्वापाऽव्याकृतयोरैक्यं क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः॥' इति।

पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यं प्रथममवगन्तव्यम्, तदनन्तरं लिङ्गसूत्रात्मनोरैक्यमवगन्तव्यम्। लिङ्गात्मा लिङ्गशरीरम्; एकादशेन्द्रियगणः, तन्मात्रापञ्चकं षोडशकं लिङ्गशरीरम्। सूत्रात्मा ब्रह्माण्डावच्छिन्नो वायुः, व (?) लिङ्गशरीरस्यार्चिरादिमार्गप्रापकः तयोरैक्यमवगन्तव्यम्। स्वापाऽव्याकृतयोः—स्वापः सुषुप्त्यवस्थापन्नः साक्षी प्राज्ञः, अव्याकृतः अविद्याशबलित ब्रह्म, तयोः ऐक्यम्। क्षेत्रज्ञो जीवः, परमात्मा = ब्रह्मस्वरूपम्, तयोरैक्यं ज्ञातव्यम्। एवं समयसम्प्रदायरहस्यसङ्क्षेपः। विस्तरस्तु सुभगोदये शारीरके ज्ञातव्यः।

केचित् पञ्चविधैक्यानुसन्धानमिति वर्णयन्ति। अपरे षड्विधैक्यानुसन्धानमावश्यकमिति वदन्ति। तदुभयमपि अत्रैवार्थादन्तर्भूतमिति न विचारणीयम्। अत एवोक्तमाचार्यैः सुभगोदये—

"चतुर्धैक्यानुसन्धानान्मणिपूरे महेश्वरीम्।
चतुर्बाहां त्रिनेत्रां च प्रत्यक्षीकुरुते वशी॥" इति।

षड्विधैक्यानुसन्धानं नादबिन्दुकलाविद्यानां परस्परैक्यम्। नादो नाम श्रीचक्रम्। बिन्दुर्नाम षड् आधारकमलानि। कला नाम पञ्चाशद् वर्णाः। विद्या पञ्चदशाक्षरी। एतेषां तादात्म्यमैक्यम्। तत् षड्विधं भवति। यथा—नादेन बिन्दो-

रैक्यम्, बिन्दुना कलाया ऐक्यम्, कलायाश्च नादेनैक्यम्, एवं त्रितयम्। कलायाश्च बिन्दोरैक्यम्, कलाया नादस्यैक्यम्, श्रीविद्याया पञ्चकस्यैक्यमिति षड्विधत्वमेकस्येति परमरहस्यं गुरूपदेशवशाद् ज्ञेयम्। एवं षोढैक्यं भगवत्याः सपर्येति विज्ञेयम्।

एवं षड्विधैक्यानुसन्धानमहिम्ना गुरुकटाक्षसञ्जातमहामहिम्ना च भगवती झटिति मूलाधार-स्वाधिष्ठानात्मकचक्रद्वयं भित्त्वा मणिपूरे प्रत्यक्षं प्रतिभाति। **महावेधप्रकारः**—पूर्वमभ्यासदशायां गुर्वेकपरतन्त्रमहाविद्यां गुरुमुखादेव स्वीकृत्य ऋषिच्छन्दोदेवतापूर्वं मूलमन्त्रस्य शुष्कजपं गुरूपदिष्टमार्गेण कुर्वन् आश्वयुजशुक्लपक्षे **महानवमीशब्दाभिधेयाऽष्टम्यां** निशिसमये गुरोः पादोपसङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। तन्महिम्ना गुरोस्तदानीं कर्तव्यहस्तमस्तकसंयोगे पुनर्मन्त्रोपदेशषट्चक्रपूजाप्रकारोपदेशवशात् महावेधः शैवः सादाख्यायाः प्रकाशरूपो जायते इति गुरुरहस्यम्।

एवं महावेधे जाते भगवती मणिपूरे प्रत्यक्षा भवति। सा समाराध्या। अर्घ्यंपाद्यादिभूषणप्रतिपादनपर्यन्तं पूजाकलापं मणिपूरे निर्वर्त्य अनाहतमन्दिरं भगवतीं नीत्वा धूपादिनैवेद्यहस्तप्रक्षालनान्तं कर्मकलापं तत्रैव समाप्य विशुद्धौ भगवतीं सिंहासनासीनां सखीभिः संल्लापान् सम्भाषमाणां शुद्धस्फटिकसदृशौर्मणिभिः सम्पूजयेत्। शुद्धस्फटिकसदृशमणयो न मौक्तिकादयः, किन्तु तदीयषोडशदलगतषोडशचन्द्रकला इति रहस्यम्। एवं सम्पूज्य आज्ञाचक्रं नीत्वा देवीं कामेश्वरीं नीराजनादिभिरनेकैरुपचारैः सम्पूजयेत्। तदनन्तरं झटिति विद्युल्लतेव सहस्रकमलमनुप्रविश्य सुधाब्धौ पञ्चकल्पतरुच्छायायां मणिद्वीपे सरधामध्ये कामेश्वरेण सार्द्धं विहरमाणा वर्तते। तदा तिरस्करिणीं प्रसार्य समीपमन्दिरे स्वयं निवसेत्। यावत् भगवती पुनर्निर्गता पुनः मूलाधारकुण्डं प्रविशति, तावत् पर्यन्तं स्थातव्यमिति षड्विधैक्यानुसन्धायिनां समयिनां मतरहस्यम्। श्रीचक्रे त्रिकोणं बैन्दवस्थानमिति तावत् प्रसिद्धम्। तत् त्रिकोणमेव बिन्दुस्थानं भवति। तत् चतुष्कोणमेव। तत्तु सहस्रकमलान्तर्गतचन्द्रमण्डलमिति बहुधा प्रपञ्चितम्। तच्चतुष्कोणमध्यं बैन्दवस्थानं सुधासरघादिशब्दवाच्यम्। तस्मात् बाह्यत्रिकोणपूजा तरुणीत्रिकोणपूजा च दूरत एव निरस्तेति ध्येयम्। अत एवोक्तं सनत्कुमारसंहितायाम्—

"बाह्यपूजा न कर्तव्या कर्तव्या बाह्यजातिभिः।
सा क्षुद्रफलदा नृणामैहिकार्थैकसाधनात्॥
बाह्यपूजारताः कौलाः क्षपणाश्च कपालिकाः।
दिगम्बरा ऐतिहासा नामकास्तन्त्रवादिनः॥
अन्तराराधनपरा वैदिका ब्रह्मवादिनः।
जीवन्मुक्ताश्चरन्त्येते त्रिषु लोकेषु सर्वदा॥" इति।

१२

एवं श्रीदेव्याः पूजाविशेषान् सप्रपञ्चं निरूप्य तस्या इच्छा-ज्ञान-क्रिया शक्तय एव काम-क्रोध-मनस्तन्मात्ररूपाः पाशाङ्कुशपुण्ड्रेक्षुचाप-पञ्चकुसुम बाणात्मना

परिणताः। ताभिरुपासकान् पालयन्ती तदितरान् ताभिरेव व्यामोहयन्तीव भातीत्याह—

सृण्येव सितया विश्वचर्षणीः पाशेनैव प्रतिबध्नात्यभीकान्।

इषुभिः पञ्चभिर्धनुषा च विध्यत्यादिशक्तिररुणा विश्वजन्या ॥१२॥

'सृण्येवे'त्यादि। सृण्या = अङ्कुशरूपया, ज्ञानशक्त्येत्यर्थः। विश्वचर्षणीः स्वभक्तजनान् भेदप्रतीकमोहशास्त्रेभ्यो व्यावर्तयन्तीति शेषः। अभीकान् कामुकान् भक्तिहीनान् क्रोधाकारेणाऽङ्कुशेन भेदप्रतिपादकमोहशास्त्रेष्वाकृष्य प्रवर्तयन्तीवेति वाक्यशेषः। पाशेन पाशरूपया ज्ञानशक्त्येत्यर्थः। उपासकान् स्वात्माभिन्नत्वेन प्रतिबध्नन्ती तदितरान् कामुकान् रागस्वरूपेण पाशेन अत्यन्तभेदबुद्ध्युपहितत्वेन प्रतिबध्नाति इत्यर्थः। इषुभिस्तन्मात्रपुष्पबाणैः पञ्चभिः पञ्चसङ्ख्याकैः अरविन्दाऽशोक-चूत-नवमल्लिकानीलोत्पलाख्यैः पञ्चतन्मात्ररूपपुष्पशररूपैरिति यावत्। धनुषा विध्यति मनोरूपेक्षुचापात्मिकया क्रियाशक्त्या स्वभक्तान् स्वभिन्नाकारवर्जितान् कुर्वती कामुकान् स्वभिन्नाकारान् मनोरूपेक्षुदण्डेन पञ्चतन्मात्रसायकेन विध्यति विध्यतीवेत्यर्थः। आदिशक्तिः पराशक्तिः। तथा च श्रीवामकेश्वरतन्त्रे—

'त्रिपुरा परमा शक्तिराद्या जाता महेश्वरी' इति

अरुणा अरुणाख्या। तथा च भगवत्पादाः—

'जगत् त्रातुं शम्भोर्जयति करुणा काचिदरुणा' इति।

अरुणवर्णा वा—

'निजाऽरुणप्रभापूरमज्जत् ब्रह्मामण्डला'

इति सहस्रनामस्तोत्रे पठितत्वात्। विश्वजन्या • विश्वजनयित्री।

'बह्वीः प्रजाः सृजमानाः'

इति श्रुतेः। ब्रह्माण्डपुराणे च—

'सैव निःशेषविश्वानां सवित्री ललितेश्वरी' इति

अयं भावः—पाशः स्वात्माऽभेदबन्धनसाधनभूतेच्छाशक्तिस्वरूपः, अङ्कुशः स्वस्वरूपाऽभेददर्शनोपायात्मज्ञानशक्तिमयः, इक्षुचापेषुपञ्चके तु स्वभिन्नाकारवर्जनसाधनभूतक्रियाशक्तिस्वरूपे ज्ञानक्रियाशक्तय एव पाशादिस्वरूपमापन्नाः। ताभिरुपासकान् मोचयन्ती कामुकान् विमोहयन्त्येव भातीति। तथा च चतुःशत्याम्—

'इच्छाशक्तिमयं पाशमङ्कुशं ज्ञानरूपिणम्।
क्रियाशक्तिमये बाण-धनुषी दधदुज्ज्वलम् ॥' इति

१३

सुभगोदयवासनायामपि—

'देव्याः संवित् (सु) सक्तायां भेदोद्दलनहेतुकाः।
आयुधाख्याः पराशक्तिवाणाद्याः पूजयाम्यहम् ॥' इति

'यथा न्यग्रोधबीजस्थ शक्तिरूपो महाद्रुमः।
तथा हृदयबीजस्थं जगदेतत् सकारणम् ॥' इति ॥ १३ ॥

१४

एवम् इच्छा-ज्ञान-क्रियाशक्तय एव आयुधात्मना परिणता इति प्रतिपाद्य परशिवस्यापि प्रतिपादितोऽर्थः समान इति समप्रधानत्यादिना द्रढयति-**भगः शक्तिरित्यादिना।**

भगः शक्तिर्भगवान् काम ईश उभा दाताराविह सौभगानाम्।
समप्रधानौ समसत्वौ समोजौ तयोः शक्तिरजरा विश्वयोनिः ॥ १४ ॥

भगः श्रीः, सौभाग्यलक्ष्मीरित्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'आस्ते आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठतश्च तेन पद्यमानस्य चरति, चरतो भग' इति। **स एव शक्तिः**, शिवाऽभिन्ना शक्तिः। 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निरूढाम्' इति श्रुतेः। ऐश्वर्यादयो वा 'भग'शब्देन कथ्यन्ते।

'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैवं षण्णां भग इतीरणा ॥'

इति वचनात्। **भगवान्**—श्रीमान् समृद्धिमान् उत्पत्त्यादिवेत्ता वा। अत्र श्रुतिस्मृत्यादयः—'अथ कस्मादुच्यते भगवानिति? यः सर्वान् भावानीक्षति आत्मज्ञानं निरीक्षयति योगं गमयति, तस्मादुच्यते भगवानिति'। 'ॐ यो वै रुद्रः भगवान्, यच्च ब्रह्मेत्यादिवाक्यजातम्'। 'षडध्वनयनः महादेवो वृषध्वज' इति च।

रामायणं च—'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं (तथा)।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥'

एवम्भूतो **भगवान् काम ईशः**—कामेश्वर इत्यर्थः। पदद्वयमुक्तार्थम्। **उभा** कामेश्वरी-कामेश्वरौ। **सौभगानां**—सौभाग्यानाम्। उभा दातारा शक्ति-शक्तिमतोरविनभावादुभयोरपि **दातृत्वम्।** श्रुतिश्च 'भग एव भगवाँ अस्तु, देवा इति, तस्मै ब्रह्म च ब्रह्मा च। आयुः कीर्तिं प्रजां दद्'रिति। उभयोरभेदं दातृत्वं प्रतिपादयति, तदुभयप्राधान्यमेव विशदयति—**'समप्रधानावि'**त्यादिना। **समप्रधानौ** तुल्यप्रकृतिकौ, अभिन्ननिमित्तोपादानत्वेन। यद्यपि उपादानकारणं शक्तिः, निमित्तकारणं शिव इति **प्रसिद्धम्, तथापि** शिवाऽभिन्ना चेत् सा ब्रह्मविद्या समाना 'सेव देवता सा

श्रीविद्येति' श्रुत्युक्तरीत्या शिवशक्त्योरत्यन्ताऽभेदादभिन्ननिमित्तोपादानत्व सिद्धम्। 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्'। 'सर्वधर्मोपपत्तेश्चे'त्यादिन्यायेनेत्यर्थः। रहस्याम्नाये च—

'पराख्यायां शिवेहायां सत्यां साऽपि मृता तथा।
अजायतापरार्णाख्य-बीजाङ्कुर इव प्रिये ॥

इत्यादिना बीजाङ्कुरन्यायेन शिवयोः **समप्राधान्यमुक्तम्। समसत्त्वौ** समतत्वात्मकौ, उक्तलक्षणादेव।

'विश्वात्मिकां तदुत्तीर्णां प्रकाशामर्शरूपिणीम्।
परापरमयीं देवीमात्मत्वेन विचार्यताम् ॥'

इत्यागमोक्त्या च **'समसत्वता'** सिद्धा। **समोजौ** सममोजः ययोस्तौ समोजौ समोजसावित्यर्थः। छान्दसत्वादकारान्तत्वम्। 'ओज इन्द्रियबलम्, यश्चाऽऽधार मोजशब्द आधारवाचक' इति भाष्यकारवचनात् श्रीचक्रमभिधीयते। तस्य तदुभयात्मकत्वेन तदाधारत्वात् **समोजौ। तयोः** शक्तिशक्तिमतोर्मध्ये **शक्तिः** श्रीदेवी, **अजरा** अपक्षयरहिता, षड्भावविकारशून्येति यावत्। **विश्वयोनिः** विश्वस्य जगतो योनिः उपादानकारणत्वं सम्यगुक्तम्।

एषा चिच्छक्तिः। द्विरूपा-सङ्कोचविकासभेदात्। जीवात्मतया सङ्कोचरूपा, बाह्यत्मतया विकासरूपा च। यथोक्तं चिदानन्दवासनायाम्—'विश्वात्मिकां तदुत्तीर्णां प्रकाशामर्शरूपिणीम्। [परापरमयीं देवीमात्मत्वेनविचार्यता'ति।] तथा च ब्रह्माण्डपुराणे—'सैव निःशेषविश्वानां सवित्री ललितेश्वरी'ति। रहस्योपनिषदि च—'यद् दृश्यते तदानन्दयोनिः, तेन जीवति। तदेषाभ्युक्ता पारो वा एष आनन्दः संभोगयोनिः, कामरूपवती, स आनन्दयोनिः, आनन्दो ब्रह्म, ब्रह्मैषा देवी एकानेकप्रपञ्चस्येति स्यादि'ति। आगमश्च—

'एक एव प्रकाशाख्यः परः कोऽपि महेश्वरः।
यस्य शक्तिर्विमर्शाख्या सा नित्या गीयते बुधैः ॥
विमर्शाख्या च देवी सा पञ्चकार्यसमागता।
आकाशानिलसप्तार्चिःसलिलावनिभेदतः ॥
एकैकगुणवृत्त्या तु तिथिसङ्ख्यात्वमागता ॥' इति

कामकलाध्यानेऽपि रक्तबिन्दोर्जगत्कारणत्वं प्रतिपादितम्—

'स्फटितादरुणाद् बिन्दोर्नादब्रह्माङ्कुरो रवोऽव्यक्तः।
तस्माद् गगनसमीरणदहनोदकवर्णसम्भूतिः ॥' इत्यादिना।

श्रीमद्भगवद्गीतासु च—

'प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः'।
'प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य सम्भवाम्यात्ममायया'॥
'मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत!॥'

इति शक्त्या एव जगदुपादानकारणत्वं सम्यगुक्तम्।

छान्दोग्ये च—"सेयं देवतैक्षत हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवताः, अनेन जीवेनाऽऽत्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति प्रतिपादिता। 'साऽब्रवीत्—अहं ब्रह्म स्वरूपिणी। मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगत्। आनन्दो ब्रह्म, ब्रह्मैषा देवी'त्यादि श्रुतयः। एवं श्रीदेव्याः ब्रह्मात्मकत्वं प्रकटयन्ति।

अयं भावः—सङ्कोचरूपायाः शक्तेः जीव इति व्यवहारः साभासः, बुद्ध्युपहितस्वजीवस्याऽनुरूपत्वात्। 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य' इति श्रुतेः। अन्या एव शक्तिरिति च व्यवहारः। विकासरूपास्तु 'शिव' इति 'ब्रह्मे'ति च व्यवहारः। तयोर्व्यापकत्वयोगादिति॥ १४॥

१५

अत्र 'सङ्कोचरूपायाश्चिच्छक्तेरुल्लास एव सकलपुरुषार्थावाप्तिपूर्वकाऽऽत्मज्ञानप्रकाशकत्वेन जीवब्रह्मसमरसीभावमोक्षहेतुरित्याह **परिस्रुते**त्यादिना—

परिस्रुता हविषा भावितेन प्रसङ्कोचे गलिते वै मनस्तः।
सर्वः सर्वस्य जगतो विधाता भर्ता हर्ता विश्वरूपत्वमेति॥ १५॥

परिस्रुता सर्वतो द्रवता, **हविषा** हूयते इति हविः, सूत्रात्मा प्राणः। तस्य चन्द्ररूपत्वाद् द्रवत्वं हविष्ट्वं च। तथा च श्रुतिः—'अथैतस्य प्राणस्य आपः शरीरम् ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः, तद् यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्र इति। सोमोऽयमुत्तमं हविः। सोम एवाऽन्नमग्निरन्नाद' इति च सोमस्य परिस्रुतत्वं श्रुतिप्रसिद्धम्। 'पुनाति ते परिस्रुतं सोमः सूर्यस्य दुहिता' इति, 'आपोमयः प्राणः, प्राण आपः' इत्यादि श्रुत्या प्राणस्याप्स्वरूपत्वं सिद्धम्। अतः परिस्रुद्धविःशब्दाभ्यां सूत्रात्मा प्राण एवोच्यते। तेन प्राणेन कीदृशेन? **भावितेन** शोधितेन, ज्योतिष्टोमादौ महाभिषवेऽभिषुतः सोमो दशापवित्रेण यथा पाव्यते, तद्वत्। प्राणोऽपि शीर्षतः पादतश्च प्रविष्टयोः ज्ञानक्रियाशक्तिमतोर्मध्ये प्राज्ञप्राणयोर्मध्ये "कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे: कतरः स आत्मेति विचिन्त्य, येन वा पश्यति, येन वा शृणोति, येन वा गन्धानाजिघ्रति, येन वा वाचं व्याकरोति, येन वा स्वादु चाऽस्वादु च विजानाति स आत्मे'ति मत्वा; तत्साधनतया 'यदेतद्धृदयं मनश्चैतत् संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं

मेधा तुष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुः सुरसः कामेश्वर इति सर्वाण्येतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति' इति तस्य नामान्तराण्युपन्यस्य; एष ब्रह्मैव इन्द्र एषः प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्चमहाभूतानि पृथिवीवाय्वाकाशाऽपोज्योतींषीत्येतानि च क्षुद्रामिश्राणीवबीजानीतराणि चाऽण्डजानि च जरायुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनः यत् किञ्चेदं प्राणि-जङ्गमं च पतत्रि च, यच्च स्थावरम्, सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रम्, प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम्, प्रज्ञानेत्रो लोकः, प्रज्ञा प्रतिष्ठेति प्रज्ञायाः सार्वात्म्यं प्रतिपाद्य; 'प्रज्ञानं ब्रह्मे'ति निर्विशेष ब्रह्मात्मकत्वं चैतरेयोपनिषदि प्रतिपाद्यत इत्येवं प्रकारेण विचारेण भाव्यत इति भावः। तेन **भावितेन**। **सङ्कोच** जीवात्मनि प्राणे। प्राणस्य जीवत्वं सङ्कोचत्वं च समष्टिजीवधनहिरण्यगर्भव्यष्टिरूपत्वात्। हिरण्यगर्भस्य समष्टिजीवत्वं च 'स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत' इत्यादि श्रुतिसिद्धम्। स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष' इत्यादिस्मृतेश्च। बृहदारण्यके पञ्चमाध्याये शाकल्यब्राह्मणे 'कति देवा याज्ञवल्क्ये'त्यादि प्रश्नोत्तरत्वेन, 'त्रयश्च त्री च शता, त्रयश्च त्रीच सहस्रे'ति महा सङ्ख्यां 'त्रयस्त्रिंशदि'ति मध्यमसङ्ख्यां एक इत्यल्पसङ्ख्यां चोक्त्वा, 'कतमे ते त्रयश्च त्रीचते'त्यादि प्रश्नानां 'महिमान एवैषामेत' इत्याद्युत्तरपुरस्सरम्, 'कतम एको देव' इति चरमप्रश्नस्य 'प्राण' इति, स ब्रह्मेत्याचक्षत' इति शाकल्यं प्रति याज्ञवल्क्येन प्राणस्यैकत्वं प्रतिपादितम्। तस्माच्च प्राणस्य सङ्कोचत्वं सिद्धम्।

तस्मिन् **सङ्कोचे** जीवे, **प्रगलिते** प्रनष्टे सति, मनसोऽणुत्वा तदुपहितस्याणुत्वमत उपाधिभूतस्य मनसो नाश एव उपहितस्य जीवस्य नाशः 'ध्यायतीव लेलायतीवे'ति श्रुतेः। **वैमनस्कः** विगतमनाः, सम्प्राप्तमनोनाश इति यावत् **सर्वः** उपसंहार-काले चराचरात्मकं जगत् शृणाति हिनस्तीति सर्वः शिवः, 'कृ शृ गृ द्भ्योव' इति व प्रत्ययः परिपूर्णब्रह्मस्वरूपः। तथा च श्रीभगवत्पादाः–'मात्रादीनां स्वात्मविकासात्मविरोधमि'ति। अतः स एव **सर्वस्य** समस्तस्य चराचरात्मकस्य, **जगतः** प्रपञ्च **विधाता** स्रष्टा, **भर्ता** रक्षकः, **हर्ता** संहारकश्च सन्, **विश्वरूपत्वं** प्रपञ्चाकारतां **च एति** प्राप्नोति।

'जन्माद्यस्य यतः' इति जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः सूत्रकृता लक्षणेन प्रतिपादितम्। 'तद् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत, स एव तदभवत्, तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणामि'ति श्रुत्युक्तरीत्या 'ब्रह्मात्मानुसन्धाता ब्रह्मैवे'ति तस्य जगज्जन्मादिकारणत्वं सिद्धमि'ति ध्येयम्॥ १५॥

१६

एवं विद्वानुपासकः सङ्कोचत्वं जीवत्वं विहाय विकासत्वमीश्वरभावं प्राप्य सृष्टि स्थिति-संहाराणां कर्ता भवतीत्यर्थः। उक्तमर्थमुपसंहरति '**इयं महोपनिषदि**'ति।

इयं महोपनिषत् त्रैपुरीया यामक्षरं परमो गीर्भिरीट्टे ।
एषर्ग्यजुः परमेतच्च सामेवायमथर्वेयमन्या च विद्या ।। १६ ।।

इत्युपनित्

इयं स्वबुद्धिप्रत्यक्षा, **महोपनिषद्** महती च सा उपनिषदिति कर्मधारय-समासः । 'मह पूजायामि'ति धातोरुत्पन्नो **महच्छन्दः** सा सर्वैरजस्रं सेवनीयेत्यर्थः । तादात्म्यलक्षणेन सामीप्येन नितरां ब्रह्म गमयित्वा, महदादिग्रन्थीन् शिथिलीकृत्य अविद्यासंस्कारांश्च विनाशयतीत्**युपनिषद्** । यद्वा–महदादीन् तादात्म्यलक्षणेन सामीप्येन नितरां गमयित्वा ब्रह्मभावविद्यासंस्कारान् सादयति इति 'महोपनिषद् । 'आन्महे'त्यादिना समासः । किं देवतेत्यत आह—**'त्रैपुरीये'ति** । त्रिपुरादेवतायाः । 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं' वा नामधेयस्य वृद्धिसंज्ञा वक्तव्येति वृद्धिसंज्ञायां 'वृद्धाच्छ' इति 'छ' प्रत्ययः । अस्या उपनिषदः देवतात्वेन या त्रिपुरा प्रतिपादिता, सा बिन्दुत्रयसमष्टिरूपकामकलात्मिकेत्याह—**'यामक्षरमि'ति** । **यां** त्रिपुरां **अक्षरं** तुरीयाक्षरं कामकलाख्यमक्षरम् । **परमः** पराशिवः, **गीर्भिः** श्रुति-स्मृत्याऽऽगमरूपाभिः **ईट्टे**—स्तौति ।

'अयमेवाक्षरः सर्ववेदविद्यास्वरूप' इत्याह—**'एषर्गि'**त्यादिना । **एषः** कामकलाक्षरः, **ऋक्**—छन्दप्रधानो ऋग्वेदः । **यजुः** निगदात्मको यजुर्वेदः । **परं**—ऋग्यजुषोः पश्चात्, भाविगीत्यात्मकं **साम एतदेव** । एतदिति विधेयापेक्षयाऽक्षर नपुंसकत्वम् । अयमेवाऽक्षरः **अथर्वा**—मन्त्रप्रधानो अथर्वणवेदः । **अन्या** इतिहास-पुराणादिविद्या च इयमेव । अत्रापि विधेयविद्यापेक्षयाऽक्षरस्य स्त्रीलिङ्गता ।

एतावत्पर्यन्तं प्रतिपादितं वाक्यजातं गुरूपदेशादवगन्तव्यमित्याह—**'इत्युपनिषदि'ति** । 'इति' शब्दः उक्तपरामर्शः । 'उपनिष'च्छब्दो रहस्यवाचकः । 'आचार्यादेव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापदि'ति श्रुतेः । अत एतत् सर्वं गुरूपदेशादवगन्तव्यमित्यर्थः ।

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजक **श्रीराघवानन्दतीर्थयोगीन्द्र**चरणारविन्दचञ्चरीकायमाणहृदय–**श्रीरामानन्द**विरचितं त्रिपुरोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ।।

—❀:०:❀—

श्रीभास्कराचार्यप्रणीतभाष्योपेता

त्रिपुरामहोपनिषत्

॥ ओम् वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

श्रीभास्कराचार्यप्रणीतभाष्योपेता

त्रिपुरामहोपनिषत्

॥ ओम् वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

सहस्रदलपद्मे श्रीनाथाङ्घ्र्यब्जद्वये सति ।
कमले कमलोत्पत्तिर्न दृष्टेत्युक्तयः कथम् ॥ १ ॥

श्रीसाङ्ख्यायनकल्पसूत्रविधिभिः कर्माणि ये कुर्वते
येषां शाकल एव मन्त्रनिचयः कौषीतकं ब्राह्मणम् ।
तैरारण्यकमध्यमन्त्रविततिर्या पठ्यते बह्वृचैः
ऋग्भिः षोडशभिर्महोपनिषदं व्याचक्ष्महे तां वयम् ॥ २ ॥

इह खलु त्रैवर्णिकैरध्येतव्यो वेदः पूर्वोत्तरकाण्डभेदेन द्विविधः। स उभयविधोऽपि साक्षात्परम्परया वा क्रियाविशेषविधानाय प्रवृत्तः। क्रियाश्च काश्चित्सदेवताकाः, काश्चिददेवताकाः अग्निहोत्रस्नानादयो रामकृष्णोपास्तियोषिदग्न्याद्युपास्त्यादयश्च। अधिकारिणस्तु देहातिरिक्त आत्मा परलोकयातायातक्षमोऽस्तीति विश्वासशीला एवामुष्मिकफलक्रियासु यथाऽधिक्रियन्ते, तथा तेष्वपि देवतानामस्मदादिभिरदृश्यमानानामपि अभिमतफलदानक्षमा शक्तिः काचिदस्तीति विश्वासशीला एव रामकृष्णाद्युपास्तावधिक्रियन्ते। ईदृशजनाभिप्रायेणैव देवतानां विग्रहादिकं समर्थितं बादरायणादिभिः। येषां तु देवतासद्भावे जन्मान्तरकर्मवशादनाश्वास आस्तिकता च, ते पूर्वकाण्डोक्तकर्मस्वेवाधिकारिणो न देवतोपासनायाम्। तादृशजनाभिप्रायेणैव देवतानां विग्रहादिपञ्चकनिरासेन कर्मप्राधान्यवादः समर्थितो जैमिन्यादिभिः। अत एव तादृशकर्मठानामेव कर्मपरिपाकवशात्कतिपयानां शिवशक्तिपूजायां प्रवृत्तौ सत्यां मीमांसकमतपरित्यागप्रयुक्त उपहासो वृत्तो वर्णितो मृगेन्द्रसंहितायाम्। ये तु देवतोपासकास्तैरपि विग्रहादिपञ्चकापह्नवाभिप्रायरहस्यं जानानैरपि कर्मप्राधान्यवादो न निरसनीयः। तथात्वे तादृशकर्मठानां चित्तपरिपाकविशेषमन्तरेण समर्थ्यमानार्थे विश्वासानुदयात्। निरसनयुक्तिभिस्तदवलम्बितार्थे सन्देहोदये तु तेषामुभयभ्रष्टतापत्तेः। अत एव तेषां संरक्षणार्थमेवोपासकैरपि तानि कर्माणि तद्वदेव सविश्वासमिव कार्याण्येव। एतदभिप्रायेणैव—

'लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि' इत्यादयो विधयः।

'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्' इत्यादयो निषेधाश्च। उत्तरभूमिकाधिरूढैरपि पूर्वभूमिकायाः समर्थनं स्वभूमिकाया अप्रकाशनं चावश्यं कार्यमिति पिण्डितोऽर्थः। तेनैतौ विधिनिषेधौ निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां जीवन्मुक्तानामप्यावश्यकाविति सिद्ध्यति। येषां तु बहुजन्मसु पूर्वकाण्डोक्तकर्मानुष्ठानवशाच्चित्तपरिपाको दृढो दृश्यते तादृशान् प्रति तु सम्यक् परीक्ष्य स्वभूमिका शनैः शनैः प्रकाशनीयैव अन्यथा सम्प्रदायविच्छेदापत्तेः। त्रिपुरसुन्दर्युपास्तिपर्यन्ता ये भूमिकाभेदास्ते तु सविस्तारं वामकेश्वरतन्त्रव्याख्याने सेतुबन्धेऽस्माभिः प्रदर्शिताः। उपासनाशास्त्रे तु देवताप्राधान्यवाद एव, न कर्मणः प्राधान्यम्। क्रियाप्राधान्याभावादेव देवतारूपसिद्धवस्तुबोधका वेदान्ता इति वाचोयुक्तिः। देवतायाश्च त्रीणि रूपाणि स्थूलं, सूक्ष्मं परञ्चेति। तत्राद्यं तत्तद्ध्यानश्लोकोक्तम्, द्वितीयन्तत्तन्मूलमन्त्रात्मकम्, तृतीयन्तूपासनात्मकम्। देवतारूपत्रैविध्यात्तदुपास्तिरपि त्रिविधा बहिर्यागजपान्तयोगभेदात्। तदिदं सपरिकरमृग्वेदपुरुषो महोपनिषद्रूपेणोपदिशति तिस्रः पुर इत्यादिनेत्युपनिषदित्यन्तेन। अस्या उपनिषदः परदेवतास्तुतौ विनियोगस्तृतीयदशमर्चमन्त्रलिङ्गात्। तत्र प्राधान्येन देवतां निर्देष्टुं प्राथमिकीमृचमाह—

तिस्रः पुरस्त्रिपथा विश्वचर्षणी अत्राकथा अक्षरा संनिविष्टा।
अधिष्ठायैनामजरा पुराणी महत्तरा महिमा देवतानाम् ॥ १ ॥

मुक्तिस्तावत्पञ्चविधा सालोक्यमेकं सामीप्यसारूप्यसायुज्यत्रितयं कैवल्यं चेति। तास्वाद्यान्त्ये प्रत्येकं द्वौ मार्गौ, मध्यमत्रयमेको मार्गः। तथा च तैत्तरीया आमनन्ति—"य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येतौ वै सूर्य्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानम्"। इति। अयं भावः ऊर्ध्वरेतसां स्वाश्रमोक्तकर्मानुष्ठानवतां चन्द्रलोकप्राप्तिः सालोक्यरूपा, प्रतीकोपासनया स्वस्वामिभावेनोपासनयाऽहंग्रहोपासनया सामीप्यादित्रयरूपाऽऽदित्यप्राप्तिः, निर्गुणोपास्तिरूपब्रह्मज्ञानवतां तु कैवल्यरूपब्रह्मपदप्राप्तिरिति। एतन्मार्गत्रयमेवोपबृंहितं विष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे—

"उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम्।
पितृयाणः स वै पन्था वैश्वानरपथाद्बहिः॥"

इत्यादिना—"विवेकज्ञानदृष्टञ्च तद्विष्णोः परमं पदम्।"

इत्यन्तेन। मार्गत्रैविध्यादगन्तव्याः पुर्य्योऽपि तिस्रः। ईदृशपुरत्रयप्रापकत्वात्परदेवता त्रिपुरेत्युच्यते।

आत्मबुध्या प्रतीकेन मातृबुध्याऽप्यहन्धिया ।
कर्मणाऽपि भजन्मर्त्यः कैवल्यं पदमश्नुते ॥

इत्यनेन पञ्चविधात्मत्रिविधभजनेनापि त्रैपुरप्राप्तेरुक्तत्वात् । तस्मात्सैव तिस्रः पुरः त्रिपुरा । त्रयः पन्थानो यस्यास्सा । तत्पुरुषानङ्गीकारादेव "पथः संख्याव्ययादेः" इति नपुंसकत्वं न । चर्षणीशब्दो वैदिकनिघण्टुरीत्या प्रजावाचकः । विश्वाः समस्ताश्चर्षणयः प्रजा यस्यां सा विश्वचर्षणी देव्येव । समस्तप्राण्युत्पादिकेति यावत् । विश्वदृष्टिर्वा । इदमत्र बोध्यम्—"तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति" श्रुतिसिद्धं यद् ब्रह्मणः प्राथमिकमीक्षणं तदेव सर्वजनकं तदेवेच्छारूपं कृतिरूपं च । "सोऽकामयत, तपोऽकुरुत" इति श्रुत्यन्तरात् । "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुत्याऽप्येकैव ब्रह्माभिन्ना प्राथमिकी वृत्तिर्ज्ञानेच्छाकृतिरूपेति प्रतिपाद्यते । सा वृत्तिरेवेच्छाज्ञानक्रियासमष्टिरूपत्वाच्छान्तेत्युच्यते, पश्यन्तीमध्यमावैखरीसमष्टिरूपत्वात्परेत्युच्यते, वामाज्येष्ठारौद्रीसमष्टिरूपत्वादम्बिकेत्युच्यते । सा शान्तात्मिका देवतैव श्रीचक्रस्थं बिन्दुचक्रम् । तदुक्तं नित्याहृदये परब्रह्म प्रक्रम्य—

"प्रसृतं विश्वलहरीस्थानं मातृत्रयात्मकम् ।
"बैन्दवं चक्रम्"

इत्यादि । तदेव च तिस्रः पुर इत्यादि विशेषणत्रयनिर्दिष्टम् । विशेषणेषु बहुवचनैकवचनाभ्यां विशेष्यस्य त्रिरूपत्वमेकरूपत्वञ्च सूचितम् । तादृशमोक्षावच्छिन्नं ब्रह्म प्रक्रम्य कालिकापुराणेऽप्युक्तम्—

"त्रिकोणमण्डलं चास्या भूपुरञ्च त्रिरेखकम् ।
मन्त्रोऽपि त्र्यक्षरः प्रोक्तस्तथा रूपत्रयं पुनः ॥
त्रिविधा कुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवानाञ्च सृष्टये ।
सर्वं त्रयं त्रयं यस्मात्तस्मात्तु त्रिपुरा मता ॥"

इत्यादि । अर्थसृष्टिजनकत्वेन तां निर्दिश्य शब्दसृष्टिजनकत्वेनापि तां निर्दिशति यत्रेति । यत्र यस्यां शान्ताम्बिकादिरूपायां त्रिपुरायाम् । अकथाः अकाराद्याः ककाराद्यास्थकाराद्याः षोडश षोडश, अक्षरा अक्षराणि सन्निविष्टा संनिविष्टानि । वटबीजे वृक्षवत् सम्यक् नितरां च वर्तन्ते । हकारो हि विमर्शस्वरूप एवेति न व्यष्टिवेषेण पृथग्गण्यते ।

हकारार्णः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः

इति वचनात् । ळकारस्तु लकारान्न भिद्यते । क्षकारस्तु कषसंयोगरूप एव न स्वतन्त्रः । तेनाष्टाचत्वारिंशदेव मातृकाः । एत एव मातृकाः । तथा च सूतसंहितायाम्—

एकधा च द्विधा चैव तथा षोडशधा स्थिता ।
द्वात्रिंशद्भेदसम्भिन्ना या तां वन्दे परां कलाम् ॥

इति। द्विविधा स्वरव्यञ्जनभेदेन। स्वरः षोडशरूपो व्यञ्जनं द्वात्रिंशद्रूपम् इति तदर्थः। अक्षरादि पदद्वये जसो डादेशश्छान्दसः। एवं पूर्वार्द्धेन बिन्दुचक्रस्वरूपमुद्दिश्य तदधिष्ठात्रीमुपास्यां परदेवतामाह—अधिष्ठायेति। एनां साम्प्रतमुपदिष्टां त्रिबिन्दुरूपां त्रिपुरामधिष्ठाय काचिदस्ति देवता। 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति कात्यायनवचनादस्तेरध्याहारः, उत्तरमन्त्रस्थक्रियया वा ल्यपोऽन्वयः। सा देवता **अजरा** मरणरहिता। "जॄष् वयोहानौ" इत्यत्र हानिपदेनायुषो नाशस्यैव कथनात्। **पुराणी** अनादिः, जन्मरहिता। देवतानां ब्रह्मविष्णुशिवादीनामतिप्रसिद्धानां मध्ये महत्तरा सर्वोत्कृष्टा। तासां देवतानां यो महिमा तद्रूपा। देवान्तराणां माहात्म्यस्याप्येषैव निदानम्। एतदुपासनयैव तेषां महिमलाभ इति भावः। त्रिपुरोपनिषदि, तत्तदनुयायिपुराणतन्त्रादिपु च शिवविष्णवाद्युपासितानां विद्यानां बहुशः प्रदर्शनाद्।

"शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिमयीं शुभाम्।"

इत्यादिना निखिलदेवपूजनीयानां प्रतिमाभेदानां पाद्मपुराणे विस्तरेण कथनाच्च। तथा च 'न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचितुमर्हति सत्यन्यास्मिन्नभिक्षुके' इति न्यायेन देवतान्तरोपास्त्यपेक्षया परदेवतोपास्तिरेव ज्यायसीति तु ध्वन्योऽर्थः। तदिदमस्माभिरुक्तं परशिवस्तवे—

त्वद्दत्तैश्वर्यभाजः परमशिव कथङ्कारमन्यान् सुरेन्द्रान्
याचे देहीति शक्रद्रुहिणहरिमुखान् भिक्षुकान् भिक्षुकोऽहम्।
अज्ञोऽपि द्वादशाहक्रतुविकृतिशतस्याङ्गभूतोऽपि चोक्थ्यो
ज्योतिष्टोमोक्थ्यधर्मानभिलषति न तु द्वादशाहोक्थ्यधर्मान्॥ इति।

अजरेत्यादिभिर्ब्रह्मलिङ्गैर्ब्रह्मचक्राधिष्ठात्री देवता परं ब्रह्मैवेत्युक्तम्।

देवतापदस्य विशेष्यताभिप्रायेण स्त्रीत्वम्। अजरादिपदानामत एव श्रुत्यन्तरे नपुंसकत्वेन निर्देशः। तथा च स्पष्टमाथर्वाणका आमनन्ति—

अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या।
तस्यां हिरण्मयः कोशः स्वर्गो लोको ज्योतिषा वृतः॥
तस्मिन्हिरण्मये कोशे त्र्यरे त्रिप्रतिष्ठिते।
तस्मिन्तद्यक्षमात्मन्वत्तद्वै ब्रह्मविदो विदुः॥ इति।

भूपुरादित्रिकोणान्तचक्राष्टकोपरि यः कोशो गर्भीकृतरूपत्रयो बिन्दुरिति यावत्, तस्मिन्यक्षं महद् भूतमस्ति। बहिः पूजाऽयोग्यत्वाद्यक्षपदेन निर्देशः। तत् स्वात्मन्येव ब्रह्मविदो विदुर्नान्य इति तदर्थ इति सेतुबन्धे विस्तरः॥ १॥

२

एवं बिन्दुचक्रमुक्त्वा त्रिकोणवसुकोणचक्रद्वयसमष्टिरूपं नवयोन्यात्मकं चक्रमुपदेष्टुं द्वितीयामृचमाह—

नवयोनीर्नव चक्राणि दीधिरे नवैव योगा नव योगिनीश्च ।
नवानां चक्रे अधिनाथाः स्योना नवमुद्रा नव भद्रा महीनाम् ॥ २ ॥

तिस्रः पुरो नव योनीर्दीधिरे। एकमपि बिन्दुचक्रं त्र्यात्मकत्वात् प्रत्येकं रूपत्रयं दध्रे। 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' (पा० धातुसूत्रम्) इतिच्छान्दसधातोरिदं रूपम्। दीपनं प्रकाशनम्, फलत उत्पादनमेवेह विवक्षितोऽर्थः। शान्तात्वावच्छेदेनेच्छाशक्तिर्ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति तिस्रो देवता उपादधात्, अम्बिकात्वावच्छेदेन ब्रह्मविष्णुरुद्रान् त्र्योरूपान् वामाज्येष्ठारौद्रीशक्तिनामकानजनयत्। परत्वावच्छेदेन पश्यन्ती मध्यमा वैखरोति वाग्देवता अजीजनदित्यर्थः। सा परदेवतैवैनां त्रिपुरामधिष्ठाय नवयोनीश्चक्रे इतिऽवान्वयः। एता नव देवता एव नवयोनिचक्रात्मना परिणतेति तु वासनाध्वनिः। किञ्च त्रैलोक्यमोहनादीनि नवचक्राणि जातजनिष्यमाणानि संस्कारात्मना नवयोनिष्वेव सन्ति। तदेतदाह—**नवचक्राणि कर्तॄणि नवयोनीर्दीधिरे** इति। शक्तित्रिकोणद्वयवह्नित्रिकोणैकेन हि नवयोनिचक्रनिष्पत्तिः। प्रतित्रिकोणं तिस्रो रेखा इति नवानां रेखाणां योगा अपि कोणरूपा नवैव। तेन नव योगिनीर्दीधिरे। नवचक्राणामिह सत्त्वादेव तत्रत्य प्रकटादियोगिनीनवकमपि कोणात्मनेहैव तिष्ठतीति भावः। 'देशकालानवच्छिन्नं तदूर्ध्वं परमं महः' इत्यादिव्यवहाराद्देशाद्यवच्छिन्नो बिन्दुचक्रादिप्रपञ्चो ब्रह्मणोऽधोऽधस्तिष्ठतीति लभ्यते। एतन्मूलक एव श्रीचक्रस्य मेरुप्रस्तारोऽपि। तेनैकस्मिंश्चक्रे भूपुरादिबिन्द्वन्ता उपर्युपरि नवभूमिकाः, तासामधिपतयोऽपि त्रिपुराचक्रेश्वर्यादिनामानो नवैव। ता अपि नवयोनिष्वेव सूक्ष्मरूपेण क्रमेण तिष्ठन्तीत्याह चक्रे नवानां महीनामधिनाथा अपि कर्त्र्यो नवयोनीर्दीधिर इति। **स्योना** इति चक्रेश्वरीविशेषणम्। सुखहेतुभूतेत्यर्थः। **नवमुद्राः** सङ्क्षोभण्यादियोन्यन्ता अपीहैव स्थिताः। **नवभद्रास्तु** तन्त्रे विवृताः—'धर्माधर्मौ तथात्मानो मातृमेये तथा प्रमा' इति। पुण्यं पापम् आत्मा अन्तरात्मा परमात्मा ज्ञानात्मा प्रमाता प्रमेयं प्रमेति नवकं तदर्थः। आत्मचतुष्टयस्वरूपविवरणमात्मोपनिषदि द्रष्टव्यम्।

'चक्रं नवात्मकमिदं नवधा भिन्नमन्त्रकम्' इत्युपबृंहणदर्शनात्। भद्रपदेन मन्त्रा वा ग्राह्याः। ते च नवचक्रेश्वरीमन्त्रा इति केचित्। सान्निध्यान्मुद्रामन्त्रा एवेति युक्तम्। बिन्दु-त्रिकोण-वसुकोणात्मकचक्रत्रयरूपे संहारचक्र एव सर्वं श्रीचक्रं सूक्ष्मरूपेण तिष्ठतीति पिण्डितोऽर्थः। आपत्कालिकसङ्क्षिप्तपूजाप्रकारेषु वसुकोणादिबिन्द्वन्तमातृपूजाविधिर्यस्तन्त्रेषूपलभ्यते तत्रेयमेव श्रुतिर्मूलम्। अत्र सर्वत्रोपबृंहणानि तन्त्रपुराणवचनानि तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ॥ २॥

३

अथ दशारद्वयमन्वश्ररूपं स्थितिचक्रमुपदेष्टुं तृतीयामृचमाह—

एका सा आसीत्प्रथमा सा नवासीदासोनविंशदासोनत्रिंशत् ।
चत्वारिंशदथ तिस्रस्समिधा उशतीरिव मातरो मा विशन्तु ॥ ३ ॥

आभ्यो नवयोनिभ्यस्सूक्ष्मभूतानि पञ्च स्थूलभूतानि पञ्चेति भूतदशकमभवत्। तेभ्यस्स्थूलसूक्ष्मभेदेन शब्दादि तन्मात्रदशकमभूत्। तेभ्यश्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चान्तःकरणानि चत्वारीति चतुर्दशकमभवत्। एतास्सर्वा अपि देवताः स्त्रीरूपत्वाद्योनिरूपा एव। तदिदं सर्वम्—

'भूततन्मात्रदशकप्रकाशालम्बनत्वतः।
द्विदशारस्फुरद्रूपम्'

इत्यादिना तन्त्रे विवृतम्। सैव प्रक्रिया पूर्वानुवादपूर्वकमिहोपदिश्यते—**या ऽथमा** सर्वजगत्कारणभूता देवता **सैकैव पूर्वमासीत्** बिन्दुचक्ररूपा। अथ **नवासीत्** नवयोन्यालम्बना। **अथोनविंशत्** एकोनविंशतिस्वरूपा आस नव योनयोऽन्तर्दशारयोनयश्चेति। विंशदित्यादिच्छान्दसम्। **अथोनत्रिंशदास** बहिर्दशारयोनीनां मेलनेन। **अथ चत्वारिंशत्तिस्रश्च** पूर्वासु च चतुर्दशमेलनेन त्रिचत्वारिंशद्योनिस्वरूपेणैकैव देवी जातेत्यर्थः बिन्दुचक्रस्यान्तरालाकारत्वेन **एका सासीद्** इत्यस्य योन्याकृतीनां मध्ये परिगणनम्। **समिधा** देदीप्यमाना एता मातरो **मा विशन्तु** मां प्रविशन्तु मच्छरीरस्यापि श्रीचक्ररूपत्वादिति स्तोतृकृतं प्रार्थनम्। **उशतीरिव** कामयमाना इव वस्तुतो निष्कामत्वात्। धेनवोऽपि वत्ससामीप्यमिच्छन्त्यो वनाद् द्रुतं गोष्ठं यथा प्रविशन्ति तथैताः प्रविशन्त्वित्यर्थः। इयमेव श्रुतिः चक्रन्यासविधीनां मूलम्। एतासामेव देवतानां स्वशरीरे न्यस्तव्यत्वात्।

'योगिन्यो यास्तु तास्सर्वा गेहं कुर्वन्तु मे वपुः'।

इति शक्तिन्यासमन्त्रलिङ्गसंवादात्तस्यापि मूलम्॥ ३॥

४

अथ सृष्टिचक्रेऽवशिष्टे वृत्तत्रयविशिष्टं पद्मद्वयमुपदेष्टुं चतुर्थीमृचमाह—

ऊर्ध्वंज्वलज् ज्वलनज्योतिरग्रे तमो वै तिरश्चीनमजरं तद्रजोऽभूत्।
आनन्दनं मोदनं ज्योतिरिन्दोरेता उ वै मण्डला मण्डयन्ति॥ ४॥

चतुर्दशारमधोऽधो हि द्वे चक्रे अष्टदलषोडशदलपद्मात्मके वर्तेते। तयोः द्वे कर्णिकावृत्ते बाह्यवृत्तमेकम् एवं त्रीणि वृत्तानीति कतिपयसिद्धान्तः। अत एव 'ज्येष्ठारूपं चतुष्कोणं वामारूपं भ्रमित्रयम्' इत्यत्र भ्रमित्रयपदस्य वृत्तत्रयान्तरालद्वयवर्तिपद्मद्वयलक्षकत्वेन प्राचामाचार्याणां व्याख्या युज्यते। 'वृत्तत्रयसंयुतम्। सरोरुहद्वयं शाक्तंरग्नीषीमात्मकं प्रिये'॥ इति वचनेऽप्येषैव व्याख्या। तानि च वृत्तान्यग्निसूर्यसोमगुणत्रयरूपाणीति प्रकृतायामृचि वर्णनेनैव तदन्तरालपद्मद्वयं वर्णितं वेदितव्यम्। अक्षरार्थस्त्वग्रे स्थितिचक्रोत्तर चक्रेषु प्रथमं **तमो वै** तमोगुणात्मकं ज्वलननामकं ज्योतिर्मण्डलमभूत्। ऊर्ध्वंज्वलदिति विशेषणेनाग्निज्वालारूपत्वदृढीकारः। ऊर्ध्वभागे कज्जलदर्शनेन तमोरूपत्वदृढीकारश्च। अत एव तेजोमयस्य तमस्त्वोक्तावसाङ्गत्यशङ्कापरिहारायैव

वै इत्यव्ययम् । ततः परं **तिरश्चीनं** तिर्यक्प्रसारि ज्योतिर्मण्डलं रक्तत्वाद्रजोगुणमभूत् । तच्च सूर्यरूपम् । अग्निसूर्ययोरूर्ध्वतिर्यक्प्रसृतेः प्रत्यक्षत्वात् । यथाहुरभियुक्ताः–

'गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः' इति । **अजरमिति** विशेषणमग्नितो वैलक्षण्यदृढीकरणाय । ततो **मोदनं** वैषयिकसुखोत्पादकमिन्दोर्ज्योतिर्मण्डलमभूत् । **आनन्द** पदेन सत्त्वगुणात्मकतोक्ता, सत्त्वाविक्यस्यैव ब्रह्मानन्दव्यञ्जकत्वात् । **उ वै** इति कोमलामन्त्रणे एवकारार्थे वा । एवं त्रीणि मण्डलानि वृत्तानि । एता मातृः **मण्डयन्ति** शोभावतीः कुर्वन्ति । वृत्तत्रयान्तरालवर्तिकमलयुगलविशिष्टं श्रीचक्रं कार्यक्षमम्, न केवलं मन्वश्रान्तमित्यर्थः । मन्वश्रादिबिन्द्वन्तपूजाया आपत्कल्पत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

५

नवमं भूगृहात्मकं चक्रमुपदेष्टुं पञ्चमीमृचमाह—

तिस्रश्च रेखाः सदनानि भूमेस्त्रिविष्टपास्त्रिगुणास्त्रिप्रकाशाः ।
एतत्पुरं पूरकं पूरकाणामत्र प्रथेते मदनो मदन्या ॥ ५ ॥

तन्त्रान्तरे कर्णिकावृत्तद्वयातिरिक्तानि पद्मद्वयाद्बहिस्त्रीणि वृत्तानि विहितानि दृश्यन्ते । तत्पक्षे **तिस्रश्च रेखाः** इत्येतावन्मात्रं वृत्तरेखात्रयपरं नेयम् । न चैवं सति कर्णिकाद्वयस्यैवावशेषेण मण्डलत्रयकथनासङ्गतिरिति वाच्यम् । तन्त्रराजे मन्वश्राद् बहिर्मर्यादावृत्तस्याष्टदलकर्णिकावृत्तातिरिक्तस्य कथनेनास्याः श्रुतेस्तन्मूलत्वोपपत्तेः । **भूमेः सदनानि** तिस्रो रेखा इति सामानाधिकरण्यं त्वक्लिष्टोऽर्थः । ता एव **त्रिविष्टपाः** भुवनत्रयरूपाः, देवतावासभूमित्वात् स्वर्गरूपा वा । **त्रिगुणा** गुणत्रयरूपाः । **त्रिप्रकाशाः** सूर्यचन्द्राग्निरूपवृत्तत्रयप्रकाशरूपाः । श्रीचक्रवर्णनमुपसंहरति—**एतदिति** । सार्द्धचतुष्टयेन वर्णितं पुरं श्रीपुरमिव सपरिवारपरदेवतानिवासस्थानं चक्रं **पूरकाणां** भक्तमनोरथपूरकाणां शिवविष्ण्वादीनामपि **पूरकं** मनोरथपूरकम् । **अत्र** श्रीचक्रे **मदनः** शिवः कामेश्वरः **मदन्या** शिवकामसुन्दरी च **प्रथेते** स्वमयूखात्मकाणिमादिनानादिव्यरूपविस्तारेण विलसत इत्यर्थः । 'छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्च' इत्यभ्यनुज्ञानम् ॥ ५ ॥

६

क्षेत्रेषु विविधेषु नामभेदेन यानि देवीरूपाणि पुराणेषु तन्त्रेषु चोपलभ्यन्ते तानि सर्वाण्यस्या एवेत्युपदेष्टुं षष्ठीमृचमाह—

मदन्तिका मानिनी मङ्गला च सुभगा च सा सुन्दरी शुद्धमत्ता ।
लज्जा मतिस्तुष्टिरिष्टा च पुष्टा लक्ष्मीरुमा ललिता लालपन्ती ॥ ६ ॥

पद्मपुराणे देवीतीर्थपरिगणनावसरे कतिपयानि रूपाण्युक्तानि–'प्रयागे ललिता देवी' इत्यादिना । 'लङ्कायां मङ्गला नाम त्रिकूटे भद्रसुन्दरी । करवीरे

महालक्ष्मीस्तथा देवीविनायके' देवदारुवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमण्डले । तुष्टिर्वत्सेश्वरे तथा' इत्यादीनि अन्यान्यपि रूपाणि तत्र तत्रान्वेष्याणि । मदन्तिकेत्यादिचतुर्दशकं वाराणस्यां विशालाक्षीत्यादीनामुपलक्षणम् । यदेव किञ्चिद्देवीरूपं तत्त्वेन लालप्यमानापि सैवेत्यर्थः । लालयन्ती पदं लालप्यमानापरम् । 'प्रातिपदिकादुच्चरन्ती विभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्याह' इति शाबरभाष्ये प्रयोगदर्शनात् । अथवा पञ्चदशाक्षराणां पञ्चदशेया देवताः । शुद्धमत्तेत्यत्र सिद्धिमत्तेत्याथर्वणः पाठः ॥ ६ ॥

७

एवं वर्णिताया देवताया उपास्तिं विधातुं सप्तमीमृचमाह—

इमां विज्ञाय सुधया मदन्ति परिस्रुता तर्पयन्तः स्वपीठम् ।
नाकस्य पृष्ठे महतो वसन्ति परं धाम त्रैपुरं चाविशन्ति ॥ ७ ॥

इमां पूर्वोक्तां परदेवतां **विज्ञाय** विधिविशेषपूर्वकं ज्ञात्वा गुरूपसदनदीक्षादिपूर्वकमुपास्तिं स्वीकृत्य **स्वपीठं** स्वशरीराभिन्नं श्रीचक्रं तत्र देवतां सावरणां **सुधया परिस्रुता** पीयूषीकृतेन द्रव्येण **तर्पयन्तः** तर्पणाद्युपचारैः पूजयन्तो ये **मदन्ति** विषयभानप्रमोषपूर्वकं स्वात्मैकविषयकनिर्विकल्पविषयभाजो भवन्ति ते **महतो नाकस्य पृष्ठे वसन्ति त्रैपुरं परं धाम** चाविशन्ति चेत्यर्थः । अमृतीकरणं संस्कारान्तराणामुपलक्षणम् । तदभिमानिदेवतायां सुधादेवीति संविच्च संस्कारमन्त्रवर्णादवगम्यते ।

'मन्त्रसंस्कारसंशुद्धं तदेवामृतमुच्यते'

इति रुद्रयामलश्च । महानाकपृष्ठवासस्त्रिविधपुरुषार्थफलोपलक्षकः । त्रिपुरायाः परं धाम तु मुक्तोपसर्तव्यं स्वरूपम्, न मोक्ष उच्यते । सर्वान् कामान्मोक्षश्चाप्नुवन्तीति भावः ।

'एवं सर्वगता शक्तिः सा ब्रह्मेति विविच्यते ।
सगुणा निर्गुणा चेति द्विविधोक्ता मनीषिभिः ॥
सगुणा रागिभिः पूज्या निर्गुणा तु विरागिभिः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां स्वामिनी सा निराकुला ॥
ददाति वाञ्छितानर्थानर्चिता विधिपूर्वकम्' ॥

इति देवीभागवते स्मरणात् ।

श्री विद्यादीक्षितो द्रव्यवता स्वपीठार्चनेन निर्विकल्पकवृत्तिद्वारा सर्वान् कामान् भावयेत् इति 'भावनाविशिष्टभावनान्तरविधिः पर्यवस्यति । सर्वथा 'मति-

---

१. रेवत्यधिकरणसिद्धान्तोऽत्र बोधितः श्री भास्कररायैः । तत्र हि—'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोम साम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत' इति वाक्ये प्रकृताग्निष्टुद् यागानुवादेनैतद्वाक्योपात्तगुणानां विधाने वाक्यभेदापत्तेः क्त्वाप्रत्ययोपात्तभावनोपसर्जनकं भावनान्तरं विधीयत इति सिद्धान्तितम् । सोऽयं सिद्धान्तः स्मारितः श्रीभास्कराचार्यैः ।

मान्दीक्षेत' इत्यादि कल्पसूत्रादिगतविशेषणविधीनामियमेव श्रुतिर्मूलम्। 'विज्ञाय तर्पयन्तः' इत्यधिकारिविशेषणतया श्रुतमपि तर्पणं फलभावनाकरणत्वेन सम्बध्यते 'हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते' इतिवत्। आप्राप्तार्थकत्वाद्विधिशक्तिप्रतिबन्धाभावाच्च मन्त्रत्वेऽपि न विधिव्याघातः। 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभते' 'प्रणीयादित्राथमानाय तव्यान्' 'आस्य जानन्तो नाम चिद्विविक्तन' इत्यादिमन्त्राणामपि बहुशो विधित्वस्वीकारात्। वस्तुतो मदन्तीत्यस्य [1]यदाग्नेयवाक्य इव लेट् त्वकल्पनया भावार्थाधिकरणन्यायेन चिद्व्यभिन्नात्ममात्रविषयकवृत्तिविशेषबोधकमदधात्वर्थस्यैव करणत्वम्। अन्तर्यागपदवाच्यतापि तस्यैव यजतेर्वृत्तिविशेषवाचकत्वात्। परिस्रुतेति तु मत्वर्थलक्षणया धात्वर्थेनान्वेति। भावनान्वितयोरुभयोररुणैकहायनीन्यायेन वा पार्ष्ठिकोऽन्वयः। [2]'प्रतितिष्ठन्ती' त्यस्यैव नाकस्य पृष्ठे इत्यादेर्भाव्यसमर्पकत्वम्। चकारेण फलसमुच्चयकथनात्। 'पूत एव तेजस्वी अन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इत्यत्रेव सम्बन्धिसंवलिताधिकारत्वम्। अनेकेषां पुरुषार्थानां व्यासज्यवृत्तिफलत्वमिति यावत्। न पुनः 'सर्वेभ्यः कामेभ्यः' इति वत्प्रत्येक पर्याप्तम्। तर्पणन्तु [3]फलवदफलन्यायेनाङ्गम्। 'इमां विज्ञाय' इति विद्वत्ताधिकारिता-

१. 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवति' इति वाक्यमाग्नेययागविधायकम्। अत्र 'भवति' पदं लट्लकारे वर्तते। तस्य न विधायकत्वम्। एवं सति कथमिदं वाक्यमाग्नेययागविधायकमित्युच्यत इत्याशङ्क्य लेट्लकारकल्पनयास्य वाक्यस्य विधायकत्वमाग्नेयाधिकरणे व्यवस्थापितम्। अनेन न्यायेन 'मदन्ति' इत्यस्यापि लेट्त्वकल्पनेत्यर्थः। लेट्स्थाने स्थितस्याख्यातस्य भावना अर्थः। अप्राप्तप्रापकस्थलेषु भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वय इति भावार्थाधिकरणसिद्धो न्यायः। भावनायां वाक्योपात्तपदार्थानां विशेष्यविशेषणभावमुत्सृत्य साक्षादन्वय एकः, तदनन्तरं पार्ष्ठिकान्वयो द्वितीय इति मीमांसकमर्यादा। यत्र धात्वर्थेन सहानेकेषां पदार्थानां विधानं तत्र विशिष्टविधिमङ्गीकृत्य मत्वर्थलक्षणाघटितशाब्दबोधस्स्वीक्रियते, येन च वाक्यभेद दोषान्मुक्तिर्भवति। आग्नेयवाक्ये अग्न्यष्टाकपालपुरोडाशामावास्यापौर्णमासीकालविशिष्टस्य धात्वर्थस्य विधानम्। वाक्योपात्तगुणवता यागेन भावयेत् फलमिति बोधो निष्पद्यते। प्रकृते चिद्व्यभिन्नात्ममात्रविषयकवृत्तिविशेषरूपमदधात्वर्थस्य विधानम्। सोऽयं चित्तवृत्तिविशेषो भावनात्मकान्तर्यागेऽपि सम्बध्नाति वहिर्यागेऽपि। भावनात्मककार्येष्वपि भावनात्मकद्रव्यदेवतादीनामावश्यकता वर्तत एव। साधकेन वहिर्यागेऽपि पूर्वोक्तचित्तवृत्तिमतैवानुष्ठेयः। अन्तर्यागे तन्मयीभावावाप्तये बहिर्यागस्याप्युपकारकत्वमेष्टव्यमेव। अतः 'परिस्रुता' इत्यादिपदैरवबोध्यमानाः पदार्था अपि विशेषणतया भावनायामन्वियन्तीति सिध्यति। तत्र भावनायास्ते कीदृशमुपकारं कुर्युरिति शङ्कायां साक्षादुपकत्वासम्भवेऽपि धात्वर्थविशेषणतामापन्ना उपकुर्युरित्यरुणाधिकरणसिद्धन्यायोऽभिवदति। एवमन्वितस्य धात्वर्थस्य साध्यं किमित्यपेक्षायां रात्रिसत्राधिकरणन्यायेन 'नाकस्य पृष्ठे' इत्यादेर्भाव्यसमर्पकत्वमिति प्रघट्टकार्थः।

२. रात्रिसत्रन्यायेनेत्यर्थः। ३. फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायः।

वच्छेदको धर्मः । अत एव 'कुलदीक्षाविहीनानां नाधिकारो द्विजन्मनाम्' इति समयाचारस्मृतिरुपपद्यते । इह 'तर्पयन्तः' इति शतृप्रत्ययेन बहिर्यागविधौ वक्ष्यमाणे (मन्त्रे १२) 'निवेदयन् स्वात्मीकृत्य' इति च शतृल्यप् प्रत्ययाभ्यां देवतानिवेदनस्वात्मीकरणयोः समानकालत्वकथनाद् दिव्यपानविधावेव श्रुतेः स्वारस्यम्, न वीरपानविधौ । तेन,

'पानन्तु त्रिविधं प्रोक्तं दिव्यवीरपशुक्रमैः ।
दिव्यं देव्यग्रतः पानं वीरमुद्रासने कृतम्' ॥

इति स्मृतेर्मूलं श्रुत्यन्तरमन्वेष्यम् । पुरुषार्थनिषेधास्तु रागप्राप्तैकविषयत्वात् क्रत्वर्थत्वेन विहितेषु न प्रवर्तन्त एव ।

'येन केनाप्युपायेन शिवे चित्तं निवेशयेत् ।
तस्मात्केनाप्युपायेन मनःकृष्णे निवेशयेत्' ॥

इत्यादिपुराणवचसामीदृशाशय एव स्वारस्यात् । स्पष्टानां तत्र वचसां क्रत्वर्थसर्ववर्णोद्देशेन विधायकानां बहुलमुपलम्भात् । तेषाञ्चेदृशानेकश्रुतिप्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वेन बलाबलचिन्तानवकाशादिति दिक् ॥ ७ ॥

८

एवं पररूपोपास्ति विधाय सूक्ष्मरूपोपास्तिविधित्सया अष्टमीमृचमाह—

कामो योनिः कमला वज्रपाणिर्गुहा हसा मातरिश्वाभ्रमिन्द्रः ।
पुनर्गुहा सकला मायया च पुरूच्येषा विश्वमातादिविद्या ॥ ८ ॥

इह पञ्चदशाक्षरी मन्त्र उद्ध्रियते । स च स्त्रीदेवत्यत्वाच्चिद्रूपत्वाच्च विद्यापदेनोच्यते । क्वचित्तादृश्यपि वेदमाता गायत्री कण्ठरवेण पठ्यते । अस्यास्तु प्रत्यक्षरं तद्वाचकपदमन्तरेण कतिपयानां निर्देशादतिरहस्यत्वं मन्त्रस्य, तद्द्वारा तदधिकारिककर्मणाञ्च तथात्वं ध्वनितम् । किं बहुना ? गायत्र्यप्यादिविद्योद्धारिकेवेति त्रिपुरातापिन्यां स्पष्टं प्रदृश्यते । भागवतप्रथमश्लोकोऽप्येवमेवोपबृंहयति—सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्याञ्च धीमहि । बुद्धिं या नः प्रचोदयात्' इति । अतिरहस्यत्वादेव नाथचरणैकावगमनीयोऽयं मन्त्रः । **मातरिश्वा** कामश्च चतुर्मखवाचकमक्षरम्, कमलायोनी चतुर्थैकादशस्वरौ । **इन्द्रवज्रपाणी** तृतीयमन्तस्थाक्षरम्, **गुहामाये**-भुवनेश्वरी बीजम्, अभ्रं-तस्या एवाद्यमक्षरं हकारः' शेषपञ्चकं स्वरूपम् । एषा **आदिविद्या पुरूची**-पुरातनी **विश्वमाता**-जगज्जनयित्री, विद्याक्षरैर्जगदुत्पत्तेर्योगिनीहृदये सम्प्रदायार्थप्रकरणे सविस्तरं वर्णनात् । मन्त्रार्थस्तु-दत्तात्रेयागस्त्यादिभिर्बहुभिस्तन्त्रभेदेन बहुधोक्तः । स चास्माभिर्वरिवस्यारहस्ये यथामति सङ्गृह्य दर्शित इति तत एवावगन्तव्यः ॥ ८ ॥

९

कामराजोपासितां विद्यामुपदिश्य लोपामुद्रोपासितां विद्यामुपदेष्टुं नवमीमृचमाह—

षष्ठं सप्तमथ वह्निसारथिमस्या मूलत्रिकमावेशयन्तः ।
कथ्यं कविं कल्पकं काममीशं तुष्टुवांसो अमृतत्वं भजन्ते ॥ ९ ॥

अस्या एव विद्याया मूलत्रिकं प्राथमिकमक्षरत्रयम् उन्मूल्येति शेषः । तत्स्थानेऽपि षष्ठादिवर्णत्रयमेव निवेशयन्तो जापका विद्याद्वयान्यतरेण संशुद्धसत्त्वोपाधिकं परशिवं **तुष्टुवांस** स्तुवन्तो जपन्तः **अमृतत्वं भजन्ते** विद्याजपेन मोक्षं भावयेदित्यर्थः । ईशं विशिनष्टि—**कामम्** 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेनेक्षत्यधिकरणे निर्णीतम् । **कल्पकं** जगत्कल्पनाधिष्ठानं जन्माद्यधिकरणोक्तम् । **कविम्** वेदप्रणेतारम् । **कथ्यम्** वेदवेद्यम् । शास्त्रयोन्यधिकरणे वर्णकद्वयेनोक्तं परं ब्रह्मैवेति तु विशेषणसमर्पितोऽर्थः । 'अजरा पुराणी' इत्यादिभिर्ब्रह्मलिङ्गैरिह पुंलिङ्गैर्वक्ष्यमाणकामकलाध्यानगतस्त्रीलिङ्गैश्च परदेवतायास्त्रिविधं ध्यानं विहितं भवति । तथा चोपबृंहितं कुलार्णवे—

'पुंरूपां वा स्मरेद्देवीं स्त्रीरूपां वा विचिन्तयेत् ।
अथवा निष्कलं ध्यायेत्सच्चिदानन्दलक्षणम्" ॥ इति ।

यद्यपि परोपास्तौ निष्कलं जपेत् पुंरूपं, बहिर्यागे स्त्रीरूपमध्येयमिति व्यवस्था सुवचा, तथापि स्त्रीपुंसयोः समप्राधान्यस्य वक्ष्यमाणतया सम्प्रदायाच्चैच्छिक एव विकल्पः । मनुचन्द्राद्युपासितविद्यानामन्यासामपि त्रिपुरातापिन्यामुद्धारदर्शनेऽपि प्रकृते द्वयोरेवोद्धारस्तास्वनयोराधिक्यध्वननार्थः । अत एव ज्ञानार्णवे द्वादशधा विद्या उद्धृत्य 'विद्याद्वयमिदं भद्रे देवानामपि दुर्लभम्' इत्यादिनोपबृंहितम् । अनयोरपि मध्ये कादिविद्याया एव प्रथममुद्धारादाधिक्यंध्वनिः । अत एव 'श्रीविद्यैव तु मन्त्राणां तत्र कादिर्यथा परा' इति ब्राह्माण्डपुराण उपबृंहितम् । वस्तुतस्सर्वासां विद्यानामभेदात्तारतम्योक्तिः प्रशंसामात्रमिति समर्थितं सेतुबन्धेऽस्माभिः । अत एव श्रीमदाचार्यभगवत्पादैर्वैपरीत्येनैनयोरुद्धारः प्रदर्शितः सौन्दर्यलहर्याम् । तत्रापि प्रकृतश्रुत्यानुगुण्याय शिवशक्तिकामपदानाञ्चान्यथा व्याख्यानं कतिपयानां क्लिष्टत्वान्निरर्थकत्वाच्च नादर्तव्यम् । अत्रान्तर्यागस्यैव प्रकरणित्वेन तदीयद्रव्यानुवादेन गुणान्तरसमुच्चयस्य द्वादश्यामृचि विधास्यमानत्वेन प्रकरणानुवृत्तेर्वक्तव्यतया तन्मध्यपतितस्य जपस्य प्रकरण्यन्तर्यागाङ्गत्वात् । 'अमृतं भजन्ते' इत्यपापश्लोकश्रवणवदर्थवादः[1] । मन्त्रत्वेऽपि [2]विधित्वस्यैवार्थवादत्वस्यापि स्वीकारे बाधकाभावात् ।

---

१. पर्णमय्यधिकरण (४.३.१.) न्यायेनेत्यर्थः । 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्यात्रापापश्लोकश्रवणस्यार्थवादत्वं यथा साधितं तद्वदिति भावः ।

२. 'कपिञ्जलानालभेत' इत्यस्य मन्त्रत्वेऽपि यथा विधित्वं स्वीकृतं तथेत्यर्थः ।

'तिस्रः पुरः' इत्यादेस्त्वन्तर्यागविधिशेषत्वेऽपि नार्थवादत्वम्, विधिशेषत्वस्यार्थवाद-व्याप्यत्वे मानाभावात्। अर्थवादत्वेऽपि वा भूतार्थवादत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याच्च। न च द्वादश्यामृचि स्थूलोपास्तिर्भिन्नैव बहिर्यागरूपा विधीयत इति वाच्यम्, तथापि पञ्चदश्यामृचि मदधात्वर्थविवरणेनोपसंहारदर्शनात्प्रकरणानुवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। वस्तुत उपास्तित्रयस्य समप्राधान्यमेव, विधित्रयेऽपि फलश्रवणेनान्यतमस्य प्रकरणिकल्पने विनिगमनाविरहात्। [1]आग्नेयादिषट्कस्येव मिलितानामेव च फलजनकत्वम्।

'अन्तर्यागबहिर्यागौ गृहस्थस्सर्वदाचरेत्।
चक्रराजार्चनं विद्याजपो नाम्नाञ्च कीर्तनम्॥
भक्तस्य कृत्यमेतावदन्यदभ्युदयं विदुः'॥

इत्यादि वचनात्। अधिकारिविशेषेण तु केवलान्तर्यागजपयोः फलजनकत्वन्तु वचनात्। [2]असोमयाजिनोऽग्नीषोमीयपुरोडाशसाहित्याभावेऽपि फलसिद्धिवदित्यादिकं न्यायविद्भिरूह्यम्॥ ९॥

१०

अथ स्थूलोपास्तिविधित्सया मूलदेवताया अन्तस्थगुणत्वेन चिन्तिताया बहिश्चक्रे स्थापनाय स्थूलविशेषं निर्देष्टुं दशमीमृचमाह—

त्रिविष्टपं त्रिमुखं विश्वमातुर्नवरेखाः स्वरमध्यं तदीळे।
बृहत्तिथीर्दश पञ्चादिनित्या सा षोडशी पुरमध्यं बिभर्ति॥ १०॥

रेखापदोत्तरं षोडशस्य विसर्गस्वरस्य प्रश्लेषः। नवरेखासु नवयोनिघटितासु 'अः' इति स्वरस्थानीयो मध्योऽस्य तत्। यद्वा नवसङ्ख्या रेखा यस्य तन्नवरेखं सहारचक्रं तस्य अः स्वरोपलक्षितं स्थानं मध्य यस्य तत्। अः इत्याकार एव स्वरो यस्मिस्तद् अःस्वरमिति वा विग्रहः। तादृशं **त्रिमुखं** त्रिकोणं मध्यत्रिकोणमिति यावत्। तद् **विश्वमातुस्त्रिपुरसुन्दर्याः त्रिविष्टपं** निवासस्थानं पूजास्थानमिति यावत्। स्वर्गस्य देवतावासभूतत्वेन वाचकपदेनात्र स्थाननिर्देशः। **तदीळे** इति स्तोतुर्वाक्यम्। 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते सडकारोळकारः' इति प्रतिशाख्यविधितो

१. दर्शपूर्णमासयोः प्रतिपर्व त्रयस्त्रयो यागाः प्रधानभूता विहिताः-आग्नेयः उपांशुयाजः, अग्नीषोमीयपुरोडाश इति पौर्णमास्याम्, आग्नेयः ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पय इत्यमावास्यायाम्। एतेषां षण्णां मिलितानां 'दर्शपूर्णमासाभ्यां सर्गकामो यजेत' इत्यधिकारवाक्येन फलजनकत्वमुच्यते यथा, तथोपास्तित्रयस्य मिलितस्य फलजनकत्वमित्यर्थः।

२. 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भवति' इति वाक्येनासोमयाजिनोऽग्नीषोमीयपुरोडाशेऽधिकारो नास्ति। अनुष्ठितसोमयागस्यैव यजमानस्याग्नीषोमीयपुरोडाशेऽधिकारः। तत्र योऽसोमयाजी तत्कर्तृकदर्शपूर्णमासयोरग्नीषोमीयपुरोडाशाभावेऽपि कर्मणः फलसाधनत्वं स्वीक्रियते यथा, तथान्तर्यागजपयोः फलसाधनत्वमित्यर्थः।

डकारस्य ळकारः सञ्जातः। इयमेवोपनिषदाथर्वणिकैरपि पठ्यते। तत्पक्षे न दुःस्पृष्टादेश इति व्यवस्था। अःस्वरस्य मध्यमत्वोक्त्यैवेतरेषां पञ्चदशस्वराणां रेखात्रये बिन्दुमभितः 'समं स्याद्' इति न्यायेन पञ्च पञ्चधा विभज्यावस्थानं ध्वनितम्। तत् त्रिकोणं बृहद् विभावितं सदृशपञ्चतिथीः दशपञ्चतिथिदेवताकाः नित्याः कामेश्वर्यादीचित्रान्ता बिभर्ति दक्षिणोदूर्ध्वोत्तररेखासु पञ्च पञ्च नित्याः पूजनीया इति भावः। तदुपबृंहितं ज्ञानार्णवे—

विभाव्य च महत्र्यस्रमग्रदक्षोत्तरक्रमात्।
रेखासु विलिखेत्पश्चात् पञ्च पञ्च क्रमेण च॥
अकाराद्यानुकारान्तान्दक्षिणायां विचिन्तयेत्।
ततश्च पूर्वरेखायां दीर्घसर्गादि पञ्चकम्॥
विलिख्योत्तररेखायां शक्त्यादि विलिखेत्ततः।
अनुस्वारान्तं मध्ये च विसर्गं षोडशीं यजेत्॥ इति।

चन्द्रस्य कला वृद्धिक्षयशालिन्यः पञ्चदश, ता एव हि तिथयः 'दर्शाद्याः पूर्णिमान्ताश्च कलाः पञ्चदशैव तु' इत्यादिना तन्त्रे निर्दिष्टाः। 'दर्शो दृष्टा दर्शता' (तै. ब्रा. ३.१०.१.) इत्यादिना तैत्तिरीयैराम्नाताश्च। एतासां कारणभूता वृद्धिक्षयशून्या सदाख्या षोडशी कला। सा च पञ्चदशानां नित्यानां कादाणत्वारदिनित्योच्यते। सा पूर्वं वर्णिता त्रिपुरसुन्दरी आदित्यरूपा सती पुरस्य श्रीचक्रस्य मध्यं विसर्गस्वरस्थानं बिभर्ति अध्यास्ते प्रकाशविमर्शरूपाकारहकारव्यञ्जकत्वात् षोडशस्वरस्य तदात्मकताया युक्तत्वादिति द्रष्टव्यम्॥ १०॥

११

प्रसङ्गात्कामं कामकलाध्यानं बहिर्यागाश्रितमुपदेष्टुमेकादशीमृचमाह—

मण्डला द्वा स्तना बिम्बमेकं मुखश्चाधस्त्रीणि गुहा सदनानि।
कामीं कलां काम्यरूपां विदित्वा नरो जायते कामरूपश्च काम्यः॥११॥

द्वौ मण्डलौ द्वौ स्तनौ एकं बिम्बं मुखं त्रीणि सदनानि भूगृहाणि गुहा हकारार्द्धरूपा। यद्यपि 'बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु' इति कोशेन बिम्बपदस्यापि मण्डलवाचकत्वेन चतुर्थ्यामृचि वर्णितानां त्रयाणां मण्डलानामेवैष विभागस्तत्रापि वह्निसूर्यमण्डलावेव स्तनौ बिम्बपदस्वारस्यात्, पाठक्रमात्तदधस्तनमिन्दुबिम्बमेव मुखम् अधः पदस्वारस्यात्, तदधस्तनमेव भूपुरं हकारार्द्धमिति स्पष्टं प्रतीयते। सन्ति व्यत्यस्तान्यपि कामकलारूपाणि बहुविधानि तन्त्रेषु तत्र तत्र निर्दिष्टानि, तथापि भगवत्पादैः 'मुखं बिन्दुं कृत्वा कुचयुगमधस्तस्य तदधो हकारार्धं ध्यायेत्' इत्युपबृंहणादार्थक्रमेण पाठक्रमबाधात्। बिम्बपदं बिन्दुपरं सद बिन्द्वादिमन्वस्रान्तचक्रगणपरम्। 'मण्डलत्रयरूपन्तु चक्राक्त्यनलात्मकम्' इति सुन्दरीश्लोके मण्डलपदस्य दशारादिचक्रपरत्वेनापि व्याख्यानदर्शनात्। बिन्द्वादिमण्डलानां षण्णामेकाव-

यवत्वेन विभावनयैकमिति पदम्। द्वा मण्डलेति अष्टदलषोडशदलचक्रद्वयपरमिति **योज्यम्**। इदमवयवत्रयकथनं सर्वावयवोपेतलक्षणम्। वस्तुतः शरीरेऽपि त्रय एवावयवाः शीर्षादिघण्टिकान्तः कण्ठादिस्तनान्तः हृदयादिसीवन्यन्तश्च। केशपाणि पादन्तु तत्तच्छखा इति। एवं सर्वचक्रात्मना परिणतां **कामीं** कामेश्वरात्मकमन्मथ-सम्बन्धिनीं **कलां** चित्कलां **काम्यरूपां** कमनीयस्वरूपां **विदित्वा** ज्ञात्वा। चिकित्वेति शाखान्तरे पाठः। **नरः** उपासकः **कामरूपो** मन्मथसुन्दरस्सद्यस्सकलवनिताक्षोभ-करोजायते। अत्यल्पमिदमुच्यत इत्याह—**काम्य** इति विशेषणश्रवणात् त्रिभुवना-न्तर्वर्तिसकलजनैरभिलषणीयरूपश्च भवति। तदुक्तं भगवत्पादैः—

'ध्यायेद्यो हरमहिषि ते मन्मथकलाम्।
स सद्यः संक्षोभं नयति वनिता इत्यति लघु
त्रिलोकीमप्याशु भ्रमयति रवीन्दुस्तनयुगाम्॥

कामरूपत्वकाम्यत्वकामः कामकलां ध्यायेदिति गुण[1]फलसम्बन्धविधिः। अत्र फलार्थतया विधेयस्य ध्यानस्य स्वतः क्रियारूपस्याश्रयान्तरानपेक्षतया[2]श्येन-क्रत्वादेः सौमिकाङ्गसंवलितत्वस्येव बहिर्यागाङ्गसंवलितत्वस्याप्यभावेन बहिर्यागाद् बहिरप्यनुष्ठानात् फलमिति तु भगवत्पादाशयः।

'बिन्दुं सङ्कल्प्य वक्त्रन्तु तदधःस्थं कुचद्वयम्।
तदधःस्थं सपरार्धन्तु चिन्तयेत्तदधोमुखम्'॥ इति

नित्याषोडशिकार्णवे। क्रतुप्रकरणस्थविधिनास्य ध्यानस्य क्रत्वर्थत्वमपि स्मर्यत इति चेत्, किं तावता? [3]अन्नाद्यकामनाफलकावेष्टेरिव फलार्थिना बहिः

---

१. 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यत्र दध्नो गुणस्येन्द्रियफलसम्बन्धो विधीयते। तत्र दध्नास्सिद्धद्रव्यत्वेन फलसम्पादकत्वानुपपत्तेः क्रियारूपमाश्रयमपेक्षते। प्रकरणबलेन प्रकृताग्निहोत्रहोम आश्रयत्वेन सम्बध्यते। तथा च प्रकृतहोमाश्रितेन दध्नेन्द्रियरूपं फलं भावयेदिति बोधः। प्रकृते तु सकललोकाभिलषणीयत्वरूपफलं प्रति कामकलाध्यानं विधीयते। विधेयस्य ध्यानस्य क्रियारूपत्वेनाश्रयापेक्षा नास्तीति कामकलाध्यानेन सकल-लोककाम्यत्वं भावयेदिति बोध इति भेदः।

२. विधेयस्य ध्यानस्य मास्त्वाश्रयापेक्षा, प्रकरणेन बहिर्यागाङ्गसम्बन्धसत्वात्तदपेक्षा वर्तत इति चेदाह—**श्येनक्रत्वादेरिति**। 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इति विहितः क्रतुः सोमयागः। स च ज्योतिष्टोमविकृतिः। ज्योतिष्टोमादङ्गान्यतिदिश्यन्ते। अतस्सौमिकाङ्ग-सापेक्षत्वं श्येनयागस्य वर्तते। तद्वदत्र बहिर्याग-कामकलाध्यानयोः सापेक्षतापि नास्ति। अतोध्यानमिदं बहिर्यागाद् बहिः स्वातन्त्र्येण फलाय विधीयत इति भावः।

३. राजसूये 'दिशामवेष्टयोभवन्ति' इत्यादिना आग्नेयोऽष्टाकपालः, ऐन्द्र एकादश कपालः, वैश्वदेवश्चरुः, मैत्रावरुण्यमिक्षा, बार्हस्पत्यश्चरुरिति पञ्चहविष्काऽवेष्टिर्नामेष्टिः विहिता। राजसूयान्तर्गताया अपि 'एतया अन्नाद्यकामं याजयेत्' इति वाक्येन राजसूयाद् बहिः प्रयोगोऽप्यवेष्टेर्विहितः। एतन्न्यायेन कामकलाध्यानप्रयोगोऽपि बहिर्यागाद् बहिर्भवतीत्यर्थः।

प्रयोगस्याप्यक्षतत्वात् । अत एव भगवत्स्मरणमुपक्रम्योक्तं भक्तिसूत्रे—'बहिरन्तस्तदुभयमवेष्टिवत्सर्वमि'ति ॥ ११ ॥

१२

बहिर्यागद्रव्याणि बहिर्यागं द्रव्यप्रतिपत्तिञ्च विधातुं द्वादशीमृचमाह—

परिस्रुतं झषमाद्यं पलञ्च भक्तानि योनीस्सुपरिष्कृतानि ।
निवेदयन्देवतायै महत्यै स्वात्मीकृत्य सुकृती सिद्धिमेति ॥ १२ ॥

झषो मत्स्यः, **पलं** मांसम् । झषस्याद्यं परिस्रुतः प्रथमस्योत्तरं द्वितीयमित्यर्थः । तेन झषस्तृतीयः । भक्तानि वटकचणकादिमुद्गात्मकानि नानाविधान्यन्नानि । चतुर्थं योनिपदं कुण्डगोलोद्भवोपलक्षणं तत् पञ्चमम् । योनीरिति बहुवचनन्तु ब्राह्मणक्षत्रियादिकतिपयजातिभेदाभिप्रायम् । तदुपबृंहणं कलाष्टकादिपदेन तन्त्रेषु द्रष्टव्यम् । चकारः पञ्चानां समुच्चयपरः । पलस्य झषोत्तरं पठितस्यापि झषात्पूर्वमाद्यपदेन निवेशान्मकाराणां क्रमो विवक्षितो ध्वन्यते । तेन मुख्यालाभे प्रतिनिधिभिरर्चनस्य न्यायेन मपञ्चकालाभेऽपि 'नित्यकर्मप्रत्यवममृष्टिः' इति कल्पसूत्रेण च सिद्धत्वेऽपि पूर्वपूर्वालाभे सति नोत्तरोत्तरस्य मुख्यस्य लाभेऽपि ग्रहणमिति द्योतितम् । प्रथममात्रालाभेऽपि चतुर्थस्य नैवेद्यार्थमावश्यकत्वात्तावन्मात्रग्रहणं सम्प्रदायलभ्यम् । आज्यमिति शाखान्तरीयपाठे तु घृतमेवार्थः । तत्र पक्वमित्यर्थेन काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयोर्विशेषणम् । अजसम्बन्धीति व्याख्या तु न युक्ता, तन्त्रे विकारार्थकस्य दर्शनात् सूत्रोक्तानां पञ्चत्वादिना परिसङ्ख्यापत्तेश्च । परदेवता तर्पणमात्रपर्याप्तमात्रस्य लाभेऽपि न प्रतिनिधिना यागः । बहिर्यागे स्वात्मीकारस्य प्रतिपत्तित्वेन तल्लोपेऽपि बाधकाभावादित्यादिकन्तु षाष्ठ[1]न्यायसिद्धमूहनीयम् । **सुपरिष्कृतानि** दृष्टादृष्टासंस्कारैः संस्कृतानि । ते च पाकादिरूपा लौकिकाः, शापमोचनादिरूपा वैदिकाश्च बहवस्तन्त्रेषु प्रसिद्धाः । 'बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तम्' इति न्यायेन कल्पसूत्रमात्रोक्ता वा । **महत्यै देवतायै** महादेव्यै **निवेदयन्** यजन् **सुकृती** बहिर्यागकर्ता तानि **स्वात्मीकृत्य** स्वयमपि भक्षयित्वा **सिद्धिं** यागफलम् **एति** प्राप्नोति । परस्परसमुच्चितप्रथमादिमपञ्चकवता यागेन महादेवीदेवताकेनेष्टसिद्धिं भावयेदिति विधिपर्यवसानादिप्रकारोऽन्तर्यागवदेव द्रष्टव्यः ॥ १२ ॥

१३

देवतायास्सगुणं ध्यानं क्रत्वङ्गमुपदेष्टुं त्रयोदशीमृचमाह—

सृण्येव सितया विश्वचर्षणिः पाशेन प्रतिबध्नात्यभीकान् ।
इषुभिः पञ्चभिर्धनुषा च विध्यत्यादिशक्तिररुणा विश्वजन्या ॥ १३ ॥

---

१. पू. मी. ६. ३. २१. इत्यत्र सिद्धोऽयं न्यायः ।

सृण्येव सितयेति इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया। **सितया** श्वेतया रजतमय्या सशयोरभेदान्निशितया तीक्ष्णधारया वा **सृण्या** अङ्कुशेनेवोपलक्षिता **विश्वजन्या** विश्वं जन्यं यस्यास्सा विश्वजननी **अरुणा** लौहित्यवती **आदिशक्तिः** महात्रिपुरसुन्दरी **विश्वचर्षणिः** प्राणिमात्रस्य शुभाशुभकर्मद्रष्ट्री सती **अभीकान्** कामुकान् तृष्णया लौल्येनेह मार्गे प्रवर्तमानान् भ्रष्टान् **प्रतिबध्नाति** तान् बध्वा **धनुषा पञ्चभिरिषुभिः** बाणैः **विध्यति** च। अधः पातयतीति यावत्। तृष्णाहीनान् वैधधिया प्रवर्तमानान् ऊर्ध्वं नयतीति तु विधिसिद्धमेवेति पुनर्नोक्तम्। तदुक्तम्—

'विधिबुध्यैव सेवेत तृष्णया चेत्स पातकी।
यैरेव पतनं द्रव्यैर्मुक्तिस्तैरेव चोदिता॥
अभीकस्यानभीकस्येत्येवमेते व्यवस्थिताः'॥

इत्यादि। सृण्येवेति द्विविधा सृणिर्भवति-भर्ता च हन्ता चेति यास्कः। इव शब्दस्सर्वत्रान्वितस्सन् सगुणरूपस्य भक्तानुग्रहार्थं कल्पितत्वेन निर्गुणरूपस्यैव पारमार्थिकत्वं व्यञ्जयति॥ १३॥

१४

सगुणस्य कल्पितत्वादेव स्त्रीपुंसरूपयोः समप्राधान्यमुपदेष्टुं चतुर्दशीमृचमाह—

भगश्शक्तिर्भगवान् काम ईश उभा दाताराविह सौभगानाम्।
समप्रधानौ समसत्त्वौ समोतयोः समशक्तिरजरा विश्वयोनिः॥ १४॥

भगोऽरीशपर्यायः। 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भग इतीरणा'॥ इत्यादि स्मृतिष्वीशस्य शरीरघटको यावान् धर्मराशिः स सर्वोऽपि भगपदेनेह निर्दिष्टः। तादृशो धर्मसमूह एव शक्तिरित्युच्यते। उपास्यत्वेन वर्णितायाः स्त्रीरूपाया देवताया इदं स्वरूपम्। तदुक्तं **नागानन्दसूत्रे**। प्रकाशात्मनो ब्रह्मणः स्वभावात्मकविमर्शं प्रक्रम्य 'एष एव विमर्शश्चितिश्चैतन्यमात्मा स्वरसोदिता परा वाक् स्वातन्त्र्यम् परमात्मोन्मुख्यमैश्वर्यं सतत्वं सत्ता स्फुरत्ता सारो मातृका मालिनी हृदयमूर्मिः स्वसंवित्स्पन्द इत्यादिशब्दैरागमेरुद्घुष्यते' इति। एतेषां धर्मविशेषाणां विवरणं तद्भाष्य एव द्रष्टव्यम्। **भगवान्** तादृशधर्मं विशिष्ट एव **काम ईशः** कामेश्वरः। इदमेवोपास्यदेवतायाः पुमात्मकं रूपम्। **इह** उपासनायां **सौभगानां** धर्मार्थकामरूपाणां **दातारौ उभा**वपि एकस्या एव देवताया द्वेधापि सगुणध्याने त्रिवर्गसिद्धिरित्यर्थः। **समप्रधानौ समसत्त्वौ** सत्त्वशब्दो गुणपरस्तेन परस्परं गुणगुणिभावापन्नावित्यर्थः। कामेश्वर्याः कामेश्वराङ्कनिलयत्वेन ध्याने शिव आधारत्वात् गुणः, शक्तिः प्रधानं शिवस्यार्धाम्बिकासमायुक्तत्वेन ध्याने करशीर्षाद्यवयवविशेषरूपत्वाच्छक्तिर्गुणः शिव एव प्रधानमिति भावः। एवमभिमतफलदानसामर्थ्यस्यान्योन्यगुणप्रधानभावस्य साम्येऽपि जगत्कर्तृत्वांशः शक्तिनिष्ठ एव। तेन स्त्रीरूपध्यानेनैव शीघ्रं फलसिद्धिरिति ध्यायन् आह—समोतयोरिति। सम्यक्

परस्पराभेदेनोतयोर्मिलितयोरर्द्धनारीश्वररूपयोः शिवशक्त्योर्मध्ये **समशक्तिः** सर्वशक्तिर्निखिलधर्मसमूहात्मिका देव्येव **विश्वयोनिः** जगत्कर्त्री। तथा च शक्तिसूत्रम्—'चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः' इति। समशब्द 'उरुष्याणो अघायतः समस्मात्' इत्यादौ प्रसिद्धस्सर्वपर्यायः। **अजरेति** विश्वयोनित्वांशे विशेषणम्। जगत्कर्तृत्वं प्रत्यक्षादि प्रमाणसिद्धत्वेन शङ्काकलङ्करहितत्वादृतमित्यर्थः। तदुक्तं भागवते—

'शक्तिः करोति ब्रह्माण्डं सा वै पालयतेऽखिलम्।
इच्छया संहरत्येषा जगदेतच्चराचरम्॥
न विष्णुर्न हरो नेन्द्रो न ब्रह्मा न च पावकः।
नार्को न वरुणः शक्ताः स्वे स्वे कार्ये कथञ्चन॥
तया युक्ता हि कुर्वन्ति स्वानि कार्याणि ते सुराः।
कारणं सर्वकार्येषु प्रत्यक्षेणावगम्यते॥ इति।

अन्यत्रापि—

'शिवोऽपि शवतां याति कुण्डलिन्या विवर्जितः।
शक्तिहीनोऽपि यः कश्चिदसमर्थः स्मृतो बुधैः॥

इत्यादि। विशेषस्सेतुबन्धे द्रष्टव्यः। तेन शिवस्य विद्यमानमपि फलदातृत्वादिकं शक्त्यधीनत्वाद्विलम्बितम्, शक्तेस्तु निरपेक्षत्वादविलम्बितमिति शीघ्रप्रसिद्धिकामैः स्त्रीरूपैव देवता ध्यातुं युक्तेति भावः॥ १४॥

१५

एवं सगुणध्यानमुक्त्वा निर्गुणध्याने वक्तव्यांशाभावाज्जन्यफलं तज्जनन प्रणालिकाञ्चोपदेष्टुं पञ्चदशीमृचमाह—

परिस्रुता हविषा पावितेन प्रसङ्कोचे गलिते वै मनस्तः।
सर्वस्सर्वस्य जगतो विधाता धर्ता हर्ता विश्वरूपत्वमेति॥ १५॥

परिस्रुतेति। कर्ममार्गज्ञानमार्गभक्तिमार्गेषु तच्छास्त्रप्रवर्तकैः प्रणालिका नानाविधाः परस्परविलक्षणा उक्ताः। तास्सर्वा अपि दुःखसाध्याश्चिरकालफलप्रदा इति तु तच्छास्त्रविदां स्पष्टमेव। अत्र तु द्रव्यस्वीकारैरावर्तमानैरुल्लासपरम्परैव प्रणालिका। तत्र प्रौढोल्लासपर्यन्तं समयाचारकृता धर्मास्तदन्तोल्लासे याथाकाम्यं चरमोल्लासे ब्रह्मस्वरूपतेति। तथा च कल्पसूत्रम् 'आरम्भतरुणयौवनप्रौढतदन्तोन्मनानवस्थोल्लासेषु प्रौढान्तं समयाचारः ततः परं यथाकामी'ति। उल्लाससप्तकलक्षणानि कुलार्णवादिषु द्रष्टव्यानि। यद्यपि प्रतिदिनं ब्रह्मरूपतावाप्तिर्जायत एव, तदानीं मनसो निलीनत्वात्, तथाप्यविद्यापरिणामविशेषरूपया निद्रया संवलितत्वान्न

सा पुरुषार्थः। निद्राराहित्येन तादृशी दशा तु पुरुषार्थ एव या 'ज्ञान भूमिकासु सप्तमीं मन्यन्ते ज्ञानिनः' याञ्च निर्विकल्पकसम्बन्धित्वेन व्यवहरन्तोऽनुभवन्ति ज्ञानिनः सैव च दशा उन्मनोत्तरानवस्थारूपोल्लासेऽपि योगिभिरनुभूयते। तदुक्तम्—

'आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च देहे व्यवस्थितम्।
तस्याभिव्यञ्जकं द्रव्यं योगिभिस्तेन पीयते'॥ इति।

कल्पसूत्रे तु तस्याभिव्यञ्जकाः पञ्च मकारा इत्युक्तम्। परन्तु तदेव द्रव्यमयज्ञाङ्गमपवित्रं चेत्पीतं तदा पुरुषार्थनिषेधप्रवृत्त्या पापेन प्रतिबन्धान्न तां दशामुत्पादयितुं क्षमम्। मन्त्रैः पावितं हवीरूपमेव तु समाधिदशामुत्पादयति। तदुक्तं समयाचारस्मृतौ—

'असंस्कृतं पशोः पानं कलहोद्वेगपापकृत्।
मन्त्रपूजाविहीनं यत्पशुपानं तदेव हि॥
पशुपानविधौ पीत्वा वीरोऽपि नरकं व्रजेत्।
संस्कृतं बोधजनकं प्रायश्चित्तञ्च शुद्धिकृत्॥
मन्त्राणां स्फुरणं तेन महापातकनाशनम्।
आयुः श्रीः कान्तिसौभाग्यं ज्ञानं संस्कृतपानतः॥
अष्टैश्वर्यं खेचरत्वं पतनं विधिवर्जितम्।
सौत्रामण्यां कुलाचारे मदिरां ब्राह्मणः पिबेत्॥
अन्यत्र ब्राह्मणः पीत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत्'॥ इत्यादि।

परन्तु—'परं प्राणाः प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो नार्पयेत्सुराम्।
ब्राह्मणो मदिरां दत्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते'॥

इत्यादिशक्तिसङ्गमतन्त्रराजादिवचनैर्निषिद्धत्वादिह धर्मपाशनिरसनोपायः सत्सम्प्रदायादेवावगन्तव्यः। व्यवस्थाप्रकाराश्च कौलोपनिषद्भाष्येऽस्माभिः प्रदर्शिताः। ततश्च तदधिकारिणां तादृशैरुल्लासैरन्तःकरणावच्छिन्नस्य जीवात्मनोऽन्तःकरणोपाधिकृतसङ्कोचापनये सति ब्रह्मभावे सति किमवशिष्यते। न च

---

१. सप्त भूमयः—नित्यनित्यवस्तुविवेकपूर्विका मोक्षेच्छा प्रथमा, गुरूपसदनपूर्वको वेदान्तविचारो द्वितीया, निदिध्यासाभ्यासेन मनसः सूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्यत्वं तृतीया, वेदान्तवाक्यैरपरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारश्चतुर्थी, सविकल्पकसमाध्यभ्यासेन निरुद्धे मनसि निर्विकल्पकसमाध्यवस्था पञ्चमी, तदभ्यासातिरेकेण चिरकालावस्थायिनी मनोवृत्तिः षष्ठी, तस्या अपि परिपाकेण स्वप्रकाशचिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि मग्नतया समुद्रमध्यस्थापितकुम्भवदन्तर्बहिश्च पूर्णत्वं सप्तमी। चतुर्थीं भूमिं प्राप्तो ब्रह्मवित्, पञ्चमीं प्राप्तो योगी ब्रह्मविद्वरः, षाष्ठीं प्राप्तो ब्रह्मविद्वरीयान्, सप्तमीं प्राप्तो ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते।

द्रव्योल्लासस्यागमापायित्वेन न तावतैव कृतार्थतेति वाच्यम्। अस्य पर्यनुयोगस्य समाधावपि तुल्यत्वात्। अथ तत्र पवननियमनादिभिरुपायैः पुनः पुनः समाधिप्रवेशेन चिराभ्यासपाटवेन कतिपयदिवसोत्तरं विनापि पवननिरोधं सार्वकालिकः समाधिरुत्पद्यते। समुद्रे नौकामारुह्य गच्छतां तत्कल्लोलैः सुचिरमान्दोलितवतां नौकावरोहणेऽप्यान्दोलनानुवृत्तिदर्शनादिति चेत्, तुल्यं प्रकृतेऽपि, संस्कृततद्द्रव्यपानजन्योन्मन्यवस्थाभ्यासपाटवेन विनापि द्रव्यं कतिपयदिवसैः तादृशदशाया अकृत्रिमायास्सिद्धेः।

अक्षरार्थस्तु—**पावितेन** मन्त्रसंस्कारसस्कृतेन **हविषा** देवीपूजाशेषभूतेन **परिस्रुता** पीयमानेन **मनस्तः** अन्तःकरणाज्जाते **सङ्कोचे** आत्मनः परिच्छेदे **प्रगलिते** निर्व्युत्थानादविलीने सति उन्मन्युल्लासोत्तरानवस्थायामिति यावत्। **वै** निश्चयेन **सर्वः** सर्वात्मको भवति। तेन स्वात्मैकविषयकनिर्विकल्पकवृत्तिजनको मद एवान्तर्यागविधायकवाक्ये धात्वर्थ इत्युपसंहृतं भवति। अनेनैवाशयेन तन्त्रे मत्तस्य बहुविधता प्रतिपाद्यते—

'रमन्ते कामुका मत्ता मत्तः कुप्यति कोपनः।
गायन्ति गायका मत्ता मत्ता ध्यायन्ति योगिनः॥

इति। तेन योगविशेषोऽप्येतत्सहायत्वेनाक्षिप्तः। सर्वात्मकत्वमेव विवृणोति **सर्वस्य जगतो विधाता** ब्रह्मा **भर्ता** विष्णुः **हर्ता** रुद्रस्स एव। किं बहुना दासदाशकितवादिप्राणिमात्ररूपस्स एव भवतीत्याह—**विश्वरूपत्वमेति**। शरीरपातस्तु प्रारब्धवशाद् यदा कदापि यत्र क्वापि भवतु न तावतास्य कोऽपि विशेषः कृतकृत्यत्वादिति भावः। उक्तञ्च कल्पसूत्रे-इत्थं विदित्वा विधिवदनुष्ठितवतः कुलनिष्ठस्य सर्वतः कृतकृत्यता शरीरत्यागे श्वपचगृहकाश्योर्नान्तरं स जीवन्मुक्त इति॥ १५॥

१६

इत्थं त्रैपुरसिद्धान्तं कथितमुपसंहरन्नेतदध्ययनादपि फलमस्तीत्युपदेष्टुं षोडशीं यजुरन्तामृचमाह—

इयं महोपनिषत्त्रिपुराया यामक्षरं परमे गीर्भिरीट्टे।
एषर्ग्यजुः परमेतच्च सामैवायमथर्वेयमन्या च विद्योऽ३म्॥

एवं वेदेत्युपनिषत्॥ १६॥

इयं महोपनिषदिति। उपबृंहितं चैतत्कल्पसूत्रकृता भगवता श्रीपरशुरामेण 'य इमां दशखण्डीं महोपनिषदं महात्रैपुरसिद्धान्तसर्वस्वभूतामधीते सर्वेषु यज्ञेषु यष्टा भवति यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्य क्रतुनेष्टं भवति इति श्रूयत इत्युपनिषदिति शिवम्' इति। एतेनास्यां महोपनिषदि येऽकथिता अपेक्षिता अर्थाः कल्पसूत्राद-

ग्राह्याः : कल्पसूत्राधिकरणे (शाखान्तराधिरणे ?) शाखाभेदेन विप्रकीर्णनामङ्गानामुपसंहारसमर्थात् प्रत्येव प्रयोगशास्त्रस्य प्रामाण्यसमर्थनादिति सिध्यति। अक्षरार्थस्तु—**इयं** त्रिपुराया **महोपनिषद्** रहस्यप्रतिपादकवाक्यसन्दर्भरूपा पठनीयेति शेषः। तत्र हेतुमाह—**यमित्यादिना**। **परममक्षरं** ब्रह्म कर्तृ यामुपनिषदं **गीर्भिः** स्तुतिवाग्भिः **ईट्टे** स्तौति। ईडस्तुताविदत्यस्य रूपम्। परमे इति सोः शे आदेशः छान्दसः। यां ब्रह्मेति पदयोर्व्यत्ययेन प्रथमाद्वितीयान्तत्वस्वीकारेणोपनिषत्कर्तृकब्रह्मस्तुतिर्वा। परमेश्वरेणापि स्तुतत्वात्तत्स्तावकत्वाच्चेत्यर्थः। हृल्लेखाक्षरं यां त्रिपुरां स्तौतीति वा। परम् ए इतिच्छेदः। एकाररूपमक्षरमिति वा।

यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयोद्भवम्।
ब्रह्माण्डादि कटाहान्तं जगदद्यापि दृश्यते॥

इति वचनात्। एकारेऽपि अ + ई इतिच्छेदो वा 'अकारो वै सर्वा वाक्' 'यदीॐश्रृणोत्यलकॐश्रृणोति' इति श्रुतेः। चरम ओङ्कारो वा अक्षरे विशेष्यत्वेनान्वेति। स **गीर्भिः** अकारोकारमकारैः परमोऽखण्डोऽपि यां स्तौतीत्यर्थः। 'समस्तं व्यस्तं वा शरणद गृणात्योमिति पदम्' इति शिवरहस्ये स्मरणात्। 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति विधिविहितविविधाध्ययनान्यप्येतदध्ययनेनैव सिध्यन्तीत्याह—**एषेति**। ऋगादिशब्दा वेदपरा नत्वेकैकमन्त्रपराः, अथर्वादिप्रायपाठात्। एषा एतदयमिति शब्दा ऋग्यजुराथर्वणां विशेष्यत्वाभिप्रायेण साम्नो ध्वनिरूपत्वेनानक्षरत्वादिवेति पदेनाक्षरेषु तत्तुल्यफलकत्वद्योतनम्। अष्टादशविद्यासु चतुर्णामुपादानादन्यपदेनोपदेशाद्याश्चतुर्दश गृह्यन्ते। सर्वस्वरूपेयमुपनिषदित्यर्थः। प्रणवस्वरूपाप्येषैवेत्याह—**ओमिति**। 'ओमाङोश्च' इति पररूपम्। तेन यतिभिरप्यध्येतव्येति भावः। इयमुपनिषदेतादृशीत्येवं यो ह्येतस्या महिमा तं श्रुतिरपि वक्तुमसमर्था। तस्या ब्रह्मैकरूपत्वात्तत्र वाचामप्रवृत्तेरित्याशयेन श्रुत्या मौनमाश्रितम्। **इत्युपनिषद्** समाप्तेत्यर्थः। इतोऽधिकस्य रहस्यस्य वक्तव्यांशस्याभावादिति भावः।

भास्कररायेणाग्निचिता त्रिपुरामहोपनिषदोऽर्थाः।
प्रकटयितुमयोग्या अपि विदुषां तोषाय कतिपये कथिताः॥

इति श्रीभास्कररायकृतं त्रिपुरामहोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम्॥

—❀:०:❀—

श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीहृदयम्

वन्दे सिन्दूरवर्णाभं वामोरुन्यस्तवल्लभम् । इक्षुवारिधिमध्यस्थमिभराजमुखं महः ॥ १ ॥
गम्भीरलहरीजालगण्डूषितदिगन्तरः । अव्यान्मामममृताम्भोधिरनर्घमणिसंयुतः ॥ २ ॥
मध्ये तस्य मनोहारि मधुपारवमेदुरम् । प्रसूनविगलन्माध्वीप्रवाहपरिपूरितम् ॥ ३ ॥
किन्नरीगानमेदस्वि क्रीडाकन्दरदन्तुरम् । काञ्चनद्रुमधूलीभिः कल्पितावालवद्द्रुमम् ॥ ४ ॥
मुग्धकोकिलनिक्वाणमुखरीकृतदिङ्मुखम् । मन्दारतरुसन्तानमञ्जरीपुञ्जपिञ्जरम् ॥ ५ ॥
नासानाडिन्धमस्मेरनमेरुसुमसौरभम् । आवृन्तहसिताम्भोजदीव्यद्विभ्रमदीर्घिकम् ॥ ६ ॥
मन्दरक्तशुकीदष्टमातुलुङ्गफलान्वितम् । सविधस्यन्दमानाभ्रसरित्कल्लोलवेल्लितम् ॥ ७ ॥
प्रसूनपांसुसौरभ्यपश्यतोहरमारुतम् । वकुलप्रसवाकीर्णं वन्दे नन्दनकाननम् ॥ ८ ॥
तन्मध्ये नीपकान्तारं तरणिस्तम्भकारणम् । मधुपालिविमर्दालिकलक्वाणकरम्बितम् ॥ ९ ॥
कोमलश्वसनाधूतकोरकोद्गतधूलिभिः । सिन्दूरितनभोमार्गं चिन्तितं सिद्धवन्दिभिः ॥१०॥
मध्ये तस्य मरुन्मार्गलम्बिमाणिक्यतोरणम् । शाणोल्लिखितवैदूर्यक्लृप्तसालसमाकुलम् ॥११॥
माणिक्यस्तम्भपटलीमयूखव्याप्तदिक्तटम् । पञ्चविंशतिसालाढ्यं नमामि नगरोत्तमम् ॥१२॥
तत्र चिन्तामणिगृहं तडित्कोटिसमुज्ज्वलम् । नीलोत्पलसमाकीर्णनिर्यूहशतसङ्कुलम् ॥१३॥
सोमकान्तमणीक्लृप्तसोपानोद्भासिवेदिकम् । चन्द्रशालाचलत्केतुसमालीढनभोन्तरम् ॥१४॥
गारुत्मतमणीक्लृप्तमण्डपव्यूहमण्डितम् । नित्यसेवापरामर्त्यनिबिडद्वारशोभितम् ॥१५॥
अधिष्ठितं द्वारपालैरसितोमरपाणिभिः । नमामि नाकनारीणां सान्द्रसङ्गीतमेदुरम् ॥१६॥
तन्मध्ये तरुणार्काभं तप्तकाञ्चननिर्मितम् । शक्रादिमद्द्वारपालैस्सन्ततं परिवेष्टितम् ॥१७॥
चतुष्षष्टिमहाविद्याकलाभिरभिसंवृतम् । रक्षितं योगिनीवृन्दै रत्नसिंहासनं भजे ॥१८॥
मध्ये तस्य मरुत्सेव्यं चतुर्द्वारसमुज्ज्वलम् । चतुरस्रत्रिरेखाढ्यं चारुत्रिवलयान्वितम् ॥१९॥
कलादलसमायुक्तं कनदष्टदलान्वितम् । चतुर्दशारसहितं दशारद्वितयान्वितम् ॥२०॥
अष्टकोणयुतं दिव्यमग्निकोणविराजितम् । योगिभिः पूजितं योगियोगिनीगणसेवितम् ॥२१॥
सर्वदुःखप्रशमनं सर्वव्याधिविनाशनम् । विषज्वरहरं पुण्यं विविधापद्विदारणम् ॥२२॥
सर्वदारिद्र्यशमनं सर्वभूपालमोहनम् । आशाभिपूरकं दिव्यमर्चकानामहर्निशम् ॥२३॥
अष्टादशसु मर्माढ्यं चतुर्विंशतिसन्धिकम् । श्रीमद्बिन्दुगृहोपेतं श्रीचक्रं प्रणमाम्यहम् ॥२४॥
तत्रैव बैन्दवस्थाने तरुणादित्यसन्निभम् । पाशाङ्कुशधनुर्बाणपरिष्कृतकराम्बुजम् ॥२५॥
पूर्णेन्दुबिम्बवदनं फुल्लपंकजलोचनम् । कुसुमायुधशृङ्गारकोदण्डकुटिलभ्रुवम् ॥२६॥
चारुचन्द्रकलोपेतं चन्दनागरुरूषितम् । मन्दस्मितमधूकालिकिञ्जल्कितमुखाम्बुजम् ॥२७॥
पाटीरतिलकोद्भासिफालस्थलमनोहरम् । अनेककोटिकन्दर्पलावण्यमरुणाधरम् ॥२८॥
तपनीयांशुकधरं तारुण्यश्रीनिषेवितम् । कामेश्वरमहं वन्दे कामितार्थप्रदं नृणाम् ॥२९॥
तस्याङ्कमध्यमासीनां तप्तहाटकसन्निभाम् । माणिक्यमुकुटच्छायामण्डलारुणदिङ्मुखाम् ॥३०॥
कलवेणीकनत्फुल्लकह्लारकुसुमोज्ज्वलाम् । उडुराजकृतोत्तंसामुत्पलश्यामलालकाम् ॥३१॥

चतुर्थीचन्द्रसच्छात्रफालरेखापरिष्कृताम् । कस्तूरीतिलकारूढकमनीयललन्तिकाम् ॥३२॥
भ्रूलताश्रीपराभूतपुष्पायुधशरासनाम् । नालीकदलदायादनयनत्रयशोभिताम् ॥३३॥
करुणारससम्पूर्णकटाक्षहसितोज्ज्वलाम् । मव्यमुक्तामणीचारुनासामौक्तिकवेष्टिताम् ॥३४॥
कपोलयुगलीनृत्यत्कर्णताटङ्कशोभिताम् । माणिक्यवालीयुगलीमयूखारुणदिङ्मुखाम् ॥३५॥
परिपक्वसुबिम्बाभपाटलाधरपल्लवाम् । मञ्जुलाधरपर्वस्थमन्दस्मितमनोहराम् ॥३६॥
द्विखण्डद्विजराजाभगण्डद्वितयमण्डिताम् । दरफुल्ललसद्गण्डधवलापूरिताननाम् ॥३७॥
पचेलिमेन्दुसुषमापाटच्चरमुखप्रभाम् । कन्धराकान्तिहसितकम्बुबिम्बोकडम्बराम् ॥३८॥
कस्तूरीकर्दमाश्यानकन्धरामूलकन्दराम् । वामांसशिखरोपान्तव्यालम्बिघनवेणिकाम् ॥३९॥
मृणालकाण्डदायादमृदुबाहुचतुष्टयाम् । मणिकेयूरयुगलीमयूखारुणविग्रहाम् ॥४०॥
करमूललसद्रत्नकङ्कणक्वाणपेशलाम् । करकान्तिसमाधूतकल्पानोकहपल्लवाम् ॥४१॥
पद्मरागोर्मिकाश्रेणिभासुराङ्गुलिपालिकाम । पुण्ड्रकोदण्डपुष्पास्त्रपाशाङ्कुशलसत्कराम् ॥४२॥
तप्तकाञ्चनकुम्भाभस्तनमण्डलमण्डिताम् । घनस्तनतटीवलूप्तकाश्मीरक्षोदपाटलाम् ॥४३॥
कूलङ्कषकुचस्फारताहारविराजिताम् । चारुकौसुम्भकूर्पासच्छन्नवक्षोजमण्डलाम् ॥४४॥
नवनीलघनश्यामरोमराजिविराजिताम् । लावण्यसागरावर्तनिभनाभिविभूषिताम् ॥४५॥
डिम्भमुष्टितलग्राह्यमध्ययष्टिमनोहराम् । नितम्बमण्डलाभोगनिक्वणन्मणिमेखलाम् ॥४६॥
सन्ध्यारुणक्षौमपटीसञ्छन्नजघनस्थलाम् । घनोरुकान्तिहसितकदलीकाण्डविभ्रमाम् ॥४७॥
जानसम्पुटकद्वन्द्वजितमाणिक्यदर्पणाम् । जङ्घायुगलसौन्दर्यविजितानङ्गकाहलाम् ॥४८॥
प्रपदच्छायसन्तानजितप्राचीनकच्छपाम् । नीरजासनकोटीरनिघृष्टचरणाम्बुजाम् ॥४९॥
पादशोभापराभूतपाकारितरुपल्लवाम् । चरणाम्भोजशिञ्जानमणिमञ्जीरमञ्जुलाम् ॥५०॥
विबुधेन्द्रवधूत्सङ्गविन्यस्तपदपल्लवाम् । पार्श्वस्थभारतीलक्ष्मीपाणिचामरवीजिताम् ॥५१॥
पुरतो नाकनारीणां पश्यन्तीं नृत्तमद्भुतम् । भ्रूलताञ्चलसम्भूतपुष्पायुधपरम्पराम् ॥५२॥
प्रत्यग्रयौवनोन्मत्तपरिफुल्लविलोचनाम् । ताम्रोष्ठीं तरलापाङ्गीं सुनासां सुन्दरस्मिताम् ॥५३॥
चतुरर्थभ्रूवोदारां चाम्पेयोद्गन्धिकुन्तलाम् । मधुस्नपितमृद्वीकमधुरालापपेशलाम् ॥५४॥
शिवां षोडशवार्षीकां शिवाङ्कतलवासिनीम्। चिन्मयीं हृदयाम्भोजे चिन्तयेज्जापकोत्तमः॥५५॥

फलश्रुतिः

इति त्रिपुरसुन्दर्या हृदयं सर्वकामदम् । सर्वदारिद्र्यशमनं सर्वसम्पत्प्रदं नृणाम् ॥५६॥
तापज्वरार्तिशमनं तरुणीजनमोहनम् । महाविषहरं पुण्यं माङ्गल्यकरमद्भुतम् ॥५७॥
अपमृत्युहरं दिव्यमायुष्यश्रीकरं परम् । अपवर्गैकनिलयमवनीपालवश्यदम् ॥५८॥
पठति ध्यानरतनं यः प्रातस्सायमतन्द्रितः । न विषादैस्स च पुमान् प्राप्नोति भुवनत्रयम् ॥५९॥

इति श्रीत्रिपुरसुन्दरीहृदयं सम्पूर्णम्

श्रीपराम्बा सुप्रसन्ना वरदाऽस्तु

—❀:०:❀—